

Jest to cyfrowa wersja książki, która przez pokolenia przechowywana była na bibliotecznych półkach, zanim została troskliwie zeskanowana przez Google w ramach projektu światowej biblioteki sieciowej.

Prawa autorskie do niej zdążyły już wygasnąć i książka stała się częścią powszechnego dziedzictwa. Książka należąca do powszechnego dziedzictwa to książka nigdy nie objęta prawami autorskimi lub do której prawa te wygasły. Zaliczenie książki do powszechnego dziedzictwa zależy od kraju. Książki należące do powszechnego dziedzictwa to nasze wrota do przeszłości. Stanowią nieoceniony dorobek historyczny i kulturowy oraz źródło cennej wiedzy.

Uwagi, notatki i inne zapisy na marginesach, obecne w oryginalnym wolumenie, znajdują się również w tym pliku – przypominając długą podróż tej książki od wydawcy do biblioteki, a wreszcie do Ciebie.

Zasady użytkowania

Google szczeni się współpracą z bibliotekami w ramach projektu digitalizacji materiałów będących powszechnym dziedzictwem oraz ich upubliczniania. Książki będące takim dziedzictwem stanowią własność publiczną, a my po prostu staramy się je zachować dla przyszłych pokoleń. Niemniej jednak, prace takie są kosztowne. W związku z tym, aby nadal móc dostarczać te materiały, podjęliśmy środki, takie jak np. ograniczenia techniczne zapobiegające automatyzacji zapytań po to, aby zapobiegać nadużyciom ze strony podmiotów komercyjnych.

Prosimy również o:

- Wykorzystywanie tych plików jedynie w celach niekomercyjnych
Google Book Search to usługa przeznaczona dla osób prywatnych, prosimy o korzystanie z tych plików jedynie w niekomercyjnych celach prywatnych.
- Nieautomatyzowanie zapytań
Prosimy o niewysyłanie zautomatyzowanych zapytań jakiegokolwiek rodzaju do systemu Google. W przypadku prowadzenia badań nad tłumaczeniami maszynowymi, optycznym rozpoznawaniem znaków lub innymi dziedzinami, w których przydatny jest dostęp do dużych ilości tekstu, prosimy o kontakt z nami. Zachęcamy do korzystania z materiałów będących powszechnym dziedzictwem do takich celów. Możemy być w tym pomocni.
- Zachowywanie przypisań
Żnak wodny "Google" w każdym pliku jest niezbędny do informowania o tym projekcie i ułatwiania znajdowania dodatkowych materiałów za pośrednictwem Google Book Search. Prosimy go nie usuwać.
- Przestrzeganie prawa
W każdym przypadku użytkownik ponosi odpowiedzialność za zgodność swoich działań z prawem. Nie wolno przyjmować, że skoro dana książka została uznana za część powszechnego dziedzictwa w Stanach Zjednoczonych, to dzieło to jest w ten sam sposób traktowane w innych krajach. Ochrona praw autorskich do danej książki zależy od przepisów poszczególnych krajów, a my nie możemy ręczyć, czy dany sposób użytkowania którejkolwiek książki jest dozwolony. Prosimy nie przyjmować, że dostępność jakiegokolwiek książki w Google Book Search oznacza, że można jej używać w dowolny sposób, w każdym miejscu świata. Kary za naruszenie praw autorskich mogą być bardzo dotkliwe.

Informacje o usłudze Google Book Search

Misją Google jest uporządkowanie światowych zasobów informacji, aby stały się powszechnie dostępne i użyteczne. Google Book Search ułatwia czytelnikom znajdowanie książek z całego świata, a autorom i wydawcom dotarcie do nowych czytelników. Cały tekst tej książki można przeszukiwać w internecie pod adresem <http://books.google.com/>

Pisma Henryka Sienkiewicza

Henryk
Sienkiewicz

Lincoln 23.1.1

Harvard College Library

**FROM THE FUND OF
FREDERICK ATHEARN LANE
OF NEW YORK
(Class of 1849)**

PISMA
HENRYKA SIENKIEWICZA

XXI

PISMA
HENRYKA SIENKIEWICZA

TOM XXI

....

• BEZ DOGMATU

TOM I

Kraków. — Druk W. L. Anczyca i Spółki.

HENRYK SIENKIEWICZ

BEZ DOGMATU

POWIEŚĆ

TOM I

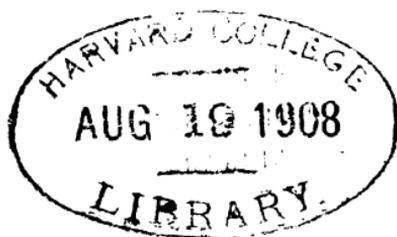
WYDANIE CZWARTE

NAKŁAD I WŁASNOŚĆ WYDAWCÓW

WARSZAWA
GEBETHNER I WOLFF
KRAKÓW — G. GEBETHNER I SPÓŁKA
1906

Slon 7123.1.1

Lane fund

Rzym, 9 Stycznia.

Przed kilku miesiącami spotkałem kolegę mego i przyjaciela, Józefa Sniatyńskiego, który w ostatnich czasach zajął wybitne stanowisko między naszymi piszącymi. W rozmowach, jakie prowadziliśmy o literaturze, Sniatyński przypisywał ogromne znaczenie pamiętnikom wogóle. Mówił, że człowiek, który zostawia po sobie pamiętnik, źle lub dobrze pisany, byle szczery, przekazuje i daje przyszłym psychologom i powieściopisarzom nie tylko obraz swoich czasów, ale jedynie prawdziwe, ludzkie dokumenty, którym można zaufać. Przewidywał także, że przyszłą formą powieści, będzie wyłącznie forma pamiętnikowa; twierdził nakoniec, że kto pisze pamiętnik, ten tem samem pracuje dla swego społeczeństwa i zjednywa sobie prawo do zaślugi.

Ponieważ mam lat trzydzieści pięć, a nie

przypominam sobie, abym kiedykolwiek zrobił coś dla mego społeczeństwa, choćby dlatego, że życie moje, od ukończenia uniwersytetu, upływało, z małemi przerwami, za granicą; ponieważ dalej, pomimo całego humoru, z jakim o tem wspominam i całego sceptycyzmu, jakim jestem, nakształt gąbki, przesiąknięty, niemało jest gorczy w tem wyznaniu, postanowiłem przeto pisać pamiętnik. Jeśli to ma być istotnie pracą i zasługą, niechże choć w ten sposób się zasłużę.

Chcę być jednak zupełnie szczerym. Biorę się do tego pamiętnika nietylko z powyższych względów, ale i dlatego, że ta myśl mnie bawi. Sniatyński utrzymuje, że gdy raz się człowiek przyzwyczai do spisywania swych wrażeń i myśli, to potem stanowi to jedno z najmilszych zajęć w życiu. Jeśli się okaże przeciwnie, to Boże zmiłuj się nad moim pamiętnikiem! Zwozdzilbym sam siebie, gdybym nie przewidywał z zupełną pewnością, że urwie się on, jak zbyt naciągnięta struna. Gotów-em dużo znieść dla społeczeństwa, ale nudzić się dla społeczeństwa—o nie! tego nie zrobię, bo nie potrafię.

Natomiast postanowiłem nie zrażać się pierwszymi trudnościami; popróbuje przyzwyczaić

się i zasmakować w tej robocie. Sniatyński, w ciągu naszych rozmów, powtarzał mi ciągle: «Tylko nie wpadaj w żaden styl, nie pisz po literacku». Mała rzecz! Rozumiem to dobrze, że im pisarz znakomitszy, tem mniej pisze po literacku; ale ja jestem dyletant i nie panuje nad formą. Wiem to z własnego doświadczenia, że człowiekowi, który myśli wiele i odczuwa mocno, zdaje się nieraz, że tylko spisać po prostu to, o czem myśli i co odczuwa, a powstanie jakaś rzecz niepowszednia — tymczasem, gdy się do tego zabierze, wpada natychmiast w jakieś formy stylistyczne, i choćby pisał sam dla siebie, w jakąś pozę, w pospolitą frazeologię; myśl nie chce spływać przez ramię, palce i stałówkę na papier i można rzec, że nie głowa pióro, ale pióro głowę prowadzi i prowadzi w sposób płaski, czczy, sztuczny. Tego się boję dla siebie, głównie z tego powodu, że jeśli brak mi wprawy, języka, malowniczości, prostoty piarskiej i t. d., to z pewnością nie brak mi smaku — i mogę sobie zbrzydzić własny styl do tego stopnia, że robota stanie mi się wprost niemożliwą. Ale to się pokaże później. Obecnie zamierzam poprzedzić właściwy pamiętnik krótkim wstępem biograficznym.

Nazywam się Leon Płoszowski, mam lat, jak wspomniałem wyżej trzydzieści pięć. Pochodzę z rodziny zamożnej, która do ostatnich czasów zachowała fortunę, znacznie więcej niż średnią. Co do mnie, jestem pewien, że majątku rodzinnego nie powiększę, ale też go nie utracę. Położenie moje jest tego rodzaju, że się nie potrzebuję wspinać na żadne wyżyny, ani też nigdzie wykupować. Co do kosztownych i rujnujących uciech, jestem życiowym sceptykiem, który wie, ile co jest warte, albo inaczej mówiąc, który wie, że wszystko jest dyabło mało warte.

Matka moja umarła w tydzień po wydaniu mnie na świat. Ojciec, który kochał ją nad życie, dostał po jej śmierci napadów melancholii. Wyleczywszy się z niej w Wiedniu, nie chciał już wracać do rodzinnego majątku, tamtejsze bowiem wspomnienia rozdzierały mu duszę; odstąpił Płoszów siostrze swojej, a mojej ciotce, sam zaś przeniósł się w roku 1848 do Rzymu, z którego przez trzydzieści kilka lat ani razu nie wyjechał, nie chcąc oddalać się od grobu matki. Zapomniałem bowiem nadmienić, że trumnę matki sprowadził z kraju i pochował ją na Campo Santo.

Mamy na Babuino własny dom, zwany Casa

Osoria, od rodzinnego herbu. Wygląda on trochę na muzeum, ojciec bowiem ma niepospolite zbiory, zwłaszcza z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Obecnie stały się one przewodnią ideą jego życia. Za młodu był to człowiek niezmiernie świetny, tak pod względem powierzchowności, jak umysłu. Że zaś nazwisko i wielka zamożność otwierały przed nim wszystkie drogi — rokowano o jego przyszłości wielkie nadzieje. Wiem to od tych, którzy kolegowali z nim na uniwersytecie berlińskim. Zajmował się wówczas bardzo filozofią — i powszechnie było wówczas mniemanie, że nazwisko jego zagrzmi z czasem przynajmniej równie głośno, jak Cieszkowskiego, Libelta etc. Życie towarzyskie i niesłychane powodzenie u kobiet, odciągnęło go później od ścisłej pracy naukowej. Nazywano go w salonach «Léon l'Invincible». Mimo tych powodzeń, nie przestał jednak zajmować się filozofią i wszyscy spodziewali się, że lada dzień wystąpi z jakimś znakomitym dziełem, które uczyni go sławnym w Europie.

Nadzieje te zawiodły. Z dawnej świetności zewnętrznej pozostało tyle, że dziś jeszcze jest to jedna z najpiękniejszych i najszlachetniejszych głów, jakie w życiu spotkałem. Malarze

są tego samego zdania, a niedawno jeszcze jeden z nich mówił mi, że doskonalszego typu patrycyusza trudno sobie wyobrazić. Pod względem naukowym ojciec mój był, i pozostanie, bardzo zdolnym i bardzo wykształconym szlachcicem-dyletantem. Wierzę do pewnego stopnia, że dyletantyzm jest przeznaczeniem wszystkich Płozowskich i rozpiszę się o tem później, gdy mi przyjdzie mówić o sobie samym.

Co do mego ojca, wiem, że przechowuje w biurku poźółkły już traktat filozoficzny: «O Troistości». Rękopis ten przeglądałem i znudził mnie. Pamiętam tylko, że są tam jakieś zestawienia trójcy realnej: tlenu, wodorodu i azotu — z trójcą transcendentalną, skryształizowaną przez chrześcijaństwo w pojęciu Boga Ojca, Boga Syna i Boga Ducha; oprócz tego pełno analogicznych trójek, począwszy od dobra, piękna i prawdy, a skończywszy na logicznym sylogizmie, złożonym z premisy większej, mniejszej i wniosku — dziwna mieszanina idei heglowskich z ideami Hoene-Wrońskiego, wysiłek myśli bardzo kunsztowny, a zupełnie czczy. Jestem też przekonany, że ojciec nigdy nie zechce tego drukować, choćby z tego powodu, że filozofia spekulatywna zban-

krutowała pierwaj jeszcze w jego umyśle, niż w całym świecie.

Przyczyną tego bankructwa w jego umyśle, była śmierć matki. Ojciec, który mimo swego przezwiska: «l'Invincible», i mimo swej opinii pogromcy serc, był człowiekiem niezmiernie tkliwym i który matkę swoją poprostu ubóstwiał, postawił zapewne mnóstwo strasznych pytań swej filozofii, a nie otrzymawszy żadnej odpowiedzi, ani żadnej pociechy, poznał jej całą czczość i jałowość wobec życiowego nieszczęścia. Musiała to być istotnie bajeczna tragedia w jego życiu, gdy naraz odjęto mu dwie podstawy, gdy naraz rozdarło mu się serce i mózg. Wpadł wówczas, jak wspomniałem, w melancholię, potem wyleczywszy się, wrócił do uczuć religijnych. Powiadano mi, że był czas, iż modlił się dzień i noc, że klękał na ulicy przed wszystkimi kościołami i dochodził do takich religijnych uniesień, iż w Rzymie jedni mieli go za obłąkanego, drudzy za świętego.

Widocznie jednak znalazł w tem więcej pociechy, niż w swoich filozoficznych trójkach, bo stopniowo uspokoił się i zaczął żyć życiem rzeczywistem. Serce jego zwróciło się z całą siłą uczucia ku mnie, a zamilowania estetyczne

i umysłowe ku pierwszym czasom chrześcijaństwa. Umysł jego żywy i lotny potrzebował pokarmu. Po roku pobytu w Rzymie począł zajmować się archeologią, przez studia zaś dodatkowe, doszedł do znajomości czasów starożytnych. Książd Calvi, mój pierwszy guwerner, a zarazem wielki znawca Rzymu, popchnął stanowczo ojca w kierunku studyów nad wiecznym miastem. Przed kilkunastu laty zawarł ojciec znajomość, a w końcu przyjaźń z wielkim Rossim, z którym całe dni przepędzał w katakumbach. Dzięki swym niezwykłym zdolnościom, doszedł wkrótce do takiej znajomości Rzymu, że niejednokrotnie zadziwiał samego Rossiego swą wiedzą. Zabierał się też nieraz do pisania, ale jakoś nigdy nie kończył tego, co zaczął. Może być, że uzupełnianie zbiorów zabierało mu wszystek czas, a jeszcze prawdopodobnie dlatego nie pozostawi nic po sobie, prócz zbiorów, że nie ograniczył się na jednej epoce, ani na jednej jakiejś specjalności w zakresie swych badań. Zwolna, średniowieczny Rzym baronów począł go pociągać z równą siłą, jak pierwsze czasy chrześcijaństwa. Była epoka, że miał pełną głowę Colonnów i Orsinich, potem zbliżył się do renesansu i rozkochał się w nim zupełnie.

Od inskrypcyi, grobowców, pierwszych zabytków chrześcijańskiej architektury, przeszedł do czasów dalszych, od bizantyńskich malowideł, do Fiesolich i Giottów, od nich do innych quattro i cinquecentistów i t. d., rozmiłował się w rzeźbach, obrazach; zbiory na tem korzystały niezawodnie, ale wielkie dzieło w naszym języku o trzech Rzymach, o którym z początku marzył, przeszło do krainy niespełnionych zamiarów.

Co do swych zbiorów, ma ojciec szczególniejszą ideę. Oto chce je po śmierci zapisać Rzymowi, z tym tylko warunkiem, by były umieszczone w osobnej sali i by ta sala nosiła napis: «Muzeum Ozoryjów-Płoszowskich». Naturalnie, stanie się według jego woli — dziwi mnie tylko, że ojciec jest przekonany, iż tym sposobem odda daleko większą usługę swemu społeczeństwu, niż gdyby swe zbiory przeniósł gdzie do kraju.

Przed niedawnym jeszcze czasem mówił mi:

— Widzisz, tam niktby ich nie widział, niktby z nich nie korzystał, a tu cały świat przyjeżdża i każdy przeniesie zasługę jednego z członków społeczeństwa na całe społeczeństwo.

Nie wypada mi roztrząsać, czy w tem nie ma trochę próżności rodowej i czy myśl, że na-

zwisko Płoszowskich zostanie wyryte na marmurze w wiecznym mieście, nie była rozstrzygającą w tej sprawie? Krótko mówiąc, sędzę, że tak było. Ostatecznie jest mi to dość obojętne gdzie te zbiory zostaną umieszczone.

Natomiast ciotka moja, do której, mówiąc nawiasem, wyjeżdżam w tych dniach do Warszawy, oburza się na myśl pozostawienia zbiorów w Rzymie, a ponieważ jest to osoba, której nic w świecie nie zdoła wstrzymać od wypowiedzenia tego co myśli, wypowiada więc swoje oburzenie bez żadnych ogródek, w każdym liście do ojca. Przed kilku laty była w Rzymie i kłócili się z ojcem z tego powodu codziennie, a byliby się może pokłócili na dobre, gdyby przywiązanie, istotnie niezmierne, jakie ciotka ma do mnie, nie było hamowało jej zapędów.

Ciotka moja starsza jest o kilka lat od ojca. Ojciec, po nieszczęściu, jakie go spotkało, wyjechawszy z kraju, wziął przy działach majątkowych kapitały, jej zaś zostawił majątek rodzinny, Płoszów. Ciotka, zarządza nim od lat trzydziestu i zarządza doskonale. Jestto osoba niepospolitego charakteru, dlatego poświęcam jej słów kilka. Mając lat dwadzieścia, była narzeczoną młodego człowieka, który umarł za gra-

nicą, właśnie wówczas, gdy ciotka wybierała się za nim w podróż. Od tej pory odrzucała wszelkie partye i pozostała starą panną. Po śmierci mojej matki, towarzyszyła ojcu do Wiednia i Rzymu, gdzie przemieszkiwała lat kilka, otaczając brata najtkliwszem przywiązaniem, które potem przeniosło się na mnie. Jestto w całym znaczeniu wielka dama, nieco despotyczna, wyniosła i weredyczka, mająca tę pewność siebie, jaką daje majątek i wysokie położenie towarzyskie — w gruncie rzeczy zaś uosobiona zacność i poczciwość. Pod szorstkimi pozorami kryje ona złote, pobłażliwe serce, kochające nie tylko swoich, nie tylko mego ojca, mnie, domowników, ale ludzi wogóle. Jest tak cnotliwa, że doprawdy nie wiem, czy to stanowi jakąkolwiek jej zasługę, bo nie potrafiłaby być inną. Dobroczynność jej weszła w przysłowie. Pędza dziadów i baby, jak konstabl, a opatruje, jak św. Wincenty a Paulo. Jest bardzo religijna. Nigdy żaden cień zwątpienia nie wkraśl się w jej duszę. Co czyni, czyni z mocy niewzruszonych podstaw; dlatego nigdy nie waha się w wyborze drogi. Z tego także powodu jest zawsze spokojna i ogromnie szczęśliwa. W War-

szawie nazywają ciotkę z powodu jej szorstkości: «le bourreau bienfaisant».

Niektórzy, a zwłaszcza niektóre, nie lubią jej; powszechnie jednak zażywa wielkiego miru we wszystkich warstwach społecznych.

Płozów leży w pobliżu Warszawy, w której ciotka ma swój własny dom. Z tego powodu zimę spędza w mieście. Co zimę też usiłuje mnie ściągnąć do siebie, by mnie ożenić. Teraz właśnie otrzymałem tajemny i nagły list, pełen zaklęć, bym przyjeżdżał. Trzeba będzie zresztą to zrobić, bo oddawna nie byłem w kraju, ciotka zaś pisze, że się starzeje i że chciałaby mnie widzieć przed śmiercią.

Wyznam zaś, że nie zawsze rad jeżdżę do kraju. Wiem, że najdroższym zamiarem ciotki jest — ożenić mnie; otóż, za każdym moim pobytem, sprawiam jej pod tym względem gorzki zawód. Strach mnie bierze na myśl o akcie tak stanowczym, po którym trzebaby rozpocząć jakby drugie życie, podczas gdy ja tem pierwszym jestem porządnie zmęczony. Nakoniec jest coś kłopotliwego dla mnie w stosunku do ciotki. Jak dawniej znajomi na ojca mego, tak ona dziś patrzy na mnie, jako na człowieka wyjątkowych zdolności, po którym wielkich rze-

czy należy się spodziewać. Pozwolić, by pozostała przy tem mniemaniu, wydaje mi się nadużywaniem jej dobrej wiary; oświadczyć jej, że nietylko wielkich rzeczy, ale niczego nie ma się po mnie spodziewać, byłoby to przesądzać przyszłość tylko prawdopodobną, a zarazem zadać staruszce cios stanowczy.

Może, na nieszczęście dla mnie, wielu bliższych mi ludzi dzieli mniemanie ciotki. Wzmianka o tem pozwala mi przejść do skreślenia mego wizerunku, co nie będzie rzeczą łatwą o tyle, o ile jestem istotą rzeczywiście w wysokim stopniu złożoną.

Przyniosłem na świat nerwy bardzo wrażliwe, wydoskonalone przez kulturę całych pokoleń. Pierwszemi latami mego dzieciństwa zajmowała się ciotka, po jej odjeździe zaś, jak zwykle w naszych rodzinach — bony. Ponieważ mieszkaliśmy w Rzymie, w otoczeniu obcym, ojciec zaś chciał, bym znał dobrze swój język, przeto jedna z moich bon była Polką. Mieszka ona dotychczas w naszym domu na Babuino i zarządza gospodarstwem domowem. Ojciec zajmował się mną także bardzo dużo, zwłaszcza od piątego roku mego życia. Chodziłem na rozmowy do jego pokoju, które rozwijały mnie nie-

pospolicie, a może nawet przedwcześnie. Później, gdy studia i poszukiwania archeologiczne, oraz dopełnianie zbiorów, pochłaniały ojcu wszystkie czas, przyjął do mnie nauczyciela, księdza Calvi. Był to człowiek już stary, z wiarą i duszą nadzwyczaj pogodną. Kochał on nad wszystko sztukę. Sądzę nawet, że religię odczuwał przede wszystkim przez jej piękność. W muzeach, wobec arcydzieł, lub słuchając muzyki w kaplicy sykstyńskiej, zapamiętywał się zupełnie. W tych głębokich upodobaniach jego do sztuki nie było jednak nic pogańskiego, gdyż nie wspierały się one na sybarytyzmie, na używaniu zmysłowem, ale na uczuciu. Ksiądz Calvi kochał poprostu sztukę tą czystą i pogodną miłością, z jaką mogli ją kochać Da Fiesole, Cimabue lub Giotto — a co więcej, kochał ją także z pokorą, bo sam nie miał najmniejszego talentu. Natomiast, im mniej mógł, tem więcej odczuwał. Nie umiałbym nawet powiedzieć, która ze sztuk pięknych była mu ulubioną, zdaje się bowiem, że głównie kochał we wszystkich harmonię, która odpowiadała jego wewnętrznej harmonii.

Nie wiem sam dlaczego, ale ile razy przypomnę sobie ojca Calvi, tylekroć przypomina

mi się zarazem ów starzec, stojący obok św. Cecylii Rafaela i zasłuchany w muzykę sfer.

Między moim ojcem a księdzem Calvi prędko zaczęła się przyjaźń, która trwała aż do śmierci tego ostatniego. On to utrwalił w ojcu zamiłowanie do poszukiwań archeologicznych i wogóle do wiecznego miasta. Łączyło ich prócz tego przywiązanie do mnie. Obaj uważali mnie za dziecko wyjątkowo uzdolnione i zapowiadające, Bóg wie, jaką przyszłość. Przychodzi mi nieraz na myśl, że stanowiłem dla nich także pewnego rodzaju harmonię, pewne dopełnienie świata, w którym żyli i że kochali mnie poniekąd takim samym uczuciem, jakim kochali Rzym i jego zabytki.

Taka atmosfera, takie otoczenie, nie mogły nie wywrzeć na mnie wpływu. Chowano mnie w sposób nieco oryginalny. Chodziłem z księdzem Calvi, a często i z ojcem, po galeryach, muzeach, za Rzym, do willi, ruin i katakumb. Ksiądz Calvi równie wrażliwy był na piękność natury, jak sztuki, wcześniej więc nauczył i mnie odczuwać poetyczną melancholię Kampanii Rzymskiej, harmonię, z jaką łuki i linie zrujnowanych wodociągów rysują się na niebie, czystość zarysów pini; zanim umiałem dobrze cztery działania,

zdarzało mi się w galeryach poprawiać Anglików, którym nazwiska Carracci i Carravaggio mieszały się w głowach. Wcześniej i łatwo nauczyłem się po łacinie, bo język włoski, którym, jako mieszkaniec Rzymu, władałem biegle, ułatwił mi tę naukę. Mając lat jedenaście, wypowiadałem swoje poglądy na mistrzów włoskich i zagranicznych, które, mimo całej swej naiwności, nie przeszkadzały księdzu Calvi i ojcu, rzucać na się zdumionych spojrzeń. Nie lubiłem np. Ribeiry, bo był mi zanadto czarny i biały, przez co wydawał się trochę straszny, a lubiłem Carla Dolce — słowem: uchodziłem w oczach ojca, księdza Calvi i w znajomych nam domach, za cudowne dziecko; słyszałem nieraz, jak mnie chwalono — i to podniecało mą próżność.

A swoją drogą nerwy moje w tem otoczeniu i takiej atmosferze wyrobiły się wcześniej i pozostały raz na zawsze wrażliwe. Dziwna rzecz jednak, że wpływy powyższe nie były ani tak głębokie, ani tak stanowcze, jakby się można było spodziewać. Że nie zostałem artystą, to się tłumaczy tem, że zapewne nie miałem talentu, jakkolwiek moi nauczyciele muzyki i rysunku byli przeciwnego zdania; ale zasta-

nawiam się nieraz nad tem, dlaczego ani ojciec, ani ksiądz Calvi, nie potrafili mi wszczepić nawet swoich zamiłowań w tym stopniu, w jakim mieli je sami. Czy odczuwam sztukę? — tak, czy potrzebuję jej? — także tak! Ale oni ją kochali, ja zaś odczuwam ją, jak dyletant, potrzebuję jej zaś, jako dopełnienia wszelkiego rodzaju przyjemnych i rozkosznych wrażeń życiowych. Należy ona wogóle do rzędu moich upodobań, nie do rzędu moich namiętności. Nie mógłbym się może obejść bez niej w życiu — ale całego życia bym jej nie oddał.

Ponieważ stan szkół włoskich wogóle wiele pozostawiał do życzenia, ojciec oddał mnie do kolegium w Metz, które ukończyłem z małym trudem, a natomiast ze wszystkimi odznaczeniami i nagrodami, jakie tam można otrzymać. Na rok przed ukończeniem, uciekłem wprawdzie do Don Karlosa i przez dwa miesiące włóczyłem się z oddziałem Tristana po Pireneach. Wyszukano mnie za pośrednictwem konsula francuskiego w Burgos i odstawiono do Metz na pokutę; należy jednak wyznać, że pokuta nie była zbyt ciężka, albowiem i ojciec mój i przewodnicy duchowni, w skrytości duszy, dumni byli

z mojej wycieczki. Zresztą świetne powodzenia egzaminowe prędko wyjednały mi przebaczenie.

Oczywiście, wśród kolegów, których sympatie w takiej szkole, jaka istniała w Metz, musiały być po stronie Don Karlosa, uchodziłem za bohatera; że zaś jednocześnie byłem pierwszym uczniem, wodziłem więc rej w całej szkole i nikomu nie przyszło do głowy spierać się ze mną o to stanowisko. Rosłem w mimowolnem przekonaniu, że i później, na szerszem polu, tak samo będzie. Przekonanie to dzielili nauczyciele i koledzy; tymczasem faktycznie tak jest, że wielu z moich towarzyszków szkolnych, którym do głowy nie przychodziło wówczas, żeby kiedykolwiek mogli współzawodniczyć ze mną, zajmuje dziś we Francyi wybitne stanowiska, bądź na polu literackiem, bądź naukowym, bądź politycznem, podczas gdy ja nie wybrałem sobie zawodu, a poprawdzie byłbym w kłopotcie, gdyby mi kazano go wybrać. Stanowisko moje towarzyskie jest doskonałe; odziedziczyłem już majątek po matce, odziedziczę kiedyś po ojcu; będę gospodarował w Płoszowie, będę administrował mniej więcej mądrze albo niemądrze całą fortuną, ale już sam zakres tych zajęć wyłącza nadzieję, żebym mógł

kiedykolwiek odznaczyć się w życiu i odegrać jaką rolę.

Nie stanę się nigdy świetnym gospodarzem i administratorem, to wiem z pewnością, bo jakkolwiek nie mam zamiaru uchylać się od tych zajęć, nie mam także ochoty poświęcać im życia, z tego prostego powodu, że aspiracye moje są rozleglejsze.

Czasem stawiam sobie pytanie, czy my, Płozowscy, nie ludzimy się co do naszych uzdolnień. Ale gdyby tak było, łudzilibyśmy się sami — ludzie zaś obcy, obojętni, nie popadaliby w ten błąd. Zresztą, ojciec mój był i jest istotnie niepowszednio uzdolnionym. Co do mnie, osobiście, nie chcę się nad tem rozwodzić, żeby to nie wyglądało na głupią próżność, ale jednak mam najszczerze przekonanie, że mógłbym być czemś nieskończenie większem, niż jestem.

Oto np., w uniwersytecie w Warszawie (ojciec i ciotka życzyli sobie, bym uniwersytet ukończył w kraju) kolegowałem ze Śniatyńskim. Obaj czuliśmy w sobie powołanie literackie i próbowaliśmy sił na tem polu. Nie mówię już o tem, że byłem uważany za studenta zdolniejszego od Śniatyńskiego, ale dalibóg, to, co pisałem wówczas, było lepsze, bardziej obiecujące

od tego, co pisał Śniatyński. A dziś co? Śniatyński się wybił względnie wysoko, ja zaś nie przestałem być wielce obiecującym panem Płoszowskim, o którym tu i owdzie ludzie mówią, kręcąc głowami: «Gdyby się tylko do czegoś wziął».

Ludzie nie liczą się z tem, że trzeba umieć chcieć. Myślałem nieraz, iż gdybym nie miał żadnego majątku, to musiałbym się do czegoś wziąć. I zapewne. Musiałbym w jakiś sposób zarabiać na chleb, ale wewnątrznie jestem przekonany, że i w takim razie nie wyzyskałbym swoich uzdolnień w dwudziestej części. Zresztą, taki Darwin, taki Buckle, to byli ludzie bogaci; sir John Lubbock jest bankierem, większość znakomitych ludzi francuskich opływała w dostatki; pokazuje się więc, że majątek nie tylko nie przeszkadza, ale pomaga do zajęcia stanowiska na wszystkich polach. Przypuszczam nawet, że mnie, osobiście, oddał on wielką przysługę, bo uchronił charakter mój od wielu zwichnięć, na które naraziłoby go ubóstwo. Nie chcę powiedzieć przez to, żebym miał charakter słaby; z drugiej strony walka mogłaby go nawet zahartować — ale bądź co bądź, im kto

mniej znajduje na drodze kamieni, tem mu łatwiej uniknąć potknięcia lub upadku.

Próżniactwu nie przypiszę także mojej nicości. Posiadam w równym stopniu łatwość przyswajania sobie wiadomości, jak i ciekawość. Czytuję wiele i pamiętam wiele. Być może, iż nie zdobyłbym się na żelazną wytrwałość, na pracę długą, powolną, rozległą — ale ten brak wytrwania powinna właśnie łatwość zastąpić. Wreszcie nic mnie nie obowiązuje do pisania słowników, jak to czynił Litré. Kto nie umie świecić z wytrwałością słońca, może przynajmniej zabłysnąć, jak meteor. Ale ta nicość w przeszłości, ta prawdopodobna nicość w przyszłości... Cierpko mi się robi i nuda poczyna mnie gnębić, więc urywam na dziś pisanie.

Rzym, 10 Stycznia.

Wczoraj na wieczorze u hr. Malatesta usłyszałem frazes: «l'improductivité slave». Doznałem ulgi, jak owi chorzy nerwowi, którzy, dowiedziawszy się od doktora, że objawy ich choroby są znane i że wiele osób cierpi podobnie, cieszą się z tej wiadomości. Prawda! prawda! ilu to ja mam kolegów — nie wiem, czy w całej Słowiańszczyźnie, bo jej nie znam — ale ilu

u nas! Myślałem o tej «improductivité slave» całą noc. Nie głupi był człowiek, który to tak sformułował. Jest w nas coś takiego; jest jakaś nieudolność życiowa do wydania z siebie wszystkiego, co się w nas mieści. Można rzec, że Bóg dał nam łuk i strzały, tylko odmówił zdolności do napięcia tego łuku i wypuszczenia strzał. Pogadałbym o tem z ojcem, zwłaszcza, że ojciec lubi podobne rozprawy, ale boję się dotknąć bolączki. Myślę natomiast, że napelnię i przepelnię dziennik tą kwestyą. Może to jednak właśnie będzie dobrze, może to będzie stanowiło jego główną wartość? Przytem, cóż naturalniejszego nad to, że będę pisał o tem, co mnie najwięcej obchodzi. Każdy człowiek nosi w sobie jakąś swoją tragedję. Otóż moja tragedia jest ta «improductivité» Płoszowskich. Wobec ludzi niema teraz zwyczaju zdradzać się z takimi rzeczami. W niedawnych jeszcze czasach, gdy romantyzm kwitnął w sercach i w poezyi, nosiło się swą tragedję, jak malowniczo drapowany płaszcz, obecnie nosi się, jak jegerowski kaftanik: pod koszulą. Ale dziennik, to co innego; w dzienniku wolno i należy być szczerym.

Rzym, 11 Stycznia.

Zostają tu jeszcze parę dni, więc korzystam z czasu, by, zanim przejdę do zapisywania zdarzeń z dnia na dzień, rozejrzeć się w przeszłości i raz z nią skończyć. Jak już wyżej wzmiankowałem, ani myślę pisać obszernej autobiografii; kim jestem i jakim jestem, przyszłe moje życie pokaże to dostatecznie. Szczegółowe badanie dawniejszego, byłoby przeciwne mojej naturze. Jestto rodzaj nudnego dodawania: wypisuje się pojedyncze cyfry, jedna pod drugą, następnie podkreśla się je i sumuje. Owóż nie cierpiałem całe życie czterech działań arytmetycznych, a pierwsze z nich było mi właśnie najnieznośniejsze.

Chcę jednak mieć jakieś, choćby bardzo ogólne pojęcie o sumie, by stać się sobie samemu mniej więcej jasnym — więc w równie ogólnych zarysach idę dalej.

Po ukończeniu uniwersytetu, skończyłem szkołę rolniczą we Francji — z łatwością, lecz bez szczególnego pociągu, jak człowiek, który wie, że go zajęcia rolnicze czekają napewno w przyszłości, ale który czuje, że się poniekąd do nich zniża i że nie odpowiedzą one nigdy ani jego zdolnościom, ani ambicyom. Dwa je-

dnak dobre rezultaty osiągnąłem z tego pobytu w szkole rolniczej. Oto rolnictwo przestało być dla mnie bajką o żelaznym wilku i pierwszy lepszy ekonom nie wywiedzie mnie w pole; powtóre, przez pracę w polach, na otwartem powietrzu, zebrałem znaczny zapas zdrowia i sił, dzięki którym dawałem skuteczny opór takiemu życiu, jakie wiodłem później w Paryżu.

Albowiem następne moje lata upływały między Rzymem i Paryżem, nie mówiąc o krótkich wizytach w Warszawie, do której od czasu do czasu wzywała mnie ciotka, bądź to z tęsknoty ku mnie, bądź z chęci ożenienia mnie z jaką dzierlatką swego wyboru. Paryż i jego życie pociągało mnie niezmiernie. Jakkolwiek byłem wówczas dobrego o sobie mniemania, jakkolwiek miałem większe zaufanie do swego rozumu, niż mam dziś, i tę pewność siebie, jaką daje niezależne stanowisko towarzyskie — jednakże przez pewien czas odgrywałem rolę naiwne na tej wielkiej scenie świata. Zakochałem się naprzód śmiertelnie w pannie Richemberg z Komedyi Francuskiej i chciałem się z nią koniecznie ożenić. Ile stąd wypadło zawikłań tragicomicznych, nie będę się rozpisywał, bo mi dziś trochę wstyd tych czasów, a trochę mi się śmiać

z nich chce. Potem wyprowadzono mnie jeszcze niejednokrotnie w pole, albo też i samemu zdarzało mi się brać liczmany za dobrą monetę. Kobieta francuska, tak jak zresztą i polska, choćby należąca do najwyższej sfery i choćby przytem cnotliwa, byle młoda, przypomina mi fehmistrza na szpady. Jak fehmistrz potrzebuje mieć codzien swoją «godzinę sali», by nie wyjść z wprawy w robieniu bronią, tak i te panie fechtują się w zakresie sentymentu poprostu dla wprawy. Jako chłopak młody, nie brzydszy od dyabła i należący do lepszego towarzystwa, byłem nieraz zapraszany na taką «godzinę sali» — że zaś w naiwności ducha brałem te ćwiczenia na seryo, zdarzało mi się więc nieraz również na seryo coś oberwać. Nie były to wprawdzie rany śmiertelne, ale dość bolesne zakłócia. Zresztą jestem przekonany, że każdy musi złożyć swoją daninę naiwności w tym świecie i w takim życiu. Mój czas trwał względnie krótko. Potem przyszedł peryod, który mogę określić słowem: «la revanche». Płaciłem za swoje, jeżeli zaś i wówczas wyprowadzano mnie w pole, to dlatego, że chciałem iść w pole.

Mając wszędzie łatwy wstęp, poznałem rozmaite towarzystwa, począwszy od domów legi-

tymistycznych, w których zresztą nudziłem się, skończywszy na tej świeżej, bardzo utytułowanej arystokracji, stworzonej przez Bonapartych i Orleanów, a stanowiącej wielki świat... może nie paryski, ale na przykład nicejski. Dumas syn, Sardou i inni biorą swoich hrabiów, margrabiów i książąt z tego właśnie gatunku, który, nie mając żadnej wielkiej tradycji dziejowej, a w bród tytułów i pieniędzy, zajęty jest głównie używaniem życia. Do tych kół należą i wysokie finanse. Co do mnie, kręciłem się w nich najchętniej ze względu na *te panie*. Są one subtelne, wyrobione nerwowo, szukające wrażeń, chciwe życia, a pozbawione naprawdę wszelkich ideałów. Bywają też częstokroć równie zepsute, jak romanse, które czytają, bo moralność ich nie ma ani gruntu religijnego, ani tradycji obowiązującej. Z tem wszystkim, jest to świat bardzo błyszczący. «Godziny sali» są w nim tak długie, że równają się dniom i nocom, mogą zaś być niebezpieczne, bo tam nie ma zwyczaju stępieć floretów. Tam też brałem te bolesne lekcye, pókim się dostatecznie sam nie wyćwiczył. Byłoby dowodem próżności, a co więcej, złego smaku, rozpisywać o swych powodzeniach, powiem

więc tylko, że tradycje młodości ojcowskiej starałem się, jak mogłem utrzymać.

Najniższe okęgi tego świata stykają się niejako z największymi wielkiego półświata. Ow pół-świat jest niebezpieczniejszy, niż się na pierwszy rzut oka zdaje — bo bynajmniej nie jest trywialny. Cynizm jego ma pewne pozory. artyzmu. Jeżeli tam nie pozostawił zbyt wielu piór, to tylko dlatego, że zanim tam wszedłem, miałem już dziób nieźle zakrzywiony i niezgorzej ostre pazury.

Ale wogóle, mówiąc o życiu paryskim, można powiedzieć to, że kto wychodzi z tego mły-
na, musi się czuć nieco zmęczony, a cóż dopiero ten, który, jak ja, wychodził po to tylko, żeby wracać. Człowiek później dopiero zaczyna rozumieć, że jego zwycięstwa równają się Pyrusowym tryumfom. Mój silny z natury orga-
nizm stawiał dość skuteczny opór temu życiu, ale nerwy mam nadszarpane.

Paryż posiada wszelako jedną wyższość nad wszystkimi innymi ogniskami życia. Oto nie znam żadnego miasta w świecie, gdzieby pierwiastki wiedzy, sztuki, wszelkiego rodzaju idee ogólnoludzkie, krążyły tak w powietrzu i wsiąkały tak w głowy ludzkie, jak tam. Człowiek

nie tylko przyswaja sobie tam mimowoli to, co w dziedzinie umysłowości jest najnowszem, ale umysł jego traci zarazem jednostronność, staje się wyrozumiały i ucywilizowany. Powtarzam: ucywilizowany, bo we Włoszech, Niemczech i Polsce spotykałem głowy, nawet bardzo mocne, ale tak nie chcące dopuścić, by mogło coś istnieć po za promieniem ich światła, tak wyłączne i tak barbarzyńskie, że dla ludzi, którzy chcieli zachować swój własny sposób widzenia rzeczy, stosunek z nimi był wprost niemożliwy.

We Francyi, a ściślej mówiąc w Paryżu, podobne objawy nie istnieją. Jak potok bystro bieżący wyokrągła kamienie, trąc je jeden o drugi, tak prąd życia wyokrągła tam i humanizuje umysły. Oczywiście pod podobnymi wpływami i moja głowa stała się głową ucywilizowanego człowieka. Potrafię dużo wyrozumieć; nie rzucam pawich krzyków, gdy usłyszę coś przeciwnego moim poglądom, albo coś zgoła nowego. Być może, iż takie uwzględnienie wszelkiego rodzaju zasad prowadzi do pewnej obojętności na wszystkie i odbiera energię w działaniu, ale już nie potrafiłbym być innym.

Prąd umysłowy niósł mnie — płynąłem. Jeśli stosunki towarzyskie, salony, buduary, klu-

by, pochłaniały znaczną część mego czasu, to nie pochłaniały go jednak wyłącznie. Porobiłem dużo znajomości w świecie naukowym i artystycznym i żyłem życiem tego świata, a raczej żyję niem dotychczas. Z wrodzonej ciekawości czytałem bardzo wiele, że zaś przyswajam sobie łatwo to, co czytam, więc mogę powiedzieć, że wykształciłem się znacznie. Idę mniej więcej razem z ruchem umysłowym mego wieku.

Jestem też istotą w wysokim stopniu świadomą siebie. Czasem posyła się do dyabła to drugie ja, badające i krytykujące pierwsze — nie pozwalające oddać się całkowicie żadnemu wrażeniu, żadnemu działaniu, żadnemu uczuciu, żadnej rozkoszy, żadnej namiętności. Być może, iż samowiedza jest znamieniem wyższego rozwoju umysłowego, ale zarazem jest czemś osłabiającem niezmiernie odczuwanie. Nosić w sobie wiecznie czujną krytykę siebie samego, jest to odłączyć od całości potrzebną na to część ducha — a więc życie i jego wrażenia odczuwam nie całością, lecz tylko pozostałą resztą.

Jestto równie męczące, jak dla ptaka było by męczące latanie jednym skrzydłem. Prócz tego samowiedza zbyt rozwinięta odbiera także zdolność do czynu. Gdyby nie ona, Hamlet za-

raz w pierwszym akcie byłby na wylot przewiercił stryjaszka i z całym spokojem objął po nim sukcesyę.

Co do mnie osobiście, jeśli czasem broni mnie ona i wstrzymuje od kroków nierozważnych, to natomiast daleko częściej nuży mnie, nie pozwala mi się skupić całkowicie i wyłącznie w jednym działaniu. Noszę w sobie dwóch ludzi, z których, gdy jeden ciągle zeznaje i krytykuje, drugi żyje tylko pół-życiem i traci wszelką stanowczość. Męczy mnie i ta świadomość, że się z pod tego jarzma nie otrząsnę, owszem, o ile umysł mój będzie się rozszerzał, o tyle i samowiedza będzie się stawała coraz dokładniejszą i że, umierając nawet, nie przestanę krytykować Płoszowskiego umierającego, chyba, że gorączka zwarzy mój mózg.

Odziedziczyłem zapewne po ojcu umysł syntetyczny, bo staram się zawsze uogólniać wszystkie zjawiska; z nauk zaś żadna nie pociągała mnie tak, jak filozofia. Ale za czasów mego ojca filozofia obejmowała taki sobie, ni mniej, ni więcej, zakres, jak wszechświat i wszechbyć, wskutek tego miała gotową odpowiedź na wszelkie pytania. Obecnie stała się ona o tyle rozsądna, iż przyznaje, że jej w dawnym ogólnem

znaczeniu niema — i że istnieje tylko jako filozofia poszczególnych gałęzi wiedzy. Doprawdy, gdy o tem myślę, chcę mi się powiedzieć, że i rozum ludzki ma swoją tragedję, i że zaczęła się ona dla niego właśnie wraz z tem wyznaniem swojej niemocy. Ponieważ piszę osobisty pamiętnik, będę więc mówił o tych rzeczach ze stanowiska osobistego. Nie mam się za fachowego filozofa, bo z fachu, jak już wspomniałem, jestem niczem — ale jak wszyscy ludzie myślący, zajmowałem się najnowszym ruchem filozoficznym, byłem i jestem pod jego wpływem i mam zupełne prawo mówić o tem, co weszło w skład i wpłynęło na wytworzenie się mojej istoty umysłowej i moralnej.

Przedewszystkiem zaznaczam, że moje wierzenia rëligijne, które wyniosłem jeszcze nie-
tknięte z Metz, nie ostały się wskutek czytania ksiązek przyrodniczo-filozoficznych. Nie idzie zatem, bym był ateistą. Och, nie! To było dobre dawniej, za owych czasów, gdy jeśli ktoś nie uznawał ducha, mówił sobie: materya — i zaspakał się tem słowem. Dziś tylko parafialni filozofowie stoją na takim zacofanem stanowisku. Dziś filozofia takich rzeczy nie przesądza, dziś odpowiada na podobne pytanie: «nie

wiem» — i to «nie wiem» wszczepia w duszę. Dziś psychologia zajmuje się analizą bardzo ściśle wszelkiego rodzaju objawów psychicznych, lecz zapytana o nieśmiertelność duszy, odpowiada także: «nie wiem» — i istotnie nietylko nie wie — ale nie może wiedzieć.

A teraz łatwo mi będzie określić stan mego umysłu. Oto: nie wiem, nie wiem! W tem, w tej uznanej impotencji ludzkiego rozumu, leży tragedia. Bó pomijając, że natura nasza duchowa będzie zawsze gwałtu krzyczała o odpowiedź na podobne pytania, toż to przecie są pytania największej wagi realnej, najbardziej człowieka obchodzące. Jeśli po tamtej stronie jest coś i to coś wieczystego, to nieszczęścia i straty po tej stronie maleją do zera. Możliwość do nich zastoso-ować słowa Hamleta: «A to niech dyabli porwą żalobę, ja wezmę sobole». «Zgadzam się na śmierć, mówi Renan, ale niech wiem, że mi się ona na coś przyda». A filozofia odpowiada: «Nie wiem».

Człowiek zaś szamocze się w tej wielkiej niewiadomej, czując, że gdyby się mógł na którąkolwiek stronę przechylić, to jednak byłoby mu lepiej i spokojniej. Ale cóż na to poradzić? Czy winić filozofię, że zamiast budować syste-

maty, które się codzień rozlatywały, jak domki z kart, uznała własną niemoc i zajęła się badaniem i uporządkowywaniem zjawisk, leżących w przystępnych dla rozumu granicach? Nie! Sądzę tylko, że ja i każdy inny miałby prawo przyjść do niej i powiedzieć jej: «Podziwiam twoją trzeźwość, uwielbiam ścisłość analizy, ale z tem wszystkim uczyniłaś mnie nieszczęśliwym. Nie masz, jak sama przyznajesz, dość siły odpowiedzieć na pytania pierwszej dla mnie wagi — a miałaś jej dość, by podkopać moją ufność w naukę, która mi na nie odpowiadała nietylko stanowczo, ale w sposób kojący i słodki. I nie mów, że ponieważ nie przesądzasz nic, więc pozwalasz mi wierzyć we wszystko. Nieprawda! Metodą twoją, duszą twoją, istotą twoją, jest zwątpienie i krytyka. Tę swoją naukową metodę, ten sceptycyzm, tę krytykę, tak wszczepiłaś w moją duszę, że stała się ona moją naturą. Wypaliłaś, jak kamieniem piekielnym we mnie wszystkie te nerwy ducha, któremi się wierzy bezkrytycznie i prosto, tak, że dziś, gdybym chciał wierzyć, to nie mam czem. Pozwalasz mi chodzić na mszę, jeśli mam ochotę, ale zatrulaś mnie sceptycyzmem do tego stopnia, że dziś jestem scepty-

kiem nawet względem ciebie, nawet względem własnego sceptycyzmu, i nie wiem, nie wiem, nie wiem! — i męczę się i szaleję w tej ciemności!...»

Rzym, 12 Stycznia.

Wczoraj pisałem w pewnym uniesieniu. Ale też zdaje mi się, że dotknął próchna i mojej własnej i ogólnej ludzkiej duszy. Bywają epoki, że obojętniej na podobne pytania, czasem jednak targają one mnie bez miłosierdzia — tembardziej, że to są rzeczy, które się w sobie zamyka. Byłoby może lepiej o nich nie myśleć, ale zbyt są na to ważne. Bo ostatecznie człowiek chce wiedzieć, co go oczekuje i jak ma życie urządzić! Próbowałem zresztą nieraz powiedzieć sobie: dość! z tego błędnego koła nie wyjdiesz, więc w nie nie wchodź! Mam wszystko po temu, by zrobić z siebie syte i wesołe zwierzę — ale nie zawsze mogę na tem poprzestać. Powiadają, że w naturze Słowian leży pewien pociąg do mistycyzmu, do rzeczy zaświatowych. Zauważyłem, że np. na mistycyzmie kończą wszyscy nasi wielcy pisarze. Cóż dziwnego, że się czasem trochę pomęczą ludzie zwyczajni. Co do mnie, musiałem o tych

swoich wewnętrznych niepokojach napisać, by sobie skreślić dokładny obraz stanu swej duszy. Przytem człowiek potrzebuje się czasem sam przed sobą usprawiedliwić. Oto np. ja, z tem wielkiem: «nie wiem» w duszy, zachowuję przepisy religijne i nie mam się za człowieka nie-szczerego. Byłoby tak, gdybym zamiast: «nie wiem» — mógł powiedzieć: wiem, że nic nie-ma. Ale ten nasz sceptycyzm nie jest otwartą negacją: jestto raczej bolesne i męczące podejrzenie, że może nic nie być, jestto gęsta mgła, która otacza nasze głowy, przygniata nasze piersi i przysłania nam światło. Więc wyciągam ręce do tego słońca, które może za tą mgłą świeci. I myślę, że nie sam jeden jestem w tem położeniu — i że modlitwę wielu, bardzo wielu z tych, którzy chodzą na mszę w niedzielę, możnaby streścić w słowach: Panie, roz-prosz mgłę!

Nie mogę o tych rzeczach pisać zupełnie zimno. Zachowuję przepisy religijne jeszcze i dla tego, że wiara jest mi pożądana, ponieważ zaś ta słodka nauka, w której się wychowałem, kładzie, jako warunek wiary, łaskę, więc czekam łaski. Czekam, żeby mi zesłano taki stan duszy, w którym mógłbym uwierzyć tak głę-

boko i bez cienia wątpliwości, jak wierzyłem, będąc dzieckiem. To są moje powody szlacheckie; nie powoduje mną żaden interes, bo przecie wygodniej mi było być tylko sytem i wesolem zwierzęciem.

Jeśli zaś chodzi o to, bym swoją zewnętrzną religijność usprawiedliwił mniej szlachetnymi, a bardziej praktycznymi powodami — ach! mam ich mnóstwo. Oto, przywykłem od dzieciństwa; spełnianie pewnych przepisów stało się niemal we mnie nałogiem; oto, jak Henryk IV mówił, że Paryż wart jest mszy, tak ja mówię sobie: spokój bliskich wart jest mszy; ludzie mojej sfery spełniają w ogóle obowiązki religijne, a moje sumienie czułoby się obowiązane do protestu tylko w takim razie, gdybym mógł sobie powiedzieć coś bardziej stanowczego, niż: «nie wiem». Oto na koniec chodzę do kościoła, bom jest sceptyk, podniesiony do kwadratu, to znaczy, że jestem sceptykiem nawet względem własnego sceptycyzmu.

I jest mi z tem źle. Dusza moja wlecze je-dno skrzydło po ziemi. Byłoby mi zaś jeszcze gorzej, gdybym te wszystkie kwestye brał zawsze tak do serca, jak brałem je, pisząc te dwie ostatnie kartki. Na szczęście dla mnie, tak nie

jest. Wspominałem już, że przychodzą na mnie epoki zobojętnienia. Czasem życie porywa mnie w swoje objęcia, a choć w gruncie rzeczy wiem, co mam myśleć o jego słodyczach, jednak oddaje mu się w zupełności — i wówczas to moralne: «to be, or not to be?» niema dla mnie znaczenia. Dziwna, a mało badana dotąd rzecz, jak niesłychane ma znaczenie w tym względzie sugestia społeczna. W Paryżu naprzykład, bywam spokojniejszy, nietylko dlatego, że mnie ten młyn ogłusza, że kipię razem z tym wrzątkiem, że mi serce i głowę zajmują moje «godziny sali», ale że tam ludzie, nie zdając sobie może sprawy, żyją tak, jakby każdy miał wszelką pewność, że w to życie warto jest włożyć wszystkie siły, bo po za niem jest tylko proces chemiczny. I puls mój poczyna bić razem z tym pulsem i nastrojam się zgodnie do tego nastroju. Bawię się lub nudzę, biję lub jestem bity, ale mam względny spokój.

Rzym. Babuino, 13 Stycznia.

Mam zaledwie cztery dni czasu do wyjazdu, chcę zaś jeszcze przed wyjazdem streścić to, com o sobie powiedział. Jestem człowiekiem nieco zmęczonym, bardzo wrażliwym i nerwowym.

Mam wyrobioną do wysokiego stopnia świadomość siebie, popartą względnym wykształceniem, czyli mogę wogóle uważać się za istotę umysłowo rozwiniętą.

Sceptycyzm, ów sceptycyzm podniesiony do kwadratu, wyłącza we mnie wszelkie niewzruszone przekonania. Patrzę, obserwuję, krytykuję — i czasem zdaje mi się, że chwytam istotę rzeczy, ale zresztą gotów jestem zawsze i o tem powątpiewać. O moim stosunku do religii mówiłem. Co do przekonań społecznych, jestem o tyle konserwatystą, o ile człowiek w moich warunkach być nim poniekąd musi, i o ile konserwatyzm odpowiada moim upodobaniom. Nie potrzebuję mówić, jak daleko od tego do poglądu na zachowawczość, jak na dogmat, którego krytykować nie wolno. Jestem człowiekiem nadto ucylizowanym, abym stał bezwzględnie po stronie arystokracji lub demokracji. W takie rzeczy bawią się jeszcze po zaściankach lub w dalekich stronach, gdzie idee przychodzą tak, jak mody, o kilkanaście lat zapóźno. Od czasu, jak nie istnieje przywilej, kwestya jest, podług mnie, zamknięta; tam zaś, gdzie ją zacofanie podtrzymuje, stała się kwestyą nie zasad, ale próżności i nerwów. Co do mnie, lubię ludzi rozwinię-

tych, wyrobionych nerwowo i szukam ich tam, gdzie mi ich znaleźć łatwiej.

Lubię ich tak, jak lubię dzieła sztuki, piękną naturę, piękne kobiety. Pod względem estetycznym posiadam nerwy nie tylko wyrobione, ale może nawet przerafinowane. Składała się na to i ich przyrodzona wrażliwość i wychowanie, jakie odebrałem. Ta estetyczna wrażliwość daje mi tyle samo uciech, ile przykrości, ale wyświadczała i wyświadcza mi ona jedną wielką przysługę, mianowicie chroni od cynizmu, czyli od ostatecznego zepsucia i zastępuje mi poniekąd zasady moralne. Nie popełniłbym wielu uczynków nie tylko może dlatego, że są złe, ile dlatego, że są szpetne. Z moich estetycznych nerwów płynie także delikatność uczuć. Wogóle zdaje mi się, że jestem człowiekiem — być może trochę popsutym — ale porządnym, lubo naprawdę mówiąc, poniekąd zawieszonym w powietrzu, bo nie wspierającym się na żadnych dogmatach, ani pod względem religijnym, ani społecznym. Nie mam także celu, dla którego bym życie mógł poświęcić.

Na zakończenie tej syntezy, słowo jeszcze o moich zdolnościach. Ojciec, ciotka, koledzy, a czasem i ludzie obcy, uważają je za wprost

nadzwyczajne. Ja przyznam, że mój umysł ma pewną błyskotliwość. Ale czy «l'improductivité slave» nie rozwieje pokładanych we mnie nadziei? Na mocy tego, com dotychczas zrobił, a raczej na mocy tego, żem dotychczas nic nie zrobił, nietylko dla drugich, ale nawet dla siebie, godzi mi się przypuszczać, że tak.

A zeznanie to kosztuje mnie więcej, niż się zdaje. Ironia moja, gdy o sobie myślę, ma smak goryczy. Jest coś jałowego w tej glinie, z której Bóg stworzył Płoszowskich, skoro na niej tak łatwo i bujnie wszystko porasta, a nic nie wydaje ziarna. Gdybym istotnie przy tej jałowiznie, przy tej niemocy czynu, posiadał nawet genialne zdolności, to byłbym jakimś szczególnym rodzajem geniusza bez teki, jak bywają ministrowie bez teki.

To określenie: geniusz bez teki, wydaje mi się bliskie istoty rzeczy. Muszę wziąć na nie patent wynalazku. Ach! i znowu ta pociecha! Oto nie sam jeden, dalibóg, nie sam jeden będę nosił to miano. Imię moje jest legion! «L'improductivité slave» istnieje swoją drogą, a swoją drogą: *geniusz bez teki*, to nasz, czysto nadwiślański, plód. Raz jeszcze powtarzam, że imię moje jest legion. Nie znam zakątka ziemi, w któ-

rymby tyłu marnowało świetne zdolności — w którymby ci nawet, którzy coś dają, dawali tak mało — tak niesłychanie mało, w stosunku do tego, co im Bóg dał.

Rzym. Babuino, 14 Stycznia.

Drugi list od ciotki z naleganiem, bym przyspieszył przyjazd. Jadę, kochana ciociu, jadę — a Bóg widzi, że robię to tylko z przywiązania do ciebie, bo inaczej wolalbym tu zostać. Ojciec mój czuje się nie zdrow; od czasu do czasu doznaje drętwienia w całej lewej połowie ciała. Na prośbę moją wezwał lekarza, ale jestem pewien, że lekarstwa, jakie mu przepisano, zamknął do szafy, jak to zresztą zwykł czynić od kilkunastu lat. Raz otworzył tę szafę, i pokazując mi setki butelek i buteleczek, słoików, słoików, pudełek, powiedział: «Zlituj się, gdyby to najzdrowszy człowiek zjadł i wypił, to jeszcze by nie wytrzymał, a cóż dopiero człowiek chory!» Dotychczas pogląd taki nie wyrządził ojcu wielkiej krzywdy, ale jestem niespokojny o przyszłość.

Drugim powodem niechęci do wyjazdu są dla mnie zamiary ciotki. Naturalnie, że chodzi jej o to, by mnie ożenić. Nie wiem, czy ciotka

ma coś upatrzonogo; dałby Bóg, żeby nie miała, ale z zamiarami nawet się nie ukrywa. «Że o taką partyę, jaką ty jesteś (pisze mi) rozpocznie się zaraz wojna białych i czerwonych róż, to łatwo przewidzieć». Ależ ja jestem zmęczony, nie chcę być powodem żadnej wojny, a zwłaszcza nie chcę, jak Henryk VII-my, kończyć wojny róż małżeństwem. Z drugiej strony — oczywiście, ciotce nie mogę tego powiedzieć, ale sam przed sobą mogę zeznać: oto nie lubię Polak. Mam lat trzydzieści pięć; miałem, jak każdy człowiek, który dużo żył, rozmaite uczuciowe przygody w życiu, spotykałem i Polki — i z tych przygód, z tych zetknięć, wyniosłem wrażenie, że to są najtrudniejsze i najbardziej męczące kobiety w świecie. Nie wiem, czy są cnotliwsze, na ogół, od Francuzek lub Włoszek; wiem to tylko, że są o wiele patetyczniejsze. Zimno mi się robi, gdy o tem pomyślę. Bo rozumiem elegię nad stłuczonym dzbankiem, gdy po raz pierwszy ujrzy się u stóp skorupy; ale deklamować tę elegię z równym patosem nad wielokrotnie drutowanym dzbankiem, to, doprawdy, zakrawa na operetkę. Miła rola «czulego słuchacza», któremu przyżwoitość nakazuje brać to na seryo! Dziwne, fantastyczne kobiety, o

plonących głowach, a rybim temperamentem! W uczuciach ich niema nietylko wesołości, ale i prostoty. Kochają się one w formach uczucia, mniej dbając o treść wewnętrzną. Z tego powodu nie potrafisz nigdy Polki obrachować. Z Francuzką, z Włoszką, jeśliś logicznie ułożył premissy, możesz być mniej więcej pewien swojego «ergo». Z Polką bynajmniej! Ktoś powiedział, że jeśli się mężczyzna myli, to mówi, że dwa razy dwa jest pięć — i błąd może być sprostowany — kobieta zaś, myląc się, twierdzi, że dwa razy dwa jest lampa, i wtedy choć głową o mur bij. Otóż przedewszystkiem w logice Polek może wypaść, że dwa razy dwa nie jest cztery, ale lampa, miłość, nienawiść, kot, lzy, obowiązki, wróbel, pogarda — zgoła nic nie potrafisz przewidzieć, niczego obrachować, przeciw niczemu się ubezpieczyć. Być zresztą może, iż z powodu tych wszystkich wilczych dołów, cnota Polek lepiej jest ubezpieczoną, niż innych kobiet, choćby dlatego, że oblegający nuży się śmiertelnie. Com jednak zauważył i czego nie mogę im darować, to tego, że te wilcze doły, palisady, pastki, ta zaciekłość obrony, wszystko to nietyle obrachowane jest na ostateczne odpędze-

nie przeciwnika, ile na wyzyskanie wzruszeń walki.

Mówilem raz o tem — naturalnie obwijając rzecz, ile możności, w bawełnę — z jedną bardzo sprytną kobietą, nawpół tylko Polką, bo ojciec jej jest Włochem. Ta, wysłuchawszy mnie, odrzekła:

— Pan masz w tej sprawie pogląd lisa na gołębnik. Nie podoba ci się to i psuje ci humor, że gołębie mieszkają zwykle wysoko, i że mają skrzydła lotniejsze od kurzych. Wszystko, co mówisz, wypada raczej na korzyść Polek.

— A to jakim sposobem?

— Bo im Polka jest nieznośniejszą, jako cudza żona, tem może być pożądańszą, jako własna.

Przyparto mnie, jak to mówią, do muru i na razie nie umiałem znaleźć odpowiedzi. Może być przytem, że mam trochę pogląd lisa na gołębnik. Niewątpliwem jest także, że gdybym się miał żenić w ogólności, a w szczególności żenić z Polką, tobym tej Polki szukał nie tylko między gołębiami, mieszkającymi wysoko, ale i między gołębiami białymi.

Jestem jednakże, jak owe ryby, które, na pytanie, z jakim sosem chcą być przyprawione, odpowiadają, że przedewszystkiem wcale nie

życzą sobie być przyprawione. Tu wracam do zarzutów przeciw wam, miłe rodaczki. Kochacie w ogóle więcej dramat w miłości, niż samą miłość. W każdej z was siedzi królowa — i tem ogromnie różnicie się od innych kobiet; każda z was sądzi, że już tem samem wyrządza łaskę i dobrodziejstwo, jeśli się pozwala kochać; żadna nie zgodzi się na to, by być tylko dodatkiem, tylko dopełnieniem męskiego życia, które ma przecie inne cele. Wy chcecie, żebyśmy dla was istnieli, nie wy dla nas. Następnie kochacie lepiej dzieci, niż męża. Dola jego jest dola satelity. Widziałem to, obserwowałem nieraz — takie jesteście powszechnie; gdzieniegdzie tylko świecą wyjątki, jak dyamenty wśród osypiska. Nie! — moje księżniczki — pozwólcie uwielbiać się zdaleka.

Odsunąć raz na zawsze na drugi plan wszystkie cele, wszystkie ideały, płonąć codziennie, jak kadzidło na ołtarzu żony — i do tego własnej żony, o, panie moje — to dla człowieka trochę zamało!

Moja samowiedza pyta mnie wprawdzie zaraz: «Właściwie, co ty masz lepszego do roboty, jakie zamiary, jakie cele? Jeśli kto, to ty stworzony jesteś na ofiarę całopalną».

Ale nie — do licha! W małżeństwie trzeba tak zmienić życie, tyle wyrzec się ze swoich przyzwyczajęń, wygod, upodobań, nałogów, że chyba istotna i wielka miłość może to opłacić. Mnie się to nie trafi. Ożenienie się jest tak bajecznym aktem wiary w kobietę i woli, że się na nie nigdy nie zdobędę. Powtarzam jeszcze raz: «Nie chcę być z żadnym sosem przyprawiony».

Warszawa, 21 Stycznia.

Przyjechałem dziś rano, ale żem się zatrzymał w Wiedniu, więc droga nie dała mi się zbyt we znaki. Godzina jest późna, nerwy spać mi nie dają, zatem zasiadam do pisania. Rzeczywiście wchodzi mi ono w zwyczaj — i znajduję w niem pewien powab. Co za radość w domu! co za pocziwa ta ciotka! Z radości pewnie także nie śpi, a przy obiedzie nie mogła nic jeść. Gdy jest u siebie w Płoszowie, kłóci się zawsze z panem Chwastowskim, swoim rządcą, bardzo tęgim szlachcicem, który słowa nie pozwala sobie powiedzieć i odcina się zęb w zęb. Dopiero, gdy się tak skłóca, że rozstanie zdaje się być nieuniknione, ciotka milknie i je z apetytem, a nawet z pewną zawziętością. Dziś musiała

poprzestać na wylajaniu służby, co jej nie wystarczyło. Humor miała jednak przepyszny, i ile było niezgłębionego przywiązania w spojrzeniach, które rzuciła na mnie przez całe poobiedzie, to się nie da opisać. W kółku jej znajomych nazywają mnie fetyszem, o co zresztą ciotka mocno się gniewa.

Oczywista rzecz, że przewidywania i obawy moje się sprawdziły. Nietylko istnieją zamiary, ale istnieje coś upatrzonego. Ciotka ma zwyczaj chodzić wielkimi krokami po obiedzie i głośno myśleć. Otóż, mimo tajemnicy, jaką starała się otaczać, usłyszałem monolog następujący:

— Młody jest, przystojny, bogaty, jeniałny — chybaby głupia była, gdyby się w nim zaraz nie zakochała.

Jutro jedziemy na piknik, jaki młodzież wyprawia damom. Ma to być zabawa bardzo świetna.

Warszawa, 25 Stycznia.

Nudzę się często na balach, jako «homo sapiens»; nie cierpię ich, jako kandydat do małżeństwa, ale lubię je czasem, jako artysta — naturalnie, artysta bez teki. Co to za piękna rzecz, naprzykład, szerokie, rześście oświecone i pełne kwiatów schody, po których kobiety, przybrane

balowo, wchodzą na górę. Wszystkie wydają się wówczas bardzo wysokie, a gdy się patrzy na nie z dołu, jak ciągną za sobą powłóczyste suknie, przypominają aniołów w śnie Jakóba. Lubię ten ruch, światła, kwiaty, te lekkie tkaniny, pokrywające jakby jasną mgłą młode panny; a cóż dopiero mówić o obnażonych szyjach, gorsach i ramionach, które po zdjęciu narzutek, zdają ścinać się, krzepnąć na powietrzu i przybierać twardość marmuru. Mój zmysł powonienia rozkoszuje się także. Przepadam za dobrymi perfumami.

Piknik udał się bardzo dobrze. Trzeba przyznać Staszewskiemu, że umie takie rzeczy urządzać. Przyjechałem razem z ciotką, ale straciłem ją zaraz w przedsiönku, bo Staszewski zbiegł umyślnie, żeby jej podać rękę na schody. Biedne ciotczysko ma jakąś długą, gronostajową narzutkę, której używa na wszystkie wielkie wystąpienia, wskutek czego nazywają ją «Dostojną peleryną». Wszedłszy na salę, zatrzymałem się nieopodal drzwi, żeby się rozejrzeć między ludźmi. Człowiek doznaje dziwnego wrażenia, gdy po kilkuletniej niebytności znajdzie się wśród swojskich twarzy. Czuje wówczas doskonale, że są to bliższe istoty, niż te, które gdzie-

indziej spotykał, a jednak przypatruje im się, bada je i robi spostrzeżenia, jakby obcy. Szczególniej kobiety zajęły moją uwagę.

Bądź co bądź, towarzystwo u nas jest wykwintne. Twarze widziałem ładne lub brzydkie, ale takie, jakie wytwarza stara i wyrafinowana cywilizacya. Szyje i ramiona kobiet, przy całej nieraz okrągłości młodzieńczej, przypominały mi prosto wyroby sewrskie. Jest w nich jakaś spokojna wytworność, jakieś wykończenie. Co za stopy widziałem, co za ręce, co za rysunek czaszek! Doprawdy, że tu nie udają Europy, tu nią są.

Stałem tak z kwadrans, rozmyślając jeszcze i nad tem, którą z tych głów, który z tych górsów, ciotka przeznacza dla mnie? Tymczasem nadeszli Śniatyńscy. Jego widziałem przed kilku miesiącami w Rzymie, ją znałem już także poprzednio. Lubię ją, bo ma ogromnie słodką twarz i należy do tych wyjątkowych Polek, które nie pochłaniają życia mężów, ale oddają im swoje. Po chwili wsunęła się między nas jakaś młoda osobka, która, przywitawszy się ze Śniatyńską, wyciągnęła do mnie łapkę, opiętą w białą rękawiczkę i spytała:

— Nie poznajesz mnie, Leonie?

Trochę mnie zakłopotalo to pytanie, bo istotnie w pierwszej chwili ani wiedziałem, kogo mam przed sobą, zacząłem jednak potrząsać tą rączką, kiwać głową, uśmiechać się i powtarzać: «A to dobre! a jakże! owszem! owszem!» — jak człowiek, który nie chce okazać się niegrzecznym. Przypuszczam nawet, że miałem przytem dość głupią minę, bo pani Śniatyńska roześmiała się, potem zaś rzekła:

— Ależ pan jej naprawdę nie poznaje: Anielka P.

Anielka! moja kuzynka! Cóż dziwnego, żem jej nie poznał! Widziałem ją przed dziesięciu, czy jedenastu laty, w sukience po kolana. Przypominam sobie, że to było w Płoszowie, w ogrodzie; miała wówczas różowe pończoszki i komary ogromnie ją cięły po nóżkach, skutkiem czego tupala, jak konik. Jakże miałem teraz poznać, że ten gors, ubrany fижolkami, że te białe ramiona, ta przystojna twarz, o ciemnych oczach, słowem: że ta panna w całym rozkwicie, to tamta pliszka na cienkich nogach. O, jaka ładna! Ależ motyl wylągl się z tej poczwarki! Oczywiście powitałem ją po raz drugi i najserdeczniej. Potem, gdy Śniatyńscy odeszli, a ona powiedziała mi, że ciotka i matka przysłały ją

po mnie, podałem jej ramię i poszliśmy razem w głąb sali.

Nagle zrobiło mi się w jednej chwili jasno w głowie. Oczywiście, że ciotka ma na celu Anielkę! Oto cała tajemnica, oto niespodzianka! Ciotka zawsze bardzo kochała tę dziewczynę i wiecznie gryzła się kłopotami majątkowymi pani P. Dziwno mi tylko było, że te panie nie stanęły w domu ciotki, ale nie chciałem się nad tem zastanawiać, bom wolał przyglądać się Anielci, która, jak łatwo zrozumieć, zaczęła mnie teraz w inny sposób interesować, niż pierwsza lepsza panna. Po drodze miałem dość czasu i na rozmowę i na egzamin, albowiem szliśmy na drugi koniec sali, a już tłok robił się coraz większy. Moda tegoroczna nakazuje nosić rękawiczki średnio długie, nie dochodzące do łokcia, spostrzegłem więc naprzód, że ramię Anielki, które wspierało się na mojem, ma ciemniejszy od pokrywającego je, zbyt może obfitego puszkę. Aniela nie jest jednak brunetką, choć na pierwszy rzut oka robi wrażenie brunetki. Włosy jej przeświecają jak bronz. Oczy ma jasne, ale i one wydają się czarne z powodu niezmiernie długich rzęs; brwi jej natomiast są zupełnie czarne i istotnie prześliczne. Cechą cha-

rakterystyczną tej małej główki, o niskiem czole, jest właśnie owa zbyt bujność włosów, brwi, rzęs i puszków, który na bokach twarzy staje się delikatny, jak pela i zupełnie jasny. Wszystko to, razem wzięte, może z czasem wyjść na niekorzyść jej piękności, obecnie jednak jest tak młoda, że oznacza to tylko jakąś żywotność i bujność organizmu i czyni z tej dziewczyny nie zimną lalkę, ale ciepłą, żywą i pełną ponęt kobietę.

Nie zapieram się, że jakkolwiek moje nerwy są wybredne i nie poczynają grać z lada powodu, odczułem te ponęty doskonale. To mój typ. Ciotka, która jeśli słyszała o Darwinie, to zapewne uważa go za jakąś «paskudną» głowę — zastosowała się mimowolnie do jego teorii naturalnego doboru. Tak! to mój typ! Tym razem nielada przynętę osadzono na haczyku.

Jakieś prądy elektryczne poczęły przebiegać z jej ramienia po mojem. Widziałem zresztą, że i ja robię na niej korzystne wrażenie, a to zawsze ożywia. Egzamin, który czyniłem, jako artysta, wypadł równie pomyślnie. Są twarze, które wydają się, jak przekład z muzyki lub poezji na ludzkie rysy. Do takich właśnie należy twarz Anielki. Niema w niej pospolitości.

Dziewczynom ze szlacheckich domów wychowanie zaszczenia tak skromność, jak się dzieciom szczepi ospę — jest więc w niej i ten wyraz, jest coś niewinnego, a z pod tej niewinności wygląda gorący temperament. Co za połączenie! To jakby ktoś powiedział: niewinny djabeł!

Przypuszczam zresztą, że przy całej niewinności, Anielka może być trochę kokietką; zauważyłem zaraz, że posiada zupełną świadomość swych ponęt. Oto, wiedząc naprzykład, że ma prześliczne rzęsy, spuszcza je co chwila na oczy, bez koniecznej potrzeby. Ma także bardzo miły sposób podnoszenia głowy i patrzenia na mówiącego. Z początku rozmowy była trochę sztuczna, bo onieśmielona, ale po chwili już byliśmy tak, jak gdybyśmy się nigdy, od owych płoszowskich czasów, nie rozstawali.

Ciotka jest nieoceniona ze swojemi dystrakcjami — tylko spiskowaćbym z nią nie chciał. Ledwieśmy z Anielką przyszli do tych pań, ledwie zdołałem powitać jej matkę i przemówić z nią kilka słów, gdy ciotka, widząc moje ożywienie, rozpromieniła się w oczach, następnie ruszyła ramionami i zwróciwszy się do matki Anielki, rzekła głośno:

— Ślicznie jej w tych fijołkach! Ha! może

to i dobra była myśl, żeby ją na balu pierwszy raz zobaczył...

Matka Anielki zmieszała się bardzo, Anielka również, a ja zrozumiałem, dlaczego te panie nie zajechały do domu ciotki. Był to widocznie pomysł pani P. Ona i ciotka musiały prowadzić już oddawna układy. Przypuszczam, że Anielka nie była wprost do nich dopuszczona, ale dzięki panińskiej przenikliwości w takich razach, mogła się ich domyślać.

Więc, żeby położyć koniec ogólnemu zakłopotaniu, zwróciłem się do niej i powiedziałem:

— Z góry cię ostrzegam, że źle tańczę, ale będą mi cię co chwila porywali, zatem daruj mi jednego walca.

Anielka w odpowiedzi podała mi karnet i rzekła rezolutnie:

— Zapisz, co chcesz.

Ja wyznaję, że nie lubię roli manekina, którego się pociąga za sznurki, nie lubię być popychanym do czegoś; więc, chcąc odrazu zająć jakąś rolę czynną w polityce starszych pań, wziąłem karnet i napisałem: «Czyś zrozumiała, że nas chcą żenić?»

Anielka, przeczytawszy, zmieniła się na twarzy, a następnie nieco przybladła. Przez chwilę

milczała, jakby nie była pewna, czy jej głos dopisze, lub jakby wahając się, co ma odpowiedzieć; wreszcie podniosła swoje śliczne rzęsy i spojrzawszy mi prosto w oczy, odrzekła:

— Tak!

Ale teraz ona zaczęła pytać, wprawdzie nie słowami, jeno wzrokiem. Powiedziałem już, że zrobiłem na niej także korzystne wrażenie, a przytem, skoro się domyślała układów, to musiała mieć napełnioną myśl mną. To też teraz czytałem wyraźnie w jej oczach słowa:

— Wiem, że mama i ciotka życzą sobie, byśmy się poznali, zbliżyli, więc... więc?

Więc zamiast odpowiedzi, otoczyłem ręką jej stan, przygarnąłem ją zlekka do siebie i poprowadziłem do walca. Przypomniały mi się moje «godziny sali».

Taka niema odpowiedź mogła trochę rozmarzyć dziewczynę, której już poprzednio zaimponowało to, co napisałem w karnecie. Ale myślałem sobie: dlaczegobym jej nie miał trochę rozmarzyć? W żadnym razie nie pójdę dalej, niż chcę, a gdzie ona zajdzie, to mnie jeszcze mało obchodzi. Anielka doskonale tańczy, a tego walca tańczyła tak właśnie, jak kobieta powinna walca tańczyć, to jest z pewnem zapamiętaniem

się i oddaniem tancerzowi. Uważałem, że fijołki na jej gorsie poruszają się żywiej, niżby to dało się usprawiedliwić powolnem zresztą tempem. Rozumiałem, że się w niej coś poczyna. Kochanie jest poprostu potrzebą fizyczną, hamowaną wprawdzie najstaranniej w pannach, należących do wyższych warstw towarzyskich, ale niemniej nieprzepartą. To też, gdy dziewczynie powiedzą: «tego wolno ci kochać» — bywa nieraz, że dziewczyna korzysta z pozwolenia bardzo skwapliwie.

Anielka widocznie spodziewała się, że skoro raz zdobyłem się na to, co napisałem w karnejcie, to po walcu nastąpi o tem rozmowa w dalszym ciągu. Ale ja umyślnie usunąłem się zaraz na bok, by ją zostawić w oczekiwaniu.

Chciałem także przypatrzeć się jej z pewnej odległości. Stanowczo to mój typ. Tego rodzaju kobiety ciągną mnie poprostu, jak magnes. Ach, żeby ona miała lat trzydzieści i nie była panną, z którą mnie swatają!

Warszawa, 30 Stycznia.

Te panie przeniosły się do nas. Wczoraj cały dzień byłem z Anielką. Ma ona więcej stronnic w duszy, niż miewają zwykle panny w jej wieku. Wiele z tych stronnic przeszłość dopiero zapi-

sze, ale jest miejsce na bardzo piękne rzeczy. Odczuwa i rozumie wszystko, a przytem słucha nieporównanie, skupiając się i otwierając szeroko swe rozumne oczy na mówiącego. Kobieta, która umie słuchać, posiada jeden więcej sposób podobania się, bo pochlebia przez to miłości własnej mężczyzny. Nie wiem, czy Anielka ma świadomość tego, czy tylko szczęśliwy instynkt kobiecy. Być może także, iż tyle nasłuchiwała się o mnie od ciotki, że każde słowo moje uważa za wyrocznię. Ma ona jednak trochę kokieteryi. Dziś, na pytanie moje, czego by sobie najmocniej w życiu życzyła, odpowiedziała: «zobaczyć Rzym» — przyczem opuściła swoje frendzliste powieki na oczy i była nieopisanie ładna. Widzi to doskonale, że mi się podoba i jest z tego powodu szczęśliwa. Jej kokieterya jest śliczna, bo płynie z rozradowanego serca, które chce się przypodobać drugiemu wybranemu sercu. Nie mam już najmniejszej wątpliwości, że ta dusza leci ku mnie, jak ćma ku światłu. Biedne dziecko, czując zgodę starszych, korzysta z niej aż nadto skwapliwie. Proces ten można obserwować z godziny na godzinę.

Ja powinienbym sobie może postawić pytanie: jeśli się nie chcesz żenić, to czemu czynisz

wszystko, żeby tę dziewczynę rozkochać? Ale mi się nie chce odpowiadać na to pytanie. Tak mi jest dobrze i zacisznie! A właściwie mówiąc, co ja takiego czynię? Nie staram się wydać głupszym, ani mniej uprzejmym, ani antypatyczniejszym, niż jestem — oto wszystko.

Anielka przyszła dziś na ranną kawę w jakiejś przestronnej, marynarskiej bluzce w paski, pod którą można się było tylko domyślać jej kształtów, ale można też było głowę stracić, dzięki takim domysłom. Miała oczy trochę zaspane, a w sobie jakieś ciepło snu. Coś bajecznego, jakie ona robi na mnie wrażenie.

31 Stycznia.

Ciotka wydaje wieczór dla Anielki. Chodzę z wizytami. Byłem u Śniatyńskich i siedziałem długo, bo mi jest u nich dobrze. Śniatyńscy żyją w ciągłej niezgodzie ze sobą, ale zupełnie innej, niż zwykle żyją małżeństwa. Pospolicie tak bywa, że jak jest jeden płaszcz, to każde ciągnie go dla siebie, między nimi zaś jest spór o to, że on jej chce cały oddać, a ona jemu. Lubię ich ogromnie, bo dopiero u nich przekonywam się, że szczęście może być rzeczą nietylko książkową, ale zupełnie realną. On przytem jest by-

stry człowiek, wrażliwy, jak skrzypce Stradivariusa i posiada zupełną świadomość swego szczęścia. Chce go i ma. Tego mu zazdroszczę. Rozmowa z nim zawsze była mi przyjemna. Dali mi doskonałej czarnej kawy — tylko chyba u literatów pija się podobną — i poczęli się wypytywać, jak mi się wydaje Warszawa i swoi po tak długiej niebytności. Były pytania i o ostatnią zabawę, zwłaszcza ze strony pani Śniatyńskiej, bo ona się trochę ciotczynych zamiarów domyśla, a że pochodzi z Wołynia, to jest z tych samych stron, co Anielka i Anielkę zna dobrze, więc radaby wścibić swój różowy nosek w tę sprawę.

Oczywiście unikałem rzeczy osobistych, ale dużo mówiliśmy o naszym towarzystwie w ogóle. Powiedziałem, co myślę o wytworności tego towarzystwa, że zaś Śniatyński, mimo, że sam nieraz ostro krytykuje swoje społeczeństwo, chciwy jest aż do szowinizmu na wszelką dla niego pochwałę, więc wpadł w doskonały humor i zaraz począł przytakiwać.

— Lubię — rzekł w końcu — słyszeć podobne rzeczy z takich ust, jak twoje, bo jeśli kto, to ty miałeś naprzód sposobność porównywać, a powtóre jesteś raczej pesymistą.

— Nie wiem, mój kochany — odrzekłem — czy i ten mój sąd nie jest pesymistyczny.

— Nie rozumiem dlaczego?

— Bo widzisz, na każdej kulturze, tak wyrefinowanej, możesz napisać to, co się pisze na pakach ze szkłem lub porcelaną: «fragile!» Tobie, który duchowo pochodzisz z Aten, mnie i dziesiątemu, dobrze i miło jest żyć z ludźmi, mającymi tak wydoskonalone nerwy; ale jeśli zechcesz coś na tej podstawie budować, to cię ostrzegam, że ci belki na głowę zlecą. Czy myślisz, że ci wytworni dyletanci życiowi nie muszą przegrać w walce o byt z ludźmi, mającymi tęgie nerwy, grube mięśnie i grubą skórę?

Śniatyński, który jest bardzo żywy, zerwał się, zaczął chodzić po pokoju, a potem napadł na mnie z wielkim impetem:

— To jedna strona, i strona dodatnia, jak sam przyznajesz, nie myśl jednak, żeby w nas nic więcej nie było. Ty przyjeżdżasz z za morza, a mówisz, jakbyś tu życie spędził.

— Ja nie wiem, co jest w was, ale to wiem, że nigdzie na świecie niema takiego braku równowagi w kulturze klas społecznych, jak tu. Z jednej strony wykwit, albo może i przekwit

kultury, z drugiej strony absolutne barbarzyństwo i ciemnota.

Poczęliśmy się kłócić i zmrok zapadł, nim od nich wyszedłem. On mi powiedział, że jeśli będę częściej do niego przychodził, to się obowiązuje pokazać mi pośrednie ogniwa, które nie są ani przerafinowane, ani chore na dyletantyzm, ani też ciemne, jak tabaka w rogu, słowem, ma mi pokazać tęgich ludzi, którzy coś robią i wiedzą, czego chcą. Gadaliśmy jeden przez drugiego, tembardziej, że po kawie wypiliśmy po kilka kieliszków koniaku. Gdym już wyszedł, Śniatyński krzyczał jeszcze za mną na schodach:

— Z takich, jak ty, już nic nie będzie, ale z twoich dzieci mogą być ludzie; musisz tylko, a raczej musicie wszyscy, pierwaj pobankrutować, bo inaczej i wnuki wasze nie wezmą się do żadnej roboty!

Myślę jednak, że na ogół ja miałem słuszość. Zapisuję właśnie dlatego tę rozmowę, ponieważ od przyjazdu nieustannie myślę o tym braku równowagi. Faktem jest, że u nas klasy społeczne dzieli przepaść, wobec której wszelkie porozumienie się, wszelkie zgodne działanie, jest zupełnie niemożliwe. Śniatyński sam musi się

zgodzić, że składamy się z ludzi przecywilizowanych i zgola nieucywilizowanych. Tak ja przynajmniej widzę! Wyroby sewrskie i surowa glina — nic w pośrodku. Jedno «très fragile» — drugie owidiuszowa «rudis indigestaque moles». Oczywiście, że wyroby sewrskie prędzej później się potłuką, a z gliny przyszłość ulepi, co jej się podoba.

2 Lutego.

Wczoraj odbył się u nas wieczór tańczący; Anielka istotnie zwracała wszystkie oczy. Jej białe ramionka wyglądały z osłon gazy, illuzyi — i bo ja tam wiem z jakich jeszcze materiałów — jak ramiona Wenus, wychylającej się z piany morskiej. Rozniosło się już po Warszawie, że się z nią żenię. Uważałem, że Anielka wczoraj przy każdym zawrocie tańca wodzila za mną oczyma i słuchała z dystrakcją tego, co jej tancerze mówili. Biedne dziecko, tak nie umie nic ukryć, tak okazuje wszystko, co ma w sercu, że ślepy chybaby tego nie spostrzegł. A takie to względem mnie pokorne, takie ciche, takie szczęśliwe, gdy się zbliżam! Zaczynam ją lubić bardzo i zaczynam słabnąć. Śniatyńskim tak przecie dobrze ze sobą! Nie po raz pierw-

szy przychodzi mi zadać sobie pytanie, czy Śniatyński jest głupszy, czy też mądrzejszy odemnie. Ja, ze wszystkich zadań życiowych nie rozwiązałem żadnego, jestem niczem; sceptycyzm trawi mnie, nie jestem szczęśliwy, a czuję się znużony. On nie ma mniej świadomości odemnie, przytem pracuje; ma przystojną żonę, ale ma, bestya, jakąś filozofię życiową, która szczęście jego popiera. Stanowczo ja jestem głupszy. Kluczem do filozofii Śniatyńskiego są jego dogmaty życiowe. Jeszcze przed ożenieniem mówił mi: «Jest jedna rzecz, do której nie zbliżam się ze swoim sceptycyzmem, której nie krytykuję i nie będę: jako dla literata, dogmatem dla mnie jest społeczeństwo — jako dla człowieka prywatnego: kochana kobieta». Ja wówczas myślałem sobie: jednak mój umysł jest śmielszy, skoro nie cofa się przed rozbiorem i takich uczuć. Ale dziś widzę, że ta śmiałość nie doprowadziła mnie do niczego. Z drugiej strony: on taki śliczny, ten mój długorzęsy dogmacik! Stanowczo słabnę. Ten jakiś nadzwyczajny pociąg, jaki mam do niej, nie da się wytłómaczyć samem prawem naturalnego doboru. Nie! jest w tem coś więcej — i wiem nawet co. Oto, ona zakochała się we mnie tak świeżem i pocziwem uczuciem, jakiem

mnie nikt nie kochał. O, jakież to inne od owych «godzin sali», w czasie których zadawałem i parowałem ciosy! Kobieta, która się mocno podoba, a sama mocno kocha, jeśli tylko wytrwa, może być pewna wygranej. «Zabłąkany ptak», jak się wyraża Słowacki, wróci niechybnie do niej, jak do swej ciszy, do swego pokoju i wróci tem skwapliwiej, im mu samotniej i ciężiej będzie w zabłąkaniu. Nic tak nie zjednywa, nie ujmuje, nie ciągnie męskiego serca, jak gdy czuje, że jest kochane. Kilka stronic temu napisałem Bóg wie co o Polkach, ale jeśliby kto myślał, że dla jednej marnej stronnicy, lub ze strachu przed zarzutem niekonsekwencji, nie zrobię tego, co będę uważał w danym razie za lepsze, toby się grubo mylił.

Jak ta dziewczyna zadawałnia mój zmysł artystyczny, to coś nadzwyczajnego! Po skończonym balu nastąpiła najmiłsza chwila, gdyśmy, po odjeździe wszystkich, kazali sobie przynieść herbaty do salonu i zasiedli do niej we czworo. Ja, chcąc zobaczyć, co się dzieje na dworze, poszedłem do okna i odsunąłem nieco portyere. Była już ósma rano, więc przez szyby wpadło nagle światło dzienne, które przy blasku lamp wydało się tak szafirowe, ażem się zdumiał. Alem

się jeszcze bardziej zdumiał, gdy zobaczył w tych szafirach Anielkę. Miałem zupełnie to wrażenie, jakby była w grocie błękitnej na Capri. Co za tony były na jej obnażonych ramionach! I cóż robić, ale taka już jest moja natura, taka wrażliwość, że w tej chwili zesłałem do reszty, i że Anielka tak mnie chwyciła tem za serce, jakby to była jej zasługa. Długo i zupełnie inaczej, niż dotychczas, uściśnałem jej rękę na dobranoc, a ona, nie cofając tej rączki, odpowiedziała:

— Dzień dobry, nie dobranoc, dzień dobry!

Ale, albowiem zupełnie ślepy, albo muzyka tego głosu mówiła, narówni z oczami dziewczyny:

— Kocham, kocham!

Prawie, że i ja.

Ciotka, patrząc na nas, wydaje głuchy pomruk radości. Widziałem, że miała łzy w oczach.

Wyjeżdżamy do Płoszowa.

Płoszów, 5 lutego.

Drugi dzień już jesteśmy na wsi. Mielśmy pyszną drogę. Pogoda, mróz. Śnieg skrzypiał pod płozami i skrzył się na polach. Pod zachód słońca, te ogromne białe płaszczyzny nabrały odblasku zupełnie fioletowego. W lipach, pod

Płoszowem, tłukły się z wielkiem krakaniem stada wron. Zima, mocna zima u nas, to jednak piękna rzecz. Jest w niej jakaś siła i powaga, a przede wszystkim szczerść. Równie, jak szczery przyjaciel tnie prawdę w oczy bez ogródek, tak i ona bierze za uszy, ani pyta. Ale za to jej rzeźkość udziela się ludziom. Wszyscyśmy byli zadowoleni, że jedziemy na wieś. Prócz tego starsze panie były rade, że ich najdroższe chęci mają się ku spełnieniu, ja byłem rad, bo wy-czuwałem ramieniem ramię siedzącej obok mnie Anielki — ona zaś, być może, iż z tego samego powodu czuła się szczęśliwa. Parę razy, pochyliwszy się, ucałowała ciotki ręce — ot, tak sobie, z nadmiaru radości. Bardzo jej ładnie było w jakimś puszystym boa i w futrzanej czapeczce, z pod której ledwie wyglądały jej ciemne oczy, prawie jeszcze dziecinne i twarz z policzkami, wyszczypanemi na różowo od mrozu. Młodość aż bije od niej.

Dobrze w tym Płoszowie i zacisznie. Lubię zwłaszcza ogromnie staroświeckie kominki. Ciotka strzeże lasów, jak oka w głowie, ale paliwa nie żałuje, więc od rana do wieczora pali się na tych kominkach; płomień huczy, strzela i daje myśl wesołą. Przez całe poobiedzie siedzieliśmy

wczoraj opodał ognia. Opowiadałem dużo o Rzymie i jego zabytkach, a słuchano mnie z takim namaszczeniem, że ażem się sam sobie wydawał śmieszny. Ciotka, gdy opowiadam, nie spuszcza oczu z Anielki, badając, z pewną surowością nawet, czy twarz jej wyraża należyty zachwyty. Ale jest go tam aż nadto. Wczoraj powiedziała mi:

— Kto inny mógłby tam całe życie mieszkać i nie dostrzedz połowy tych piękności, które ty widzisz.

Ciotka natychmiast dodała z dogmatycznym spokojem:

— Ja zawsze to samo mówiłam.

Dobrze, że niema tu drugiego takiego sceptyka, jak ja, bo obecność jego wprawiałaby mnie w zakłopotanie.

Pewnym rozdźwiękiem między nami jest matka Anielki. Tyle w życiu przeszła, tyle się nakłopotala, że wesołość jej została raz na zawsze zwarzona. Ona się poprostu boi każdej przyszłości i bezwiednie podejrzewa, że nawet pomyślność ukrywa jakąś zasadzkę. Była z mężem ogromnie nieszczęśliwa, później przechodziła tyjące zmartwień z powodu majątku, który jest

duży, ale w złym stanie. W dodatku ciągle miewa migreny.

Anielka zdaje się należeć do kategorii kobiet, liczniejszej u nas, niżby kto myślał, których z powodu majątku nigdy głowa nie zaboli.

Lubię ją za to, bo to dowodzi, bądź co bądź, wyższych zamiłowań. Zresztą, teraz mnie w niej wszystko zachwyca. Tkliwość wyrasta tak szybko na gruncie pociągu zmysłów, jak trawa po ciepłym deszczu. Dziś rano zobaczyłem na korytarzu pannę służącą, niosącą suknię i trzewiki Anielki — i — zwłaszcza te trzewiki — tak mnie rozczuliły, jakoby posiadanie i noszenie ich było koroną wszystkich cnót Anielki.

Wogóle my, mężczyźni, jesteśmy ogromnie słabi. Trzymam rękę na własnym tętnie i badam postęp tej uczuciowej gorączki. Puls już bardzo szybki.

Płoszków, 8 lub 9 Lutego.

Ciotka wróciła już do zwykłej wojny z panem Chwastowskim. Jestto tak oryginalne przyzwyczajenie, że doprawdy warto jeden z takich sporów opisać. Ciotce stanowczo potrzeba kłótni, li tylko dla nabrania apetytu, Chwastowski zaś, który mówiąc nawiasem, administruje wybornie

Płozowem, jestto szlachcie z saletry i siarki, nie pozwalający sobie nikomu w kaszę dmuchać — więc klótnie ich dochodzą do wielkiej zawziętości. Już przyszedłszy do sali jadalnej, poczynają na siebie rzucać złowrogie spojrzenia: pierwszą włócznię przy zupie ciska zwykle ciotka, zaczynając tak naprzykład rozmowę:

— Nie pamiętam odkąd, proszę pana Chwastowskiego, żebym się mogła dowiedzieć czegoś o oziminach, a pan Chwastowski, jak naumyślnie, o wszystkim mówi, tylko nie o tem.

— Pani hrabino, z jesieni wschodzą dobrze, a teraz dwa łokcie śniegu leży — co ja mogę wiedzieć? Nie jestem Panem Bogiem.

— Niech pan Chwastowski nie wzywa imienia Pana Boga nadaremno.

— Ja Mu pod śnieg nie zaglądam, więc Go i nie obrażam.

— To może ja obrażam?

— A pewnie!

— Pan Chwastowski jest nieznośny!

— Oj, znośny, znośny, bo dużo znosi!

W ten lub podobny sposób śruba idzie do góry. Rzadki obiad, żeby sobie przynajmniej nie przymówili kilkakrotnie. Ciotka milknie w końcu i je zapalczywie, jakby chciała swój gniew spę-

dzić na potrawy. Rzeczywiście ma dobry apetyt. Ale w miarę potraw, humor jej się poprawia i stopniowo przechodzi w wyśmienity. Teraz gdy ja podaję po obiedzie ramię matce Anielki, ciotce podaje pan Chwastowski i idą na czarną kawę w najlepszej zgodzie. Ciotka wypytuje go o synów, on zaś całuje ją po rękach. Naprawdę lubią się i szanują. Synów pana Chwastowskiego widywałem, kiedy byli jeszcze w uniwersytecie. Mają to być tegie chłopaki, ale ogromne radykały.

Anielcia przestraszała się z początku trochę tej obiadowej wojny. Wytłómaczyłem jej, co to jest i teraz, gdy się spór zaczyna, spogląda na mnie ukradkiem z pod swoich długich rzęs, uśmiecha się kącikami ust — i wygląda przytem tak, że chciałoby się ją schrustać. U żadnej w życiu kobiety nie widziałem takich poprostu alabastrowych skroni i takich żylek na skroniach.

12 Lutego.

Istne metamorfozy Owidiusza i na świecie i we mnie. Mróz zelżał, pogoda się skończyła, ciemności panują egipskie. Nie mogę lepiej opisać tego, co się dzieje na dworze, jak gdy po-

wiem, że czas jest zgniły. Jednak to jest okropny klimat. W Rzymie, w czasie największej niepogody, jeszcze dziesięć razy na dzień pokaże się słońce; tu zaś od dwóch dni należałoby w pokojach lampy palić. Ta czarna i ciężka wilgoć przenika do myśli, maluje je na czarno i zarazem przygniata. Na mnie działa to fatalnie. Ciotka z Chwastowskim klócili się dziś więcej, niż kiedykolwiek. Chwastowski utrzymywał, że ciotka, nie pozwalając tknąć lasów, niszczy je, bo starodrzew marnieje — ciotka zaś odpowiada, że i bez jej pomocy dosyć u nas wycinają lasów — «ja się starzeję, niech się i las starzeje!» Przypomina mi to jednego szlachcica, który, mając duży majątek w najlepszych ziemiach, nie uprawiał nigdy więcej, jak tyle, «co pies obszczeka».

Ale mniejsza z tem! Ogromną przykrość wyraziła mi niechcący matka Anielki. Zaczęła mi dziś w oranżeryi opowiadać z pewną macierzyńską, ale nieestetyczną chępliwością, jak o Anielkę starał się znajomy mój, Kromicki. Było mi tak, jakby mi ktoś drzazgę wyjmował zębem od widelca. Tak samo, jak owo błękitne światło rozczuliło mnie dla Anielki, choć nie było jej zasługą, tak te zaloty Kromickiego ostu-

dziły mnie dla niej, choć nie były jej winą. Tę małpę, Kromickiego, znam od lat kilku i nie lubię jej. Pochodzi on ze Szląska austriackiego, gdzie kiedyś podobno Kromiccy posiadali ogromne nadania. W Rzymie rozpowiadał, że jego rodzina nosiła jeszcze w XV wieku tytuł hrabiowski — i zapisywał się w hotelach «Graf von Kromicky». Gdyby nie czarne małe oczki, świecące, jak dwa ziarnka upalanej kawy i także czupryna, wyglądałby, jak człowiek wycięty ze skórki od sera po obiedzie, bo ma cerę takiego właśnie koloru. Przytem podobny jest do trupiej głowy. We mnie budził poprostu fizyczny wstręt. Fi! jak mi to popsulo Anielkę. Wiem doskonale, że ona za Kromickiego i jego zamiary nie może odpowiadać, ale jednak popsulo mi to ją bardzo.

Nie rozumiem, dlaczego matka jej opowiadała mi o tem tak obszernie, bo jeśli to miało być dla mnie ostrogą, to zupełnie chybiło celu. Ona ma swoje ogromne przymioty, ta pani P., skoro potrafiła dać sobie rady z tyloma kłopotami i jeszcze wychować tak córkę, ale jest niezręczna i nudna ze swojemi migrenami i makaronizmami.

— Ja przyznaję się — mówiła mi — że by-

łam za tem. Czasem upadam pod brzemieniem kłopotów; ja jestem kobieta, która się na interesach nie zna, a która, jeśli je trochę poznała, to kosztem sił, zdrowia i dlatego, że chodziło o dziecko. Kromicki jest bardzo obrotny. On ma ogromne interesa w Odesie i robi jakieś dostawy i jakieś spekulacye na nafcie w Baku — «que sais-je!» Ale to mu podobno przeszkadza, że nie jest tutejszy poddany. Otóż myślałem sobie, że gdyby się ożenił, toby oczyścił majątek Anielki, a zarazem postarałby się o zmianę poddaństwa z racyi objęcia tego majątku.

— A Anielka? — spytałem zniecierpliwiony.

— Anielka, widziałam, że nie ma do niego wielkiego pociągu, ale to takie dobre dziecko! Przytem w razie mojej śmierci, pozostałaby bez opieki, więc...

Nie wypytywałem dalej, bo mnie to drażniło więcej, niż umiem powiedzieć i chociaż rozumiem, że jeśli małżeństwo nie doszło do skutku, to jedynie przez Anielkę, jednak mam jakiś żal do niej, że pozwoliła patrzeć na siebie takiej obrzydliwej figurze, a zwłaszcza, że mogła się przez jedną sekundę wahać.

Dla mnie byłaby to kwestya nerwów. Zapominam tylko jednej rzeczy, że nie każdy ma

takie nerwy, jak ja i że Kromicki, mimo swej bibulastej cery i mimo podobieństwa do trupiej głowy, uchodzi między kobietami za przystojnego.

Ciekawym, co on za «afery» robi. Zapomniałem się spytać, czy jest w Warszawie, choć może być, że jest, bo on tu podobno co zima przyjeżdża. Co do tych jego interesów, powiem tylko: mogą one być świetne, wątpię jednak, czy wspierają się na trwałej i niewzruszonej podstawie. Ja nie jestem żaden spekulant i nie potrafiłbym poprowadzić żadnego giełdowego interesu, ale mam ten spryt, że wiem o tem. Jestem przytem człowiekiem, który dużo obserwuje i dość łatwo wyprowadza wnioski. Owóż nie wierzę w naszych szlachciców, mających niby genialne głowy do spekulacji. Obawiam się, że obrotność Kromickiego nie jest zdolnością odziedziczoną lub wrodzoną, tylko newrozą, która poszła w tym kierunku. Widziałem podobne przykłady. Wyradza się czasem ni stąd, ni zowąd, szlachcic-spekulant; czasem bywa nawet, że mu z początku sprzyja ślepe szczęście i że szybko robi majątek... Ale nie widziałem ani jednego, któryby przed śmiercią nie zbankrutował.

Takie uzdolnienia albo się dziedziczy, albo się nabywa, poczynając od a, b, c. Chłopaki Chwastowskiego może sobie dadzą rady, bo ojciec stracił wypadkowo wszystko i oni zaczynają od abecadła. Ale kto z gotowym majątkiem, bez tradycyi handlowej, bez fachowej znajomości, rzuca się na to — ten musi szyję złamać. W szlachcicach jestto, powtarzam, pieniądze niewroza. Spekulacya nie może polegać na złudzeniach, a ile tam w tych szlacheckich spekulacyach jest ułudy, to Bóg jeden wie.

Zresztą życzę panu «von Kromicki» szczęścia.

14 Lutego.

Pax! pax! pax! Już to przykre wrażenie minęło. Jak ona jednak wyczuwa wszystko, ta Anielka. Udawałem dobry humor, chociażem go nie miał, w postępowaniu mojem z nią był ledwie cień cienia różnicy, a jednak i pochwyciła to i odczuła. Dziś, przy przeglądaniu albumów, gdyśmy zostali sami, jak zresztą często zostajemy, bo nam umyślnie nie przeszkadzają, zaczęła czegoś mieszać się, mienić. Zrozumiałem w lot, że mi chce coś powiedzieć i waha się i boi. Przez chwilę przyszła mi do głowy szalona myśl, że ona mi zrobi wyznanie. Ale wnet

przypomniałem sobie, że mam do czynienia z Polką. Taka polska smarkata, czyli, jeśli kto woli, takie królewiatko, pierwej umrze, niż pierwsze wyzna, że kocha. Łaska, jeśli zapytana, wyjąka: «tak!» Zresztą Anielka wyprowadziła mnie z błędu, bo nagle zamknęła album i zacinając się nieco ze zmieszania, spytała:

— Co tobie jest Leonie? Bo tobie coś jest, prawda?

Począłem ją zapewniać, że mi nic nie jest i śmiać się i uspakajać, ale ona, kręcąc główką, mówiła dalej:

— Od dwóch dni widzę, że ci coś jest. Wiem, że takiego człowieka, jak ty, może byle co zrazić... i tak już rachowałam się z sumieniem, czy ja nie dałam jakiego powodu, czy czego nie powiedziałam, ale...

Tu jej troszkę głos zadrżał, spojrzała mi jednak w oczy.

— Ja ci nic nie zrobiłam złego? — prawda?

Była chwila, że miałem na języku: «Jeśli mi czego brakuje, to chyba ciebie, moja Anielko najdroższa» — ale jakiś strach, jak mówi Homer, pochwycił mnie za włosy. Nie strach przed nią, tylko przed tą klamką, która mogła za-

paść. Wziąłem jednak jej rękę, pocałowałem ją i powiedziałem, jak mogłem najweselej:

— Jesteś poczciwej kochane stworzenie, o mnie zaś nie troszcz się, bo mi nic a nic nie jest... Prócz tego, ty jesteś gościem w Płoszowie i ja to powinienem się troszczyć, żeby ci było dobrze!

Tu znowu ucałowałem jej rękę, a nawet tym razem obie. Wszystko to można było jeszcze od biedy policzyć na karb uprzejmości krewnego — i natura ludzka jest tak nędzna, że świadomość tego, ta furtka, za którą się można było w danym razie schować, dodawała mi otuchy. Nazywam to poczucie nędznem dla tego, że mi żadna inna odpowiedzialność, jak przed sobą samym, nie grozi, a siebie przecie nie oszukam. Zresztą czuję, że nie będę odpowiadał nawet przed sobą samym, bo zmysły prowadziły mnie zawsze, dokąd same chciały, a w stosunku do Anielki jestem zupełnie pod ich władzą. Czuję ustami jeszcze w tej chwili rozkoszne dotknięcia jej ręki — i to są pragnienia poprostu bez granic. Prędzej później sam zatrzasnę tę furtkę, przez którą dziś jeszcze mógłbym uciec w pole. Ale czy istotnie mógł-

bym jeszcze? Tak, gdyby mi coś z zewnątrz pomogło.

Tymczasem ona najwidoczniej kocha mnie. Wszystko mnie popycha ku niej.

Dziś postawiłem sobie w ten sposób pytanie: «Jeśli to rzecz nieunikniona, dlaczego zwłóczę?»

Znalazłem taką odpowiedź: nie chcę, by mi cośkolwiek przypadło z tych wzruszeń, z tych drgnięć, z tych wrażeń. z tego uroku, jaki mają niedomówione słowa, pytające spojrzenia, oczekiwanie. Chcę mój romans wysnuć do końca. Zarzucałem kobietom, że nad samo uczucie przekładają formy uczucia, a podobno i mnie chodzi o to, by się wypełniły wszystkie. Ale gdy człowiek jest już starszy, to mu o takie rzeczy chodzi. Nieraz także już spostrzegłem, że przy pewnym stopniu wyrafinowania nerwowego, my, mężczyźni, mamy kobiece charaktery. Ja obok tego jestem trochę epikurejczykiem w uczuciu.

Po rozmowie z Anielką, którą przytoczyłem poprzednio, wpadliśmy oboje w wysmienite usposobienia. Wieczorem pomagałem jej wystrzygać abażury, bo przytem mogłem dotykać jej rąk i sukni. Przeszkadzałem jej umyślnie w tej robocie, ona rozbawiła się, jak dziecko i udając

dziecko, zwracała się czasem do ciotki, mówiąc tym jednostajnym a prędkim głosem, jakim skarżą się małe dziewczynki:

— Ciociu, Leon dokuczał!

18 Lutego.

Licho poniosło mnie do Warszawy, na męskie zebranie do radcy S. Radca S. stara się usilnie zgromadzać u siebie przedstawicieli wszystkich obozów, aby za pomocą herbaty i tartynek ułatwić porozumienie się, choć właściwie mówiąc, sam zapewne dobrze nie wie, na czem to porozumienie ma polegać. Ja, jako człowiek mieszkający prawie stale po za krajem, przyjechałem na owo zebranie, aby poznać, co się dzieje w głowach tutejszych, i przysłuchać się, jak one rozumują. Było tłumno i wskutek tego nudno, a zarazem miało miejsce to, co się zwykle dzieje na zbyt tłumnych zebraniach. Oto ludzie jednakich sposobów myślenia zbierali się w kółka w osobnych pokojach, tam sobie świadczyli wzajemnie, oddawali słuszość i t. p.

Poznałem wielu radców tutejszych i przedstawicieli prasy. Za granicą wielka jest różnica między pisarzem a dziennikarzem. Pierwszego uważają za artystę i myśliciela, drugiego za

procederzystę (nie umiem tego inaczej nazwać). Tu różnica ta nie istnieje i ludzi z obu tych kategorii chrzcą jednym wspólnym mianem: literat. Większość też z nich zajmuje się dziennikarstwem i literaturą. Osobiście są powszechnie porządniejszymi ludźmi od dziennikarzy zagranicznych. Nie lubię prasy i uważam ją za jedną z plag, trapiących ludzkość. Szybkość, z jaką zaznajamia ludzi z wypadkami, równoważy się pobieżnością informacji, a nie wynagradza tego niesłychanego zbałamucenia opinii publicznej, jakie każdy, kto się nie uprzedza, musi dostrzedz. Dzięki gazetom, znikł ten zmysł, na mocy którego ludzie odróżniali prawdę od fałszu, zanikło poczucie słuszności, poczucie prawa i bezprawia, zło stało się bezczelnem, krzywda poczęła przemawiać językiem sprawiedliwości, słowem: ogólna dusza ludzka stała się niemoralna i oślepla.

Był też, między innymi, na tem zebraniu Stawowski, którego uważają za najlepszą głowę w obozie skrajnie postępowym. Mówił, jak człowiek zdolny, ale zarazem chory na dwie choroby: na wątrobę i na własne «ja». Nosi on to swoje *ja*, jak szklanekę pełną wody — i ciągle zdaje się mówić: «Ostrożnie, bo się rozleje!» Ten

strach udziela się przez sugestyę otoczeniu do tego stopnia, że nikt nie śmie przy nim być innego zdania. Powaga jego polega także na tem, że wierzy w to, co mówi. Tego człowieka nie-słusznie mają za sceptyka. Przeciwnie, jestto temperament, jaki musieli miewać dawniejsi fanatycy. Stawowski, gdyby się urodził sto kilkadziesiąt lat temu i zasiadał w trybunale, byłby tak samo skazywał ludzi za bluźnierstwa na wyrwanie języka przez kark, jak to czyniono wówczas. Dziś podstawilo się w ten fanatyzm co innego — dziś wypełnił się nienawiścią do tego, co byłby dawniej kochał, ale zresztą pozostał taki sam.

Co zauważyłem, że nasi konserwatyści otaczali Stawowskiego, mniejsza, że z ciekawością ale z pewną czujną kokieterią. U nas, a może i wszędzie, partya ta mało ma odwagi. Każdy zbliżał się do Stawowskiego z oczyma słodkimi, jak figi, i z frazesem, jakby wymalowanym na czole: «Jakkolwiek jestem, panie, konserwatystą, jednakże...» I to *jednakże* było bramą jakiejś skruchy, a zarazem i wszelkiego rodzaju ustępstw. Było to tak wyraźne, że gdy ja, który jestem sceptykiem względem wszystkich obozów, począłem się sprzeczać ze Stawowskim, nie

jako przedstawiciel czegokolwiek, ale poprostu jako człowiek, który w danym wypadku jest innego zdania, moja zuchwałość wzbudziła pewien podziw. Chodziło o klasy tak zwane wyzyskiwane. Stawowski jął się rozwodzić nad ich położeniem bez wyjścia, nad ich słabością, nad brakiem zdolności do obrony — i właśnie poczęło się koło niego tworzyć kółko coraz większe, gdy mu przerwałem:

— Proszę pana, czy pan przyjmujesz teorię Darwina walki o byt?

Stawowski, który jest z zawodu przyrodnikiem, chętnie przyjął rozprawę na tem polu.

— Naturalnie! — rzekł.

— To pozwól pan sobie powiedzieć, że jesteś niekonsekwentny. Bo gdybym ja, jako chrześcijanin, troszczył się o słabych, bezbronnych, uciśnionych — toby było słuszne: mnie Chrystus tak kazał; ale pan ze stanowiska walki o byt, powinienbyś sobie powiedzieć: są słabi, są głupi, więc muszą iść na łup nie tych, to tych — to jest kapitalne prawo natury — więc pał ich licho! Dlaczego pan sobie tego nie mówisz, wytłómacz mi tę sprzeczność?

Czy, że Stawowski stropił się opozycją, do której nie jest przyzwyczajony, czy istotnie

tych rzeczy nie zestawiał nigdy w myśli, dość, że na razie nie znalazł odpowiedzi, zmieszał się i nie zdobył się nawet na wyraz: altruizm, który zresztą jest dosyć czczym wyrazem.

Na ten widok poczęła się tłumna emigracja naszych konserwatystów na moją stronę i byłbym mógł z łatwością zostać bohaterem wieczoru, gdyby nie to, że było późno, żem się znużył i że chciałem wrócić na noc do Płoszowa. Powoli też zabierali się i wszyscy.

Miałem już futro na sobie i szukałem, trochę zniecierpliwiony, między futrem a surdudem binokli, które mi się gdzieś zadziały, gdy Stawowski, znalazłszy widocznie odpowiedź, zbliżył się do mnie i rzekł:

— Pan mnie pytałeś, dlaczego ja...

Alem mu przerwał, bom szukał ciągle binokli i zły byłem, nie mogąc ich znaleźć.

— Panie — rzekłem — szczerze mówiąc, kwestya jest dla mnie obojętna. Widzisz pan, że już późno, wszyscy wychodzą, a że przytem odgaduję mniej więcej, co pan mi możesz powiedzieć, zatem pozwól pan sobie życzyć dobrej nocy.

Zdaje mi się, że zrobiłem sobie w nim śmiertelnego wroga, zwłaszcza tą ostatnią odpowiedzią.

Była godzina pierwsza po północy, gdym przyjechał do Płoszowa, ale tu miałem najmiłszą niespodziankę. Anielka czekała mnie z herbatą. Zastąłem ją w sali jadalnej, ubraną zupełnie, tylko włosy jej były tak zaczesane, jak na noc. Z tej radości, jaką uczułem na jej widok, wnoszę, jak głęboko zakradła mi się do serca. Co to za kochane stworzenie i jaka była śliczna z tymi włosami, splecionymi nisko na szyi. I powiedzieć, że słowo z mojej strony, a za miesiąc, lub dwa, będę miał prawo porozpiąć te warkocze i rozpuścić je na ramiona. Nie mogę myśleć o tem spokojnie. Aż się nie chce wierzyć, żeby szczęście było takie łatwe.

Począłem na nią zrzędzić, że jeszcze nie śpi, ale ona odpowiedziała mi:

— Nic mi się spać nie chciało, więc uprosiłam mamy i cioci, że mi pozwoliły czekać na ciebie. Mama sprzeciwiała się trochę, że to nie wypada, ale wytłómaczyłam, że myśmy przecie krewni — i wiesz kto stanął po mojej stronie? — ciotka.

— Poczciwą ciotka! Napijesz się ze mną herbaty?

— Dobrze.

I zaczęła się krzątać przy nalewaniu filiżan-

nek. Widziałem jej szybkie i zgrabne ręce, które miałem ochotę całować. Od czasu do czasu podnosiła na mnie oczy, ale spotykając się z moim wzrokiem, spuszczała zaraz powieki. Poczęła mnie wreszcie wypytywać, jak spędziłem wieczór i jakie wyniosłem z niego wrażenie? Oboje mówiliśmy przyciszonym głosem, chociaż sypialne pokoje starszych pań były daleko i nie mogliśmy ich pobudzić. Była między nami jakaś serdeczność i poufałość, istotnie, jak między krewnymi, którzy się lubią bardzo.

Opowiadałem jej, com widział i com zauważył, tak, jak się opowiada przyjacielowi. Potem mówiłem o wrażeniu wogóle, jakie towarzystwo tutejsze robi na człowieku, który przyjeżdża z dalekich stron. Słuchała mnie cicha, otwierając szeroko oczy, szczęśliwa, że ją tak wtajemniczam w moje myśli.

Potem powiedziała:

— Czemu ty, Leonie, tego nie napiszesz? Że mnie podobne rzeczy nie przychodzą do głowy, to nic dziwnego, ale tu one nikomu nie przychodzą.

— Czemu nie piszę? — odrzekłem — z wielu, z wielu powodów, o których później ci kiedyś powiem — ale między innymi: oto może i dla-

tego, że nie mam przy sobie nikogo, ktoby mnie częściej tak, jak ty pytał: «Czemu ty nic nie robisz, Leonie?»

Umilkliśmy oboje. Rzęsy Anielki może nigdy jeszcze tak nisko nie opuściły się na policzki — i niemal słyszałem, niemal widziałem, jak jej serce biło pod suknią. Bo rzeczywiście mogła się spodziewać, że teraz skończę, że powiem: «Czy chcesz zostać zawsze ze mną i pytać podobnie?» Ale ja zbyt rozkoszowałem się temi pochyłościami, tem zawieszeniem wszystkiego, jakoby na nici — tem sercem, które jakby na dłoni mojej biło — więc nie chciałem jej kończyć.

— Dobranoc — rzekłem po chwili.

I to, rzeczywiście anielskie stworzenie, ani mi okazało, że je w tej chwili spotyka jakiś zawód. Wstała i z trochę smutku w głosie, ale bez cienia niecierpliwości, odpowiedziała:

— Dobranoc!

I uściskawszy sobie ręce, poszliśmy każde w swoją stronę. Lecz biorąc już za kłamkę, zatrzymałem się nagle.

— Anielciu!

Zeszliśmy się znowu przy stole.

— Powiedz mi, ale tak szczerze, czy ty cza-

sem nie zarzucasz mi w duszy, że jestem fantasta, że jestem dziwaczny człowiek?

— Nie! dziwaczny? — nie! Czasem myślę, że jesteś dziwny człowiek, ale zaraz sobie powiadam, że tacy, jak ty, ludzie, muszą być dziwni.

— Jeszcze jedno pytanie: kiedy po raz pierwszy przyszło ci do głowy, że ja jestem dziwny człowiek?

Anielka zarumieniła się nagle. Śliczna była, gdy ten płomień tak jej zabierał policzki, czoło, szyję; po chwili odrzekła:

— Nie... to tak trudno... Tego nie potrafię powiedzieć...

— To przynajmniej, jeśli ja odgadnę, powiedz mi: «tak!» a ja ci powiem tylko jedno słowo.

— Jakie? — spytała z widocznym niepokojem.

— Karnet. Tak, czy nie?

— Tak — odrzekła Anielka, spuszczaając główkę.

— Więc ci powiem, dlaczego tam napisał to, com napisał: oto dlatego, żeby coś było między nami, żebyśmy mieli odrazu jakąś wspólną naszą tajemnicę, a powtóre...

Tu pokazałem jej bukiet, który ogrodnik przyniósł z rana z cieplarni.

— A powtóre: widzisz, rozmaite kwiaty lepiej rozwijają się w jasności, więc chciałem jeszcze, żeby między nami było jasno.

— Ja cię czasem mogę nie zrozumieć — odpowiedziała po chwili milczenia Anielka — ale tak wierzę w ciebie!... tak wierzę!...

I znów umilkliśmy oboje. Nakoniec podałem jej rękę na pożegnanie.

Przy drzwiach zatrzymaliśmy się jeszcze, odwróciliśmy się w tej samej chwili i spojrzeli na siebie. Ach! jak to źródło wzbiera i wzbiera. Lada chwila rozleje się przez brzegi.

23 Lutego.

Człowiek jest, jak morze: ma swoje przypływy i odpływy. Dziś jest dla mnie dzień odpływu woli, energii, chęci do jakiegokolwiek czynu, ochoty do życia. Przyszło to bez jakiegokolwiek powodu — ot, tak sobie! — rzecz nerwów! Ale właśnie dlatego pełen jestem gorzkich rozmyślań. Czy taki człowiek, fizycznie zmęczony, duchowo stary, ma prawo się żenić? Mimowoli przychodzą mi na myśl słowa Hamleta: «Po co masz płodzić grzeszników — idź do

klasztoru!« Ja wprowadzie do klasztoru nie pójde; potomstwo moje, moi przyszli «grzesznicy», będą podobni do mnie, to jest nerwowi, przeczu- leni, do niczego nie zdolni — słowem: geniusze bez teki — ale pal ich lichu! W tej chwili mi o nich nie idzie, tylko o Anielkę. Czy ja mam prawo się z nią żenić? czy mi wolno wiązać to życie młode, świeże, pełne wiary w świat i pana Boga, z mojami zwątpieniami, z moją duchową niemocą, z moim beznadziejnym sceptycyzmem, z moją krytyką, z mojami nerwami? Co z tego będzie? Ja przecie nie zakwitnę drugą młodo- ścią duchową przy niej, nie odnajdę się; mózg mój nie zmieni się, nerwy nie okrzepną — więc co? więc ona ma zeschnąć przy mnie? Zali nie będzie to coś potwornego? Mogeż odgrywać rolę tego polipa, który wysysa ofiarę dla odżywie- nia się jej krwią?

Mam poprostu chmurę na mózgu. Bo z dru- giej strony, jeśli tak jest, to dlaczego dałem się popchnąć aż do tej granicy, na której obecnie stoję? Cóżem robił od chwili poznania Anielki? Oto kładłem ręce na struny tej duszy i dawa- łem sobie poprostu koncerta. A przecież to, co dla mnie jest sonatą «Quasi una fantasia», to dla niej może być sonatą «Quasi un dolore».

Tak jest! wygrywam na niej od rana do wieczora — i co więcej! — mimo tych wyrzutów, które sobie w tej chwili czynię, wiem, że się od tego wstrzymać nie potrafię, że będę tak samo grał jutro i pojutrze, jak grałem wczoraj i onegdaj, bo mnie to ciągnie nieprzeparcie, bo nic mnie więcej nie ciągnie w świecie, bo ja tej dziewczyny pragnę, jako kobiety, bo ją kocham. Na co się oszukiwać? — kocham!

A zatem, co robić: cofnąć się, uciec do Rzymu? — to znaczy uczynić jej zawód i unieszczęśliwić ją. Kto wie, jak głęboko zaszło w uczucie to serce. Ożenić się z nią, to znaczy poświęcić ją dla siebie i unieszczęśliwić w inny sposób. Oto koło błędne. Tylko ludzie z gatunku Płoszowskich mogą wpaść w podobne. I dyabło mała mi teraz pociecha, że takich Płoszowskich więcej jest u nas, że imię moje jest legion. Jak dalece jednak ten gatunek skazany jest na zatracenie, jak nam się, po za całą naszą nieudolnością życiową, jeszcze nie wiedzie wszystko w życiu! Toż ja taką Anielkę mogłem spotkać dziesięć lat temu, gdy jeszcze moje żagle nie były tak podobne do dziurawych worków, jak dziś.

Żeby ta pocziwa, zacna ciotka Płoszowska

wiedziała, jaką ona niechcący i w najlepszej myśli wyrządziła mi krzywdę, toby się zmar-twiła. Mało miałem tej tragedyi, płynącej z po-czucia mojej nicości, z tego mroku, w którym brodzę — mam teraz nowe: być albo nie być — gdzie tam! — gorzej, niż to!

26 Lutego.

Wczoraj jeździłem znów do Warszawy, gdzie miał się spotkać z p. Juliuszem Kw., na którego majątku jest umieszczona część kapita-lów, jakie mi przypadają po matce. Pan Juliusz Kw. zaciągnął pożyczkę Towarzystwa kredyto-wego i chce tę sumę spłacić.

Ale niech dyabli porwą sposób, w jaki lu-dzie załatwiają sprawy w tym kraju. Kw. sam mnie wezwał, sam wyznaczył termin — i — czekałem go napróżno cały dzień. Wezwie je-szcze pięć razy, i jeszcze pięć razy się nie sta-wi. Kw. jest człowiek zamożny, sam się chce pozbyć tej sumy — i jest w stanie spłacić ją na każde zawołanie. Ale — to są u nas terminy.

Z moich własnych spostrzeżeń dawno dosze-dłem do wniosku, że jesteśmy jednym z najbar-dziej w stosunkach pieniężnych lekkomyślnych i nie szanujących terminu społeczeństw. Ja,

który lubię dociekać wszelkich przyczyn, zastanawiałem się nieraz nad tym objawem — i oto, co sędzę. Podług mnie, pochodzi on stanowczo z wyłącznie rolniczego zajęcia narodu. Handlem zajmowali się u nas żydzi i ci nie mogli nas nauczyć ścisłości — rolnik zaś często musi być nierzetelnym, bo ziemia jest niesłychanie nierzetelna; musi być bezterminowym, bo ziemia jest bezterminowa. Ten jej charakter udziela się i tym, którzy w niej grzebią — wchodzi następnie w skład moralnej istoty całego społeczeństwa i powoli staje się wadą dziedziczną. Wprawdzie zrozumienie tej rzeczy nie poprawia mi humoru, bom się musiał na cały dzień oderwać od Anielki i co więcej, grozi mi jeszcze to samo za parę dni — ale na to niema rady.

W mieszkaniu ciotki zastałem bilety Kromickiego, jeden dla mnie, dwa dla starszych pań. Obawiałem się, żeby mu nie przyszło do głowy powtórzyć odwiedzin w Płoszowie, więc, nie mając nic lepszego do roboty, poszedłem rzucić mu kartę. Na nieszczęście, był w domu i musiałem przesiedzieć u niego z pół godziny.

Zaczął od tego, że się obiecał do Płoszowa, na co odpowiedziałem, że jesteśmy tam tylko dla odpoczynku i że lada dzień jedziemy do

Warszawy. Dopytywał się o matkę Anielki — i z wszelką ostrożnością, o Anielkę. Widocznie chciał mi dać do zrozumienia, że pyta zupełnie bezinteresownie, tylko jako znajomy. Jestem tak wrażliwy, że mnie i to ukłóło, ale bo też co za wstrętna dla mnie bestya! Widocznie Tatarzy Batuchana, po zwycięstwie pod Lignicą, musieli i na dzisiejszym austryackim Śląsku dużo dokazywać, bo, że te oczki Kromickiego, podobne do ziarenek kawy, są nie śląskiego pochodzenia, to niema wątpliwości.

Był dla mnie niezmiernie uprzejmy, ponieważ jestem człowiekiem zamożnym. Wprawdzie on niczego odemnie nie potrzebuje, ja mu nic nie dam i nic mu nigdy z mojej zamożności nie przyjdzie, ale on przejął się już tą czcią dla bogactwa, jaką odznaczają się finansisci. Mówiliśmy z początku o kłopotach, jakie miała, a raczej, jakie ma dotąd matka Anielki. Według Kromickiego dałoby się dużo uratować, gdyby pani P. zgodziła się sprzedać majątek. Kromicki patrzy na ten upór, jak na czysty romanizm — bo, żeby tego można uniknąć, toby jeszcze rozumiał, ale jeśli rzeczy pójdą, jak idą, to się musi na tem skończyć, chyba, że jaka

«forsa» przyjdzie — «jeżeli *forsa* przyjdzie, to co innego».

Jestto człowiek gadatliwy, więc rozgadał się ogromnie o naszym niedołęstwie. Zdaniem jego, pieniądze leżą u nas na bruku, dość się schylić. On jest najlepszym przykładem. Jego ojciec był, jak wszyscy wielcy panowie: miał tyle długów, że pozostało maximum sto tysięcy guldenów — a dziś co?

— Dziś, jeśli mi się jeden interes w Turkiestanie uda, no to mogę się zaraz potem zlikwidować. Żydzi i Grecy porobili miliony na dostawach, pytam się, dlaczego mybyśmy nie mieli robić? Nie podaję się za wzór, ale pytam się! Tam dla wszystkich dość miejsca — i dlatego się pytam!

Podług mnie, jestto człowiek, mający pewien spryt do interesów, ale ogólnie biorąc, głupi. Że jesteśmy niezaradni — stara historia; że pojedynczy jakiś człowiek może zrobić miliony na dostawach, wierzę, ale całe społeczeństwo musi pracować w domu, nie zaś szukać milionów z dostaw do Turkiestanu.

Bóg strzegł Anielkę, że nie związała życia z tym człowiekiem. Może on mieć swoje przymioty, jestto jednak zgoła inny moralny typ.

Ale jeśli ona istotnie może gorzej trafić, jak na mnie, to czy powinienem się wahać?

28 Lutego.

Starsze panie zaczynają się nieco niepokoić, że sprawa nie idzie tak prędko, jakby chciały; szczególniej zżyma się zapewne w duszy ciotka, która z natury jest niecierpliwa. Łagodzi jednak wszystko i dodaje starym paniom otuchy spokój i szczęście, malujące się na twarzy Anielki. Ta wierzy mi, jak tylko wierzyć można i spogląda na mnie oczyma, w którym czytam ufność bez granic. Napełniła moją myśl tak, że jej od niej od rana do wieczora oderwać nie mogę. Pragnę jej coraz więcej. Nie chcę już koncertów — chcę jej.

4 Marca.

Dzień dzisiejszy tak zakończył się dla mnie, że muszę zbierać cały spokój i zimną krew, żeby przy opisywaniu trzymać się kolejnego porządku — nie zaś poczynać od zakończenia. Jednak nie mogę wytrzymać. Oto kości są rzucone, lub tak, jak rzucone. Nie umiałbym nic napisać, gdybym przedewszystkiem tego nie napisał.

A teraz mogę zacząć. Przyjechali koło południa na wczesny obiad Śniatyńscy. Dziś w teatrze jego nowa sztuka, więc musieli wracać na wieczór do miasta. Jakkolwiek dobrze nam jest w pustelni ploszowskiej, jednak przyjazd ich ucieszył nas. Anielka ma dla niej wiele szczerzej przyjaźni — przypuszczam także, że czuła potrzebę wypowiedzenia się przed kimś ze wszystkiego, co jej się w piersiach zebrało. Pani Śniatyńska domyślała się od początku, jak rzeczy stoją i podsadzała nawet, jak mogła, swoje ramionka pod ten wóz, żeby jak najprędzej z miejsca ruszył. Za ledwie przyjechali i za ledwie zaczęła się gawęda o naszym ustroniu wiejskim, powiedziała zaraz do ciotki:

— Ach! jak tu miło i zacisznie! Rozumiem, że i tej młodej parze dobrze tu ze sobą i że nie tęskni do Warszawy.

I ja i Anielcia zrozumieliśmy doskonale, że pani Śniatyńska, nazywając nas młodą parą, nie wiek nasz ma na względzie. Zresztą powtórzyła z dziesięć razy umyślnie w czasie obiadu: to «młoda para», to «państwo młodzi» — niby przeciwstawiając nas starszym paniom.

Tyle było jednak sympatyi dla nas w spojrzeniach pani Śniatyńskiej, tyle czysto kobiece-

go nastawiania uszków na wszystko, co do siebie mówimy i tak było kobiecie z teln ładnie, że chętnie przebaczam jej owo poczciwe wścibstwo. Doszedłem do tego, że mnie to umyślne łączenie naszych imion raczej gładzi po sercu, niż drażni.

Anielka zdawała się także słuchać tego z przyjemnością. W jej uprzejmości dla Śniatyńskich, w tem zajmowaniu się niemi podczas obiadu, było coś takiego, że robiła istotnie wrażenie młodej gospodyni, przyjmującej po raz pierwszy miłych gości we własnym domu. W ciotce serce rosło na ten widok — i przez cały obiad prawila grzeczności Śniatyńskim. Dostrzegłem przytem niesłychaną rzecz, której bym stanowczo nie wierzył, gdybym własnymi oczyma na to nie patrzył: oto pani Śniatyńskiej czerwieniła się uszy, gdy ktoś wychwala jej męża. Czerwienić się z powodu męża po ośmiu latach pożycia... nie!... czy ja nie popisałem wypadkiem kapitalnych głupstw, pisząc poprzednio o Polkach?

Obiad zeszedł nam wybornie. Taka jedna para może narobić małżeństw, jak maku, każdy bowiem, patrząc na nich, musi sobie powiedzieć: «E! jeśli to tak, to się żenię!» Ja przy-

najmniej pierwszy raz widziałem małżeństwo nie w szarym mroku prozy życia, spowszednienia, ukrywania mniej więcej obojętności, ale w takim wesołym świetle.

Anielka widocznie również widziała naszą przyszłość przez to światło; poznałem, że tak jest z jej rozjaśnionej twarzy!

Po obiedzie zostaliśmy ze Śniatyńskim w jadalnym pokoju, wiedziałem bowiem, że on rad wypija jeden i drugi kieliszek koniaku po kawie; starsze panie poszły do bocznego salonu, Anielka z panią Śniatyńską pobiegły na górę po jakieś albumy z widokami Wołynia, ja zaś począłem wypytywać Śniatyńskiego o jego sztukę, o którą był niespokojny. Rozmowa przeszła następnie na nasze dawne czasy, kiedyśmy to obaj próbowali wzlatywać na nieopierzonych jeszcze skrzydłach. Śniatyński opowiadał mi, jak stopniowo przychodziło mu uznanie, jak nie raz wątpił o sobie, i jak jeszcze często wątpi, mimo, iż się do pewnego stopnia wybił.

— Powiedz mi — spytałem — co ty robisz ze swoją sławą?

— Jakto, co robię ze sławą?

— No, czy ją nosisz, jak mitrę na głowie, czy jak złote runo na szyi, czy to stoi na two-

jem biurku, czy wisi w salonie? Pytam, jak człowiek, który nie ma pojęcia, co to jest i co się z tem robi, gdy się to ma?

— Przypuśćmy, że to mam, więc ci odpowiem tak: trzeba być dyabło źle urodzonym duchowo, żeby tak zwaną sławę nosić na głowie, na szyi, stawiać na biurku, albo wieszać w salonie. Przyznaję, że to lechce z początku miłość własną, ale tylko parweniuszowi duchowemu może takie lechtanie wypełnić życie i zastąpić wszystkie pozostałe gatunki szczęścia. Inna rzecz przeświadczenie, że to, co robię, znajduje uznanie i budzi echo — z tego publiczny człowiek może być zadowolony. Ale żeby mnie, prywatnego, miało uszczęśliwiać to, że mi ktoś w salonie powie z mniej więcej głupią miną: «Tyle przyjemnych chwil panu zawdzięczamy», albo, że gdy zjem coś niestrawnego, to jakiś dziennik zaraz napisze: «Dzielimy się z czytelnikami smutną wiadomością, że naszego znakomitego X. X. brzuch boli» — żeby mnie to miało uszczęśliwiać? — fi! za kogo mnie masz?

— Słuchaj — rzekłem — ja także nie jestem próżny, ale człowiek chce od ludzi jakie-

goś uznania. Jestto namiętność wrodzona. Dalibóg, nie jestem próżny, a jednak powiem ci szczerze: gdy ludzie widzą, we mnie jakieś zdolności, gdy mówią o nich, gdy ich żałują, to chociaż wówczas moja nicość staje mi wyraźniej, niż kiedykolwiek, przed oczyma — jednak to mnie cokolwiek lechce, jednak mi to sprawia jakąś — może gorzką przyjemność — ale przyjemność.

— Bo się żałujesz, w czem zresztą masz rację. Nie odwracaj kwestyi. Ja wcale nie dowodzę, żeby to mogło komuś sprawić przyjemność, gdy go nazwą osłem.

— Ale ten szacunek, który idzie za sławą? Śniatyński, który jest bardzo żywy i który w czasie rozmowy ma zwyczaj latać po pokoju, przysiadając na wszystkich stołkach, stołach, przysiadł tym razem na oknie i odpowiedział:

— Szacunek? Mylisz się mój kochany. My jesteśmy dziwnem społeczeństwem. U nas panuje czysto republikańska zazdrość. Ja piszę komedye, pracuję dla teatru — dobrze! zyskałem pewien rozgłos — jeszcze lepiej; otóż tych komedyi będzie mi u nas zazdrościł — myślisz, że tylko drugi komedyopisarz? — nieprawda. Będzie mi ich zazdrościł inżynier, urzędnik ban-

kowy, pedagog, lekarz, agent kolejowy, słowem, ludzie, którzyby i tak nigdy nie pisali komedyi. Ci wszyscy, w stosunkach z tobą, będą ci okazywali, że mało sobie z ciebie robią, w rozmowach po za twojemi oczami będą cię lekceważyli, będą cię umyślnie umniejszali, żeby się przez to samo mogli więksi wydać. Jeśli kto kazał sobie u tego samego krawca surduta zrobić, to przy pierwszej sposobności ruszy ramionami i powie: «Śniatyński? wielka rzecz! ubiera się u Pacykiewicza, tak, jak i ja!» Oto, jak u nas jest — oto, co prowadzi za sobą twoja sława!

— Musi jednak ona być coś warta, skoro sobie ludzie dla niej i przez nią karki kręcą.

Śniatyński zamyślił się nieco i odpowiedział z powagą:

— W prywatnem życiu sława jest o tyle coś warta, że można z niej zrobić podnózek dla kochanej kobiety.

— Nową sławę zdobędziesz sobie tem określeniem.

Śniatyński przyleciał do mnie z wielkim impetem:

— A tak! tak! Pakuj laury w pokrowiec,

ruszaj z nimi do kochanego stworzenia i powiedz mu: *To, przez co ludzie karki kręcą, to, co mają za szczęście, cenią na równi z bogactwem, to ja mam, tom zdobył, a teraz stawiaj mi zaraz na tem łapy!*“ Jeśli to zrobisz, wówczas będziesz kochany całe życie. — rozumiesz. Chciałeś wiedzieć, co jest sława warta — więc masz!

Dalszą rozprawę przerwało Śniatyńskiemu wejście żony i Anielki. Wybierały się do ciepłarni.

Jednakże w tej pani Śniatyńskiej siedzi jakiś dyabełek! Przyszła niby pytać męża o pozwolenie, a gdy ów, zastrzegłszy sobie, żeby się odpowiednio ubrała, pozwolił, ona zwróciła się ku mnie i z prawdziwie kocią miną spytała:

— A pan Anielci pozwoli?

Że Anielka zaczerwieniła się po uszy, to naturalne, ale że ja, stary wyga, ostrzony, jak brzytwa, na najrozmaitszych towarzyskich paskach, zmieszałem się także w pierwszej chwili, tego sobie nie mogę darować. Nadrabiając jednak odwagą, podszedłem do Anielki, podniosłem do ust jej rękę i powiedziałem:

— Anielka tu w Płoszowie rozkazuje, a ja pierwszy gotów jestem słuchać jej rozkazów.

Miałem ochotę, byśmy ze Śniatyńskim po-

szli zaraz z niemi do oranżeryi, ale powstrzymałem się. Czulem potrzebę mówienia o Anielce, o mojem przyszłem małżeństwie, widziałem zaś, że Śniatyński w końcu dojdzie do tego przedmiotu. Ułatwiłem mu to nawet, spytawszy zaraz po odejściu naszych pań:

— Więc wierzysz zawsze niewzruszenie w swoje życiowe dogmaty?

— Więcej niż kiedykolwiek, a raczej zawsze jednakowo. Niema na świecie bardziej zużytego wyrazu, jak miłość, dlatego aż przykro go powtarzać, ale tobie, we cztery oczy, powiem: miłość w znaczeniu ogólnem, miłość w znaczeniu szczegółowem — i wobec tego precz z krytyką! Tak! to są życiowe kanony. Moja filozofia polega na tem, żeby nad nimi nie filozofować — i piech mnie lichy porwie, jeśli się z tego powodu uważam za głupszego od innych. Z tem, życie jest coś warte; bez tego, nie warte torby sieczki.

— Mówmy o tej szczegółowej miłości, albo lepiej zastąpmy ten wyraz wyrazem: kobieta.

— Dobrze, zastąpmy. Dobrze: kobieta!

— Mój kochany, czy nie widzisz, na jak niesłychanie kruchej podstawie opierasz osobiste szczęście?

— Na tak kruchej, jak jest życie — nie więcej.

Ale ja nie miałem na myśli tych rozłączeń, tych przepaści, które może powodować śmierć — i powiedziałem Śniatyńskiemu:

— Zlituj się, nie uogólniaj twego osobistego szczęścia. Tyś dobrze trafił, ale można i źle trafić.

Lecz Śniatyński nie chciał o tem słyszeć. Według niego, na sto razy, dziewięćdziesiąt razy trafia się dobrze. Kobiety, jego zdaniem, są lepsze, czystsze, szlachetniejsze od nas.

— My jesteśmy gałgany w porównaniu! — krzyczał machając rękoma i swoją płową czupryną. — Nic, tylko gałgany! Ja ci to mówię, który obserwuję życie i umiem obserwować, choćby dlatego, że jestem komedyopisarzem.

Tu siadł na krzesło, jak na konia i atakując mnie poręczą, mówił dalej z niemniejszym rozmachem:

— Są, jak mówi Dumas, małpy z krainy Nod, na które niema hamulca, ale ty masz od tego oczy, żebyś małpy z krainy Nod nie brał; wogóle zaś kobieta nie zawiedzie męża, nie zdradzi, chyba, że sam w niej serce zepsuje, albo je podepcze, albo zrazi i odepchnie swoją mało-

ścią, swoim egoizmem, swoją ciasnotą, swoją lichą i nędzną naturą. Kochaj przytem! Niech ona czuje się nietylko twoją samicą, ale twoją najdroższą głową, twojem dzieckiem, przyjacielem; noś ją w zanadrzu, niech jej będzie ciepło, a wówczas bądź spokojny, a wówczas co rok będzie mocniej przytulać się do ciebie, aż się zrosniecie, jak bliźnięta siamscy. Nie dasz jej tego, zepsujesz ją, zrazisz swoją lichotą — to odejdzie! Odejdzie, jak tylko jakieś szlachetniejsze ręce wyciągną się ku niej, bo musi odejść, bo ona tego ciepła, tego uznania potrzebuje, jak powietrza do oddechu.

I tak naciskał mnie poręczą, że musiałem się cofać; w ten sposób przysunęliśmy się do okna. Tam zerwał się i mówił dalej:

— Jacy wy jesteście tępi! Wobec takiej posuchy społecznej, wobec takiego braku ogólnego szczęścia, jakim odznacza się nasz wiek, wobec braku podstaw, nadziei, żeby sobie przynajmniej tego szczęścia, tej podstawy, nie stworzyć! Marznąć na forum i w domu sobie jeszcze ognia nie napalić! Głupota dalej nie idzie! A ja tobie do oczu powiadam: żeń się!...

Tu ukazał mi przez okno Anielkę, wracającą z jego żoną z oranżeryi.

— Ot, gdzie twoje szczęście! Ot, tam ono drepce w berlaczach, po śniegu! Powtarzam ci: żeń się! Na wagę złota ją bierz! co to na wagę złota! — na karaty — rozumiesz! Ty nie masz poprostu stałego miejsca zamieszkania, nietylko pod względem fizycznym, ale umysłowym i moralnym; nie masz podstaw, nie masz spokoju, ona ci to wszystko da. Tylko jej nie przefilozofuj, jakeś przefilozofował swoje zdolności i swoje trzydzieści pięć lat życia!

Nie mógł mi nic lepszego, zacniejszego i bardziej zgodnego z memi pragnieniami powiedzieć, więc uściskałem mu rękę i odrzekłem:

— Nie, jej nie przefilozofuję, bo ją kocham. I uściskaliśmy się po przyjacielsku.

Tymczasem nadeszły młode panie. Śniatyńska, spostrzegłszy nasz uścisk, rzekła:

— Wychodząc, słyszałyśmy jakieś spory, ale widzę, że się skończyły zgodnie. Wolno wiedzieć, o czem była mowa?

— O kobietach, pani — odrzekłem.

— I co wynikło?

— Jak pani widzi: uścisk, a dalsze wyniki przyjdą niebawem.

Lecz przedtem jeszcze przyszły ich sanki. Przy krótkim dniu miało się pod wieczór i mu-

sieli wracać, ale że pogoda była piękna i cicha, a śnieg w alei ubity, jak posadzka, postanowiliśmy z Anielką odprowadzić ich aż do kołowrotu przy gościńcu.

I tak się stało. Pożegnawszy tę miłą parę, wracaliśmy do domu. Mroczyło się już, ale mieliśmy światło zorzy wieczornej w oczy, więc twarz Anielki widziałem doskonale. Była jakaś wzruszona. Domyślałem się, że musiały mówić bardzo otwarcie z panią Śniatyńską; może też spodziewała się, że teraz właśnie wypowiem to oczekiwane słowo? Już i mnie ono paliło wargi, ale o dziwo, ja, który sądziłem, że w sprawach uczuciowych władnę sobą, jak mało kto, ja, który się mam za artystę koncertowego, ja, który w czasie «godzin sali», jeśli z niedostateczną zręcznością, to przynajmniej z zupełnie zimną krwią, parowałem najbardziej mistrzowskie pchnięcia — byłem teraz tak wzruszony, jak student. Co za różnica uczucia! Miałem obawę, że nie posklejam wyrazów — i milczałem.

W tem milczeniu szliśmy ku gankowi. Podałem jej rękę, bo śnieg był wyslizgany płozami sanek — i gdy się wsparła na mojem ramieniu, odczułem raz jeszcze, jaka to jest dla mnie upragniona kobieta. Po chwili uczucie to poczęło mnie

przejmować dreszczem i przebiegać po wszystkich nerwach naksztalt iskier.

Weszliśmy do przedsionka. *

Nie było tam nikogo, nie było nawet jeszcze światła, tylko przez otwory drzwiczek od pieców przeblyskiwał płomień palącego się ognia. W mroku i w ciągłym milczeniu począłem zdejmować futrzany płaszczyk z Anielki i gdy nagle z pod tego płaszczyka wionęło na mnie jej ciepło, objąłem ją ramionami i przygarnawszy do siebie, dotknąłem ustami jej czoła.

Stało się to, z mojej strony, niemal bez zeznania, co robię. Anielka musiała poprostu zdrętwieć, bo nie stawiała najmniejszego oporu. Wyszła się jednak z moich ramion prawie natychmiast, gdyż w drugiej sieni dały się słyszeć kroki służącego, który niósł światło. Ona uciekła do siebie na górę, ja zaś cały wzburzony wszedłem do sali jadalnej.

Każdemu mężczyźnie, obdarzonemu pewną przedsiębiorczością, trafiają się podobne chwile w życiu, więc trafiały się już i mnie — ale zwykle bywałem dość spokojny i zachowywałem zupełną świadomość siebie. Obecnie wrażenia i myśli przelatowały mi przez głowę, jakby je wiatr przeganiał. Szczęściem, jadalna sala

była pusta; ciotka i matka Anielki siedziały dalej, w mniejszym saloniku.

Wszedłem tam, ale myśl moja była tak dalece gdzieindziej, że ledwie rozumiał, co do mnie te panie mówiły. Ogarnął mnie niepokój. Wyobrażałem sobie, że Anielka jest teraz w swoim pokoju i że ściska sobie skronie rękoma; starałem się wyczuć i zrozumieć, co mogło dziać się w tej chwili w jej sercu i w głowie.

Tymczasem Anielka wkrótce nadeszła. Odechnąłem, gdyż nie wiem, dlaczego zdawało mi się, że się tego wieczora nie pokaże. Miała silne wypieki i oczy błyszczące, jakby ze snu. Widocznie starała się ochłodzić pudrem swoją rozpaloną twarz, bo ślady jego osiadły gęściej przy lewej skroni. Widok jej poruszył mnie. Poczulem, że bardzo ją kocham.

Zająwszy się jakąś robotą, siedziała ze spuszczoną głową, spostrzegłem jednak, że oddycha szybko, a raz i drugi chwyciłem jej przelotne, pytające i pełne niepokoju spojrzenie.

Więc chcąc rozprószyć ten niepokój, wtrąciłem się do rozmowy starszych pań, które mówiły o Śniatyńskich i rzekłem:

— Śniatyński zarzucał mi dziś, że ze mnie

czysty Hamlet, bo zbyt filozofuję; ale ja mu dowiedę, że tak nie jest — i to nie dalej, jak jutro.

Owo «jutro» wymówiłem z przyciskiem i uważałem, że Anielka doskonale zrozumiała, bo spojrziała na mnie przeciągle, ciotka jednak, nie domyślając się wcale, o co idzie, spytała:

— To zobaczycie się jutro?

— Trzeba nam być na jego sztuce; jeśli Anielka się zgodzi, to może się jutro wybieremy?

Kochana dziewczyna podniosła na mnie oczy zmieszane, ale pełne ufności i odrzekła z nieopisaną słodyczą:

— Ja się na wszystko z radością zgodzę!

Była chwila, żem chciał skończyć odrazu — i może powinienem był skończyć, ale że to «jutro» było już powiedziane — więc się wstrzymałem.

Mam uczucie człowieka, który przyciska sobie palcami oczy, uszy i nozdrza, aby dać nurka w głębiny.

Ale też istotnie myślę, że prawdziwą perłę znajdę na dnie tej głębiny.

6 Marca. Rzym. Casa Osoria.

Od wczoraj jestem w Rzymie. Ojciec nie jest

tak chory, jak się obawiałem. Lewa ręka i lewa strona ciała są nawpół sparaliżowane, ale lekarze uspokajają mnie, że serce nie jest zagrożone paraliżem i że można żyć lata całe w takim stanie.

7 Marca.

Więc Anielka pozostała w niepewności, oczekiwaniu, rozterce. Ale nie mogłem inaczej postąpić. Nazajutrz po bytności Śniatyńskich w Płoszowie, zatem tegoż samego dnia, w którym postanowiłem oświadczyć się Anielce i jej matce, odebrałem list z Rzymu od ojca, donoszący mi o jego chorobie: «Spiesz się, kochany chłopcze — pisał ojciec — bo chciałbym cię jeszcze uściskać przed śmiercią, a czuję, że łódź po mnie przybiła już do brzegu». Oczywiście, po odebraniu takiego listu, wyjechałem pierwszym pociągiem i nie zatrzymałem się aż w Rzymie. W chwili wyjazdu rozumiałem, że nie zastanę już ojca przy życiu. Próżno ciotka uspakajała mnie, że gdyby niebezpieczeństwo było nagle, ojciec wysłałby lub kazał wysłać depeszę zamiast listu. Ja wiedziałem, że ojciec ma swoje dziwactwa, do rzędu których należała zawsze jego antypatya do telegrafów. Ciotka zresztą tylko udawała

spokój, a w gruncie rzeczy była również przestraszona.

W tym pośpiechu, przerażeniu i pod grozą prawdopodobnej śmierci ojca, nie mogłem i nie chciałem się oświadczać. Byłoby czemś przeciwnem naturze i cynicznem z mojej strony szepnąć czule słowa, nie wiedząc, czy właśnie w tej chwili ojciec nie wydaje ostatniego tchnienia. Rozumieli to wszyscy, a przedewszystkiem rozumiała Anielka. Na odjeźdźnym powiedziałem jej: «Napiszę do ciebie z Rzymu» — na co odrzekła: «Pierwej niech ci Pan Bóg da spokój!» Ona ufa mi zupełnie. Słusznie, czy niesłusznie mam opinię człowieka lekkomyślnego względem kobiet i opinia ta musiała się odbić o uszy Anielki, ale może właśnie dlatego drogie to stworzenie okazuje mi tem więcej ufności. Odgaduję i rozumiem, co ona myśli i czuje. Oto słyszę niemal, jak czysta jej dusza mówi do mnie: «Skrzywdzono cię; ty nie jesteś lekkomyślny, a te, które oskarżają cię o lekkomyślność, czynią to dlatego, że nie umiały cię kochać ani tak pochwyciwie, ani tak głęboko, jak ja Kocham». I Anielka ma słuszość. Być może, iż mam usposobienie nieco wichrowate, ale że na rozwój takiego usposobienia wpłynęła wichrowatość,

czczość i jałowość uczuć, z którymi się spotykałem — to nie podpada wątpliwości. Mogło to poprostu całkiem skazić i wysuszyć mi serce — i gdyby się tak było stało, wówczas taka istota, jak Anielka, musiałaby płacić za winy innych. Ale sądzę, że jeszcze jest ratunek i że błogosławiony lekarz nie przychodzi zapóźno. Kto wie zresztą, czy kiedykolwiek bywa zapóźno i czy uczciwe i czyste serce kobiece nie posiada zawsze daru wskrzeszania umarłych?

Być może także, że serce męskie ma większą moc odradzania się. Istnieje jakieś podanie o róży jerychońskiej, która, choćby zeschnięta do cna, byle spotkała się z kroplą dżdżu, zaraz poczyną żyć i puszcza nowe liście. Zauważyłem, że w naturze męskiej leży wogóle nierównie więcej sprężystości, niż w kobiecej. Mężczyzna nieraz zbruka się w rozpuście tak bezecnej, że połową tego jadu pokryłaby raz na zawsze śmiertelnym trądem kobiety; tymczasem syn Adamowy nietylko umie otrząsnąć się z zarazy, nietylko odzyskuje z łatwością moralne zdrowie, i świeżość, ale poprostu dziewictwo serca. Tak samo jest pod względem uczucia. Znałem kobiety z sercem wyjałowionem do tego stopnia, że utraciły stanowczo zdolność kochania, a na-

wet szanowania kogokolwiek lub czegokolwiek. Mężczyzn takich nie znalazłem. Miłość stanowczo powraca nam dziewictwo.

Podobne określenia mogą wydawać się dziwne pod piórem sceptyka, ale naprzód, ja nie mam większego zaufania do swych zwątpień, jak do wszelkiego rodzaju twierdzeń, pewników i spostrzeżeń, które ogółowi ludzi służą za podstawę życia. W każdej chwili gotów jestem zgodzić się na to, że moje zwątpienia mogą być równie dalekie od istoty rzeczy, jak te pewniki. Powtóre, to, co piszę, pod wpływem uczucia dla Anielki, która sama może nie wie, jaką mądrą drogę wybrała okazując mi tę bezgraniczną ufność; jak mnie tem chwytła za serce i przykuwa do siebie. Wreszcie, czy mówię o miłości, czy o jakimkolwiek innym życiowym czynniku, mówię i piszę zawsze to, co mi się wydaje dziś. Jaki będzie mój sąd jutro — nie wiem. Ach, gdybym wiedział, że jakkolwiek mój pogląd, jakkolwiek przekonanie, jakkolwiek zasada, ostoi się przed jutrzejszym i pozajutrzejszym powiewem sceptycyzmu, chwyciłbym się jej oburącz, uczyniłbym z niej mój kanon — i płynąłbym, jak Śniatyński, pełnymi żaglami, i w świetle — zamiast brodzić w ciemności i pustce.

Nie chcę jednak znów wracać do mojej wewnętrznej tragedyi. Co do miłości wogóle, jako sceptyk względem życia i wszystkich jego zjawisk, mogę i nad nią wymówić Salomonowe *vanitas vanitatum*, ale byłbym chyba zupełnie ślepym, gdybym nie dostrzegł, że ze wszystkich czynników życiowych jestto najpotężniejszy i tak wszechmocny, że ilekroć o tem myślę, ilekroć ogarnę wzrokiem wieczne morze wszechżycia, staję za każdym razem poprostu w osłupieniu i podziwie nad tą wszechmocą. Są to przecie rzeczy uznane i znane tak samo, jak wschód słońca, jak przyplwy i odpływy oceanu — a jednak zawsze jednakowo zdumiewające. Po Empedoklesie, który odgadł, że Eros wyłonił światy z chaosu, metafizyka nie postąpiła krokiem naprzód. Jedna śmierć jest siłą równie bezwzględną, ale w odwiecznych zapasach tych dwóch sił, miłość bierze ją za gardło i przyciska jej kolanem piersi, bije ją w dzień i w nocy, bije ją każdej wiosny, chodzi krok w krok za nią — i w każdy dół, który ta wykopie, rzuca posiew nowego życia. Ludzie, zajęci codziennymi sprawami, zapominają lub nie chcą pamiętać, że służą tylko wyłącznie miłości. Dziwna rzecz pomyśleć, że wojownik, kanclerz państwa, rolnik, kupiec, ban-

8*

kier, w wysiłkach swych, nie mających pozornie najmniejszego związku z miłością, w istocie rzeczy służą tylko tej zasadzie, spełniają tylko to przyrodzone prawo, na mocy którego ramiona mężczyzny wyciągają się do kobiety. Jakim szalonym paradoksem wydałoby się takiemu Bismarckowi, gdyby mu ktoś powiedział, że ostatecznym i jedynym celem jego zabiegów jest to, by usta Hermana spoczęły na ustach Dorotei. Mnie równie wydaje się w tej chwili, że napisał paradoks, a jednak!... jednak Bismarck pracuje nad spotęgowaniem niemieckiego życia, życie to zaś nie może potęgować się w inny sposób, jak przez Hermana i Dorotę. Co więcej ma do roboty Bismarck, jak polityką lub bagnetem wytworzyć takie warunki, w którychby Herman i Dorotea mogli się kochać spokojnie, połączyć szczęśliwie i hodować nowe pokolenie?

Jeszcze w uniwersytecie czytałem jakąś gazetę arabską, porównywającą siłę miłości do siły piekielnych kleszców. Zapomniałem nazwiska poety, ale myśl została mi w pamięci. Istotnie, w głowie się przewraca, gdy się pomyśli o tej potędze. Ostatecznie, wszystkie objawy życia są tylko różnorodnymi formami jednej i tej

samej zasady. Jestto eleackie: «ἐν καὶ πᾶν». Na prawdę ona jedna jest, ona jedna włada, ona jedna trwa, skupia, utrzymuje, tworzy.

10 Marca.

Dziś zdarłem trzy lub cztery listy do Anielki. Po obiedzie poszedłem do pracowni ojca, by pomówić z nim o zamiarach ciotki. Zostałem go rozpatrującego przez powiększające szkło pełne jeszcze ziemi epilichniony, które nadesłano mu z Peloponezu. Mówiąc nawiasem, wyglądał przepysznie, w tym muzealnym, oświeconym naprzemian przez białe i kolorowe okna pokoju, pełnym etrusków, odłamów posągów i wszelkiego rodzaju greckich i rzymskich zabytków. Wśród tego otoczenia twarz jego wydawała mi się zupełnie podobna do twarzy jakiegoś «boskiego» Platona lub innego greckiego mędrca. Z chwilą mego wejścia, przerwał robotę, wysłuchał mnie z zajęciem — poczem spytał:

— Czy ty się wahasz?

— Nie waham się, ale rozmyślam — i chcę wiedzieć, dlaczego chcę.

— A więc ci powiem tak: byłem człowiekiem, który niemniej od ciebie lubił sobie здаwać sprawę z samego siebie i ze wszystkich

objawów życia. Ale gdym poznał twą matkę, straciłem odrazu tę zdolność. Wiedziałem tylko jedno: że chcę ją mieć — i nie chciałem wiedzieć o niczem więcej.

— Więc?

— Więc, jeśli chcesz równie mocno, to siężeń. Źle mówię: jeżeli chcesz równie mocno, to się ożenisz bez niczyjej rady i pomocy, będziesz tak szczęśliwy, jak ja byłem, póki mi twoja matka nie umarła.

Na chwilę umilkliśmy. Gdybym chciał ściśle stosować do swej natury słowa ojca, nie byłbym znalazł pociechy. Kocham Anielkę niewątpliwie, nie doszedłem jednak do tego, by nie było już we mnie miejsca na żadną refleksję. Ale to nie jest zły znak — poprostu tylko generacya, do której należę, posunęła się o stopień wyżej pod względem świadomości. Mam w sobie zawsze dwóch ludzi: aktora i widza. Często widz nie jest zadowolony z aktora, ale tym razem panuje we mnie między nimi zgoda.

Ojciec pierwszy przerwał milczenie:

— Powiedz mi, jak ona wygląda?

Ponieważ opis jest najniedoleźniejszym sposobem malowania portretów, przyniosłem ojcu dużą i istotnie doskonałą fotografię Anielki, któ-

rej począł przypatrywać się z niezmierną ciekawością.

Ja zaś przypatrywałem się niemniej ciekawie jemu, gdyż zaraz obudził się w nim artysta, a zarazem dawny, wykwintny znawca i miłośnik kobiet — dawny «Leon l'Invincible». Oparłszy fotografię na rękawie swej biednej lewej ręki, nawpół już martwej, prawą chwycił szkło i, to zbliżając je, to oddalając, począł mówić:

— Gdyby nie pewne szczegóły, byłyaby to twarz w rodzaju Ary-Scheffera... Ślicznieby wyglądała ze łzami w oczach... Są ludzie, którzy nie lubią w kobiecie anielskiego wyrazu, ale podług mnie, nauczyć anioła, jak być kobietą — to szczyt zwycięstwa... Bardzo ładna i bardzo niepospolita... «Enfin, tout ce qu'il y a de plus beau au monde — c'est la femme!»

Tu znowu począł manewrować szkłem, wreszcie dodał:

— Sądząc z twarzy, a zwłaszcza z fotografii, można się zawsze omylić, ale ja mam trochę wprawy. Otóż, podług mnie, powinna to być natura bardzo lojalna. Tak mi się zdaje... Podobne typy kochają się w czystości swych piór... Daj-że ci Boże szczęście, mój chłopcze, bo mi się bardzo podoba twoja Anielka... Obawiałem

się zawsze, byś się ożenił z jaką cudzoziemką — niechże będzie Anielka!...

Zbliżyłem się do niego, a on objął prawą ręką moją szyję, uściskał mnie i rzekł:

— Cobym dał, gdybym mógł jeszcze tak samo uściskać synowę!

Począłem go zapewniać, że to niechybnie nastąpi. W dalszym ciągu mówiliśmy o moim zamiarze sprowadzenia ciotki, Anielki i jej matki do Rzymu. Po oświadczeniu się listownem, mógłbym tego wymagać, a te panie zgodziłyby się niewątpliwie na przyjazd, ze względu na ojca. W takim razie ślub odbyłby się w Rzymie — i bardzo prędko.

Ojcu podobał się niezmiernie ten plan, bo ludzie starsi i chorzy lubią widzieć naokół siebie dużo życia i ruchu. Wiedziałem także, że Anielka będzie uszczęśliwiona z takiego obrotu rzeczy, więc i sam nabierałem z każdą chwilą więcej ochoty. W tydzień mogło być wszystko przeprowadzone. Czulem, że taka energia i taka stanowczość będą trochę przeciwne mojej naturze, ale właśnie ta myśl, że się na nie zdobędę, sprawiała mi przyjemność. Przytem, jako człowiek obdarzony wyobraźnią, widziałem się już ciceronującego Anielce po Rzymie. Ci tylko, którzy

tu mieszkają, rozumieją, jaką jest rozkoszą pokazywać komukolwiek zabytki tego miasta, a cóż dopiero pokazywać je kobiecie kochanej.

Rozmowę z ojcem przerwało nam nadejście państwa Davis, którzy codziennie ojca odwiedzają. On pochodzi z angielskich żydów, ona jest szlachcianką włoską, która poszła za męża dla pieniędzy. Sam Davis jestto charłak, który nadużył życia w sposób, przenoszący dwukrotnie jego marne z natury siły. Obecnie jest chory, zagrożony rozrzedzeniem mózgu, obojętny na wszystko w świecie, słowem, jeden z takich okazów, jakie widuje się w zakładach hydropatycznych. Ona wygląda, jak Junona; ma brwi zrosnięte nad czołem i kształty greckiego posągu. Nie lubię jej, bo jest jak wieża pizańska; wiecznie się pochyla, a nigdy nie upada. Rok temu czyniłem względem niej zabiegi, ona zaś kokietowała mnie mocno, co jednak obustronnie pozostało bez rezultatu. Ojciec ma do niej nadzwyczajną słabość. Posądzałem go nawet, że się w niej kochał. W każdym razie zachwyca go, jako artystę i myśliciela, jest bowiem istotnie bardzo piękna i nad zwykłą miarę inteligentna. Prowadzą ze sobą nieskończone dysputy, które ojciec nazywa «Causeries Romaines» i znajduje

w nich stałe upodobanie może i z tego względu, że takie roztrząsanie zagadnień życiowych z piękną kobietą wydaje mu się czemś czysto włoskiem, godnem czasów renesansowych i poetycznem. Ja rzadko biorę w rozprawach udział, bo nie wierzę w szczerość pani Davis. Zdaje mi się, że ta istotnie niepospolita jej inteligencya jest inteligencyą mózgu, nie duszy, że naprawdę nie ją nie obchodzi, prócz własnej piękności i własnych wygod. Spotykałem tu nieraz kobiety, które wydają się być pełne aspiracyi, a które w gruncie rzeczy na religię, filozofię, sztukę, literaturę patrzą, jak na przybory toaletowe. Od czasu do czasu ubierają się w nie, bo sądzą, że im z tem do twarzy. Przypuszczam, że w ten właśnie sposób pani Davis ubiera się czasem w zagadnienia życiowe, czasem w Grecyę i Rzym starożytny, czasem w Boską Komedyę, czasem w Renesans, w kościoły, w galerye Borgezów lub Colonnów i tym podobnie. Rozumiem, że potężne organizacye duchowe robią ze siebie środkowy punkt świata, ale w kobietach, którym chodzi o marne rzeczy, jestto egoizm i śmieszny i marny.

Zadawałem sobie pytanie, skąd się bierze przyjaźń, powiem więcej: afekt pani Davis dla

ojca — i myślę, że znalazł odpowiedź. Oto ojciec, ze swoją przepyszną głową patrycyusza-filozofa i z manierami, przypominającymi wiek XVIII, jest dla niej rodzajem «objet d'art», a co więcej, jest wspaniałem i inteligentnem zwierciadłem, w którym pani Davis może podziwiać dowolnie swój rozum i swoją piękność. Jest ona mu przytem wdzięczna za to, że patrzy na nią bezkrytycznie, że ją lubi bardzo. Być może, iż na tym gruncie wyrosło i w niej nieco przywiązania do niego, a przynajmniej, że się stał jedną z jej potrzeb. Prócz tego, pani Davis ma opinię kokietki, bywając zaś codziennie u ojca, odpowiada tem samem światu: «Nieprawda, bo oto ten starzec ma lat siedemdziesiąt, nikt mnie nie może posądzić o chęć zdobycia jego serca, a jednak okazuję mu więcej uczucia, niż komukolwiek». Nakoniec, ona pochodzi wprawdzie ze starej rodziny włoskiej, ale pan Davis, mimo swego olbrzymiego majątku, jest tylko panem Davis, więc przyjaźń z ojcem wzmacnia ich stanowisko w wielkim świecie.

Był czas, że siebie pytałem, czy czasem nie ja jestem, choć w części, powodem tych codziennych wizyt — i kto wie! W każdym razie nie moje przymioty pociągają tę kobietę, a tem

mniej uczucie. Ale ona czuje, że ja patrzę na nią sceptycznie i to ją korci. Być może, iż mnie nienawidzi, ale radaby była, gdybym przed nią klęknął. Jabym to zresztą uczynił, bo ostatecznie jestto przepyszny egzemplarz ludzkiego gatunku, uczyniłbym to, choćby dla jej zrosniętych brwi i godnych Junony ramion — ale za cenę, na którą ona zgodzić się nie chce.

Zaraz po przyjsciu Davisów, ojciec wszczął jakąś filozoficzną rozprawę, która, przetaczając się z kwestyi na kwestyę, skończyła się na analizie ludzkich uczuć. Davisowa wypowiedziała kilka uwag nadzwyczaj trafnych. Z pokoju muzealnego przenieśliśmy się na wewnętrzny taras, wychodzący na nasze ogrody. Dopiero dziesiąty marca, a tu już wiosna w całej potędze. Tego roku wszystko przyspieszone. W dzień upał; magnolie pokryte kwiatem, jak śniegiem; noce ciepłe, jak w lipcu. Jaki tu jednak inny świat, niż w naszym Płoszowie! Oddycham całą pierśią. Davisowa na tym tarasie, przy świetle księżyca w pełni, była poprostu tak piękna, jak jakiś grecki sen. Widziałem, że jest pod wrażeniem tej nieopisanej rzymskiej nocy. Głos jej stał się słodszy i cichszy, niż zwykle. Być może zresztą, że jak zawsze, tak i teraz, myślała tylko o so-

bie i odczuwała tylko przez siebie; że ubierała się w księżyc, ciszę, zapach magnolii, jak w kapeluszu, szal, etc. Ale było jej w tym stroju nadzwyczaj do twarzy. Gdyby nie to, że mam serce zajęte Anielką, byłbym pod wrażeniem tego obrazu. Mówiła przytem rzeczy, które nie każdemu mężczyźnie przyjdą do głowy.

Swoją drogą, ile razy odbywają się owe «Causeries Romaines», zawsze mam wrażenie, że ojciec, ja, taka pani Davisowa, że wreszcie my wszyscy ludzie, należący do pewnej sfery społecznej, nie żyjemy naprawdę życiem rzeczywistym i realnym. Pod nami coś się dzieje, coś się staje, jest walka o byt, o kawałek chleba, jest życie realne, pełne mrówczej pracy, zwierzęcych potrzeb, apetytów, namiętności, codziennych wysileń — życie ogromnie dotykalne, pełne zgiełku, które huczy i przewala się, jak morze — a my siadamy sobie oto wiecznie na jakichś tarasach, rozprawiamy o sztuce, literaturze, miłości, kobiecie, obcy temu życiu, dalecy od niego, wymazujący z siedmiu dni tygodnia sześć powszednich. My nie wiedząc o tem, mamy zamilowania, nerwy i dusze, dobre na święto. Pograżeni w błogim dyletantyzmie, jakby w letniej kąpieli, żyjemy wpół na jawie, wpół we

śnie. Przeżywając z wolna odziedziczone mienie i odziedziczony zapas sił muskularnych i nerwowych, tracimy stopniowo grunt pod nogami. Jesteśmy, jak owe puchy, które wiatr nosi. Za ledwie gdzie przypadniemy, życie realne spycha nas — i ustępujem — bo się nie czujemy na siłach, by dać opór.

Gdy o tem myślę, uderza mnie w nas tyśiące sprzeczności. Oto uważamy się za wykwit cywilizacyi, za ostatni szczebel, a straciliśmy wiarę w siebie. Tylko najgłupszy z pomiędzy nas wierzą jeszcze w rację naszego bytu. W życiu szukamy instynktownie świątecznych stron, rozkoszy i szczęścia, a nie wierzymy także i w szczęście. Pesymizm nasz jest wprawdzie nikły i lekki, jak dym naszych hawańskich cygar, niemniej jednak przesłania nam on dalsze widnokregi. W tych przesłonach w tym dymie, tworzymy świat oddzielny, oderwany od ogromu wszechżycia, zamknięty w sobie — trochę czczy i senny.

I gdyby tylko chodziło o tak zwaną arystokrację rodu lub pieniędzy, zjawisko nie byłoby zbyt ważnem. Ale do tego oderwanego świata należą mniej lub więcej wszyscy ludzie, posiadający wyższą kulturę, należy poniekąd nauka,

literatura i sztuka. Coś się stało takiego, że to wszystko nie tkwi w samej miazdze życia, ale się z niego wydziela, odrywa i tworzy osobne koła, a wskutek tego i samo w sobie więdnie i nie wpływa na złagodzenie zwierzęcości tych milionów ludzkich, które się kłębią pod nami.

Nie mówię o tem, jak reformator, bo na to nie mam dość sił. Wreszcie, co mnie to może obchodzić? Będzie, jak musi być! Chwilami jednak miewam pół jasne poczucie jakiegoś ogromnego niebezpieczeństwa, które grozi całej kulturze. Fala, która nas splucze z powierzchni ziemi, zabierze więcej, niż ta, która splukała świat pudrowanych peruk i żabotów. Prawda, że i tamtym ludziom, gdy ginęli, wydawało się, że wraz z nimi ginie cała cywilizacya.

Tymczasem, tak miło jest zasiąść niekiedy w ciepłą, księżycową noc na tarasie i rozmawiać przyciszonym głosem o sztuce, literaturze, miłości i kobietach, a przytem patrzeć na oświecony srebrnym blaskiem boski profil takiej kobiety, jak pani Davisowa.

10 Marca.

Góry, skały i wieże, w miarę, jak się od nich oddalamy, przesłaniają się mgłą błękitną.

Zauważyłem, że istnieje pewnego rodzaju mgła psychiczna, która tak samo przesłania nam osoby oddalone. Śmierć nie jest niczem innym, jak oddaleniem, ale tak niezmiernem, że istoty, choćby najukochańsze, pogrążone w niej, tracą stopniowo swą rzeczywistość, błękitnieją i stają się tylko drogimi cieniami. Zrozumiał to geniusz grecki, zaludniając tłumem cieniów pola Elizejskie. Nie chcę wszelako nadużywać tych smutnych porównań, skoro mam zamiar pisać o Anielce. Jestem zupełnie pewny, że uczucie moje dla niej nie zmniejszyło się, a jednak jest ona dla mnie również jakąś błękitniejszą i mniej realną, niż była w Płoszowie. Nie wyczuwam jej bezpośrednio zmysłami. W porównaniu do uczucia, jakie miałem dla niej w Płoszowie, stała mi się nieco więcej ukochaną duszą, a nieco mniej upragnioną kobietą. Jest-li to lepiej, czy gorzej? Z pewnego względu lepiej, bo pożądaną kobietą mogłaby mi być nawet pani Davisowa; z drugiej strony, kto wie jednak, czy to nie jest jednym z powodów, dla których nie napisałem dotąd listu do Anielki? Niezawodnie ten profil Davisowej, który nie schodzi mi z oczu, jest wrażeniem przemijającym i bez znaczenia. Owszem, gdy porównywał te dwie kobiety,

przywiązanie moje do tamtej dziewczyny, potęguje się pewnem rozczeniem, a mimo tego pozostawilem ją w niepewności i przykrem oczekiwaniu. Dziś ojciec pisał do ciotki, uspokajając ją co do swego zdrowia, ja zaś dopisałem słów kilka, w których zaledwie zdobyłem się na pozdrowienie dla Anielki i jej matki. W dopisku nie mogłem wprowadzić wiele więcej powiedzieć, ale mogłem przynajmniej oznajmić, że wkrótce napiszę osobno i obszernie. Taka zapowiedź byłaby balsamem dla Anielki i dla starszych pań. Nie uczyniłem i tego, bo nie byłem w stanie. Dziś znowu mój dzień odpływu. Ochota do życia i zaufanie do przyszłości cofnęły się aż hen, na krańce, tak daleko, że ich nie widać, a widać tylko dno suche i piaszczyste. Nie mogę się uporać z myślą, że wolno mi się żenić z Anielką tylko w takim razie, jeśli sumiennie będę przekonany, że ten nasz związek będzie zarazem aktem obustronnego szczęścia. Nie mogę także inaczej przedstawić go Anielce, czyniąc zaś to, popełnię kłamstwo, oszukam ją zanim nam stulą obwiną ręce, bo tej wiary nie ma we mnie samym, jest natomiast zwątpienie o życiu wogóle i niechęć do niego.

Jej źle w tem oczekiwaniu i niepewności,

ale mnie gorzej — i tem gorzej, im głębiej ją kocham.

11 Marca.

Pani Davisowa, której w czasie owej księżycowej «Causerie» powtórzyłem o wszechmocy miłości mniej więcej to samo, com poprzednio napisał w tym dzienniku, nazwała mnie Anakreontem, radziła przybrać się w girlandy dzikiego wina, a następnie spytała poważniej:

— Jeśli tak jest, to czemu pan grywasz rolę pesymisty? Wiara w takie bóstwo powinna czynić człowieka szczęśliwym.

Czemu?

Jej nie odpowiedziałem, ale sam wiem dobrze, czemu. Miłość zwycięża nawet śmierć, ale chroni przed nią tylko gatunek. A co mi z tego, że gatunek będzie zachowany, gdy ja, ten właśnie osobnik, który miłość odczuwa, skazany jestem na nieubłaganą i niechybną zatrutę? Nie jest-że raczej wyrafinowanym okrucieństwem taki układ, z mocy którego to uczucie, które może być odczuwane wyłącznie przez indywidualum, służy i przydaje się na coś wyłącznie gatunkowi? Czuć w sobie drgnienia nieśmiertelnej siły i musieć umrzeć — to przecie szczyt

niedoli. W rzeczywistości istnieją tylko indywidua, gatunek zaś jest pojęciem ogólnem i w stosunku do jednostki najzupełniejszą nirwaną. Rozumiem miłość do swego syna, wnuka, prawnuka, to jest właśnie do jednostek, przeznaczonych na zagładę, ale patryotyzm swego gatunku może mieć chyba albo bardzo nieszczerzy, albo bardzo głupi doktryner. Rozumiem teraz, że po Empedoklesie przyszli na świat, po upływie wieków, Schopenhauer i Hartman.

Mózg mój jest tak obolały, jak może być obolały grzbiet robotnika, noszącego ciężary nad siły. Ale robotnik, trudząc się, zarabia przynajmniej na chleb i spokój.

Przypominam też sobie bezustannie słowa Śniatyńskiego: «Tylko jej nie przefilozofuj, jak przefilozofowałeś swoje zdolności i trzydzieści pięć lat życia». Ja wiem, że to nie prowadzi do niczego, że to jest źle — ale nie umiem nie myśleć.

13 Marca.

Ojciec mój zmarł dziś nad ranem. Chorował zaledwie kilkanaście godzin...

. . . . .

9*

22 Marca. Peli. Willa Laura.

Śmierć jest taką otchłanią, że choć wiemy, że trzeba do niej zstąpić, to jednak ilekroć zstąpi ktoś z naszych bliskich i kochanych, nam, pozostałym na brzegu, dusza się rozdziera z trwogi, żalu, rozpacz. Wszystkie rozumowania kończą się na tej krawędzi i chce się tylko krzyczeć o ratunek, który nie może przyjść znikąd. Jedynym ratunkiem, jedyną pociechą mogłaby być wiara, ale kto nie ma tej świecy, ten może po prostu oszaleć na myśl o takiej wiecznej nocy. Dziesięć razy na dzień zdaje mi się, że to nie może być, że to niepodobna, że to byłoby zbyt straszne, gdyby śmierć kończyła wszystko — dziesięć razy na dzień mam poczucie, że tak jest.

23 Marca.

Kiedym przyjechał z Płoszowa, zastałem ojca tak dobrze, że ani mi w głowie nie powstało, żeby koniec miał być tak bliski. I co za dziwne zakręty ma w sobie natura ludzka. Bóg widzi, że znalazłszy go prawie zdrowym, ucieszyłem się szczerze i serdecznie, a jednak, ponieważ przez drogę nabiłem sobie głowę prawdopodobną jego śmiercią, ponieważ widziałem go już wśród świec i siebie klęczącego przy jego tru-

mnie, więc doznałem uczucia pewnego zawodu, jakby mi żal było tego napróżnego żalu. Dziś wspomnienie o tem stało się gorzkie i dokucza mi jak wyrzut.

Jak głęboko nieszczęśliwy jest człowiek, którego serce i dusza straciły prostotę! Oto niemniej gorzkiem, niemniej podobnem do wyrzutu, jest dla mnie wspomnienie, że gdy ojciec konał, było we mnie dwóch ludzi: jeden syn, który bolał szczerze i gryził palce, by potłumić szlochanie; drugi mędrak, który badał psychologię śmierci. Jestem niewypowiedzianie nieszczęśliwy, bo natura moja jest nieszczęśliwa.

Ojciec umierał zupełnie przytomnie. W sobotę wieczór czuł się nieco gorzej. Posłałem po doktora, by na wszelki wypadek był w domu. Ten przepisał jakieś lekarstwo, o które ojciec począł zaraz z nim wojować, dowodząc, że środek ten może przyspieszyć atak. Doktor uspokoił mnie, oświadczywszy, że jakkolwiek, gdy chodzi o chorego, który raz miał już atak paraliżu, nigdy nie można być pewnym, czy nie przyjdzie drugi — jednakże nie sądzi, by niebezpieczeństwo było nagłe — i przypuszcza, że ojciec może pożyć nawet kilkanaście lat. O tych kilkunastu latach powiedział i ojcu, który ma-

chnął na to ręką i powiedział: «Zobaczymy!»
Że jednak przez całe życie miał zwyczaj drażnić się z doktorami i dowodzić nicości medycyny, nie brałem tego do serca. Tymczasem koło dziesiątej, w czasie herbaty, podniósł się nagle i zawołał:

— Leonie! prędko do mnie!...

W kwadrans później leżał w łóżku, a w godzinę rozpoczęło się konanie.

24 Marca.

Przekonałem się, że człowiek do ostatniej chwili zachowuje wszystkie cechy swego charakteru, a nawet swe oryginalności. Oto ojciec, w całej tej uroczystej powadze myśli, jaką daje zbliżanie się śmierci, okazywał jeszcze jakoby pewne zadowolenie miłości własnej, z tego, że to doktor się pomylił, nie on — i że niewiara jego w medycynę była uzasadniona. Słuchałem tego, co mówił w ostatnich godzinach, a prócz tego czytałem myśli w jego twarzy. Było w nich przejęcie się ważnością chwili, była ciekawość, jakie też jest to drugie życie, ani cienia wątpliwości, że ono może nie istnieć — natomiast trochę niepokoju, czy go tam dobrze przyjmą, w połączeniu z jakąś bezwiedną, powiem: naiwną

pewnością, że jednak nie przyjmą go, jak byle kogo. Ja nie będę tak umierał, bo nie mam takich podstaw życiowych, które mi by wystarczyły nawet w godzinę śmierci. Ojciec rozstawał się z życiem z głęboką wiarą i skruchą prawdziwego chrześcijanina. W chwili, gdy przyjmował Najświętszy Sakrament był tak czcigodny i tak po prostu święty, że obraz jego pozostanie mi na zawsze w pamięci.

Jaki marny, jaki nędzny wydaje mi się mój sceptycyzm, w porównaniu z tą ogromną siłą wiary, która potężniej jeszcze niż miłość, umie tryumfować nad śmiercią i to właśnie w chwili, gdy ta gasi życie. Po przyjęciu Komunii i ostatniem namaszczeniu ogarnęło ojca rozrzewnienie. Chwycił mocno, prawie konwulsyjnie, moją rękę i nie puszczał jej, jakby się chciał zaczepić jeszcze o życie. Ale nie czynił tego ze strachu, ni rozpaczy: nie bał się nic a nic — po chwili spostrzegłem, że oczy jego, ciągle we mnie wpatrzone, stają się nieruchome i mętne, a czoło pokrywa się jakby rosą; twarz bielala mu coraz bardziej; otworzył kilkakrotnie usta, jakby łowiąc oddech — i westchnąwszy głęboko po raz ostatni — zgasł.

Nie byłem przy balsamowaniu ciała — nie

miałem na to dość sił; ale po skończeniu balsamowania, nie opuściłem zwłok ani na chwilę, bom nie chciałem, by ubierając je do trumny, postępowano z niemi, jak z rzeczą. Jaki straszny jest cały obrządek pogrzebowy: te katafalki, świece, bractwa w kapturach na twarzy, śpiewy! Do tej pory mam jeszcze w uszach: «Anima ejus» i «Requiem aeternam». Wieje z tego istotnie ponury i przestraszny duch śmierci! Zwłoki wyprowadziliśmy z Santa Maria Maggiore — i tam ostatni raz rzuciłem wzrokiem na tę twarz drogą i wspaniałą. Campo Santo wygląda już, jak wyspa zielona. Wiosna tego roku bardzo wczesna. Drzewa kwitną, a białe marmury grobowców kąpią się w słońcu. Jakie przeraźliwie smutne zestawienie tego budzącego się życia, tej zieleni, słońca i zgiełku ptactwa — z pogrzebem. Tłумы ludu szły aż na cmentarz, bo ojciec tak znany był w Rzymie ze swej dobroczynności, jak ciotka znaną jest w Warszawie. Mnie jednak drażnił ten napływ gawiedzi, na której twarzach odbijało się ożywienie i nastrój wiosenny. Tłумы, zwłaszcza we Włoszech, robią sobie ze wszystkiego widowisko — i tym razem zgromadziło je nietyle współczucie, ile ciekawość widzenia okazałego pogrzebu. Egoizm

ludzki nie zna granic i jestem przekonany, że nawet ludzie moralnie i umysłowo wyrobieni, gdy towarzyszą pogrzebom, towarzyszą im z pewnem uczuciem bezwiednego zadowolenia, że to kogo innego spotkało i że nie ich grzebią.

Ciotka przyjechała, bom ją wezwał depeszą. Ale ona, ze stanowiska swej niewzruszonej wiary patrzy na śmierć, jak na zmianę w istocie swej najszcześniejszą ze wszystkich, więc przyjęła cios, jaki nas spotkał, daleko spokojniej odemnie. Nie przeszkodziło jej to wprawdzie płakać szczerze przy trumnie brata, ale nie odjęło jej pogody. Potem miała ze mną rozmowę bardzo serdeczną i pocziwą, którą jednak na razie wzięłam na opak, czego dziś żałuję. Nie wspomniała ani słowem o Anielce, mówiła tylko o mojem przyszłym osamotnieniu — i ciągnęła mnie koniecznie do Płozowa, upewniając, że tam mi się sieroctwo mniej wyda ciężkiem, bo znajdę kochające serca, a przede wszystkim jej stare serce, które mnie jednego kocha na świecie. Ja widziałem w tem tylko chęć prowadzenia dalej swatów, co wobec świeżej śmierci ojcowskiej wydało mi się niewłaściwem i rozdrażniło mnie mocno. Nie do życia mi teraz, nie do oświadczyń i ślubów, gdy pada na mnie je-

szcze cień śmierci. W rozżaleniu, odmówilem stanowczo, a nawet nieco szorstko. Powiedziałem ciotce, że wyjadę w podróż, prawdopodobnie na Korfu, potem wrócę na parę tygodni do Rzymu, dla uregulowania spadku, i dopiero następnie przyjadę do Płoszowa.

Na razie nie nastawała. Odczuwając mój żal, była nawet dla mnie tak pełna słodyczy, jak nigdy. Odjechała w trzy dni po pogrzebie. Ja do Korfu nie wyjechałem, ale natomiast Davisowie zabrali mnie do swej willi w Peli, gdzie bawię od kilku dni. Czy pani Davisowa jest szczerą, czy nieszczerą — nie wiem i nie chcę nawet w to wchodzić, wiem tylko to, że żadna siostra nie mogłaby mi okazać więcej współczucia i troskliwości. Ze swoją zatrutą przez sceptycyzm naturą, gotówem zawsze wszystkich podejrzewać, ale gdyby się pokazało, że się mylę, będę się czuł wobec tej kobiety prawdziwie winny, bo dobroć jej dla mnie przechodzi istotnie zwykłą miarę.

26 Marca.

Okna moje wychodzą na te niesłychane błękity Śródziemnego morza, zamknięte na krańcach pasmami ciemnego szafiru. W pobliżu willi,

zmarszczona fala łśni się nakształt ognistej łuski, dal zaś jest gładka, cicha, jak gdyby ukonajona w swym błękitcie. Łacińskie żagle rybackich łodzi bielą się tu i owdzie; raz na dzień zaś przechodzi parowiec z Marsylii do Genui, wlokąc za sobą puszystą kiść dymu, która czernieje, jak chmura nad morzem, zanim się rozejdzie i rozproszy. Wypoczynek tu ogromny. Mysł rozprasza się na podobieństwo owego dymu między dwoma błękitami i człowiek istnieje jakimś błogiem istnieniem roślinnem. Wczoraj byłem bardzo zmęczony, ale dziś wciągam pełnemi piersiami świeży powiew morski, osadzający wilgotne atomy soli na moich ustach. Bądź co bądź, ta Rywiera jest jednakże arcydziełem Boskiem. Wyobrażam sobie, jakie teraz muszą być szarugi w Płoszowie, jakie ciemności, jakie nagłe marcowe przeskoki od zimna do ciepła, od śnieżnej kaszy, sypiącej się z przelotnych chmur, do krótkich przebłysków słońca. Tu niebo świetliste, pogodne; powiew morski, który w tej chwili chłodzi mi czoło, zdaje się po prostu je całować; upajający zapach rezedy, heliotropów i róż bije przez otwarte okno z ogrodowych klombów, jak z kadzielnic. Zaczarowany kraj, «gdzie cytryna dojrzewa», a po trochu i zacza-

rowany pałac, wszystko bowiem, na co mogły złożyć się miliony Davisa i wyborny smak jej, znajduje się w tej willi. Otaczają mnie arcydzieła sztuki: obrazy, posągi, nieporównane okazy ceramiki; złotnicze dzieła Benvenuto. Oczy, upojone naturą, poją się sztuką i wzrok nie wie, gdzie ma spocząć, chyba, że spocznie na tej przepysznej pani tych wszystkich skarbów, której jedyną religią jest piękno.

Ale niesłusznie zowią ją poganką, bo powtarzam, że szczerze, czy nie szczerze, dzieli jednak mój smutek i stara się go łagodzić. Rozmawiamy całymi godzinami o ojcu i często widuje łzy w jej oczach. Spostrzegłszy, że muzyka koi moje potargane nerwy, grywa do późna w noc. Nieraz siadam pociemku w swoim pokoju, patrzę trochę bezmyślnie przez otwarte okno na podzierżgane w srebrną siatkę morze i słucham tych tonów, zmieszanych z pluskiem fal, słucham aż do zapamiętania się, aż do półsnu, w którym zapominam o rzeczywistości i jej strapieniach.

29 Marca.

Nie chce mi się nawet i pisywać codziennie. Czytujemy razem «Boską Komedję», a raczej

tylko ostatnią jej część. Niegdyś bardziej mnie pociągała pełna straszliwej grozy plastyka Pie-
kła, obecnie z lubością zanurzam się w tej świe-
tlistej mgłę, zaludnionej jeszcze świetlistszemi
 duchami, która przepelnia dantejskie Niebo. Cza-
 sem zdaje mi się, że widzę wśród tych promieni
 znajome mi, kochane rysy, i żal mój staje się
 wówczas prawie słodki. Teraz dopiero zrozumia-
 lem wszystkie piękności Nieba. Jednakże nigdy
 duch ludzki nie roztoczył tak szeroko skrzydeł,
 nie objął takich ogromów, nie zapożyczył się
 tak nieskończoności, jak w tym nieśmiertelnym
 i wielkim poemacie. Onegdaj, wczoraj i dziś,
 czytaliśmy w łodzi. Odjeżdżamy zwykle bardzo
 daleko; wówczas, jeśli cisza jest zupełna, zsu-
 wam żagiel i czytamy, kołysani przez fale, a
 raczej ona czyta, ja tylko słucham. Wczoraj
 całe niebo oblało się po zachodzie słońca czer-
 wonym blaskiem; ona siedziała naprzeciw mnie
 i czytała, jakby natchniona, wznosząc od czasu
 do czasu oczy, w których odbijało się światło
 zorzy. W tych lunach zachodu, daleko od brze-
 gu, na tej łodzi, widząc przed sobą tę przepię-
 kną kobietę i słuchając Danta, miałem popro-
 stu złudzenie, że nie żyję życiem rzeczywistem.

30 *Marca.*

Czasem żal, który zdawał się już usypiać, budzi się we mnie z nową siłą. Chce mi się wówczas stąd uciekać.

31 *Marca. Willa Laura.*

Myślałem dziś dużo o Anielce. Mam szczególniejsze uczucie, jakby nas rozdzieliły lądy i morza. Zdaje mi się, że Płoszów leży gdzieś w hiperborejskich krainach, na krańcu świata. Jestto złudzenie tego rodzaju, w którym osobiste wrażenia poczytuje się za przedmiotowy stan rzeczy. To nie Anielka jest daleką odemnie, tylko ja oddalam się coraz bardziej od owego Ploszowskiego, który poprzednio miał nią napelnione wszystkie myśli i serce. Nie idzie za tem, żeby uczucie moje dla niej miało zgasnąć zupełnie. Analizując je, dostrzegam jednak, że straciło ono swój charakter czynny. Przed kilku tygodniami, kochając, chciałem czegoś; obecnie, kochając, niczego nie chcę. Śmierć ojca rozproszyła skupienie mego uczucia. Tak samo byłoby naprzykład, gdybym pisał jakieś dzieło literackie i gdyby zewnętrzne a nieszczęśliwe wypadki oderwały mnie od niego. Ale to nie dosyć! Wszystkie władze mego ducha były do

niedawna napięte, jak cięciwa łuku, a teraz, pod wpływem zmartwień wielkiego znaczenia, pod wpływem tego słodkiego klimatu, tych błękitów, tego morza, które kołysze, jak do snu, przeszły w stan folgi. Żyję, jak powiedziałem, życiem roślinnym; wypoczywam, jak człowiek zupełnie utrudzony i ogarnia mnie drzemka, jak gdybym był ciągle zanurzony w ciepłej kąpieli. Nigdy nie czułem się mniej zdolnym do jakichkolwiek przedsięwzięć i sama myśl o nich jest mi przykrą. Obmyślając sobie hasło, obmyśliłbym: «Nie budźcie mnie!»

Co będzie, jak się zbudzę — nie wiem. Teraz jest mi smutno, ale dobrze: więc i nie chcę się budzić i nie poczuwam się do obowiązku. Rzeczywiście, aż mi samemu trudno sobie wyobrazić, jak daleki jestem od owego Płoszowskiego, który czuł się związanym wobec Anielki. Związany? — czym? z jakiego powodu? — co między nami zaszło? Jedno przelotne, prawie niepochwytnie dotknięcie ustami jej czoła — dotknięcie, które aż nadto dobrze może być między tak bliskimi krewnymi usprawiedliwione stosunkiem rodzinnym... To są śmieszne skrupuły. Czy to ja na takie węzły związywałem nieraz stosunki, których zerwanie nie sprawiało

mi potem żadnych wyrzutów? Gdybym nie był jej krewnym — nie mówię! Ona wprawdzie inaczej wówczas rozumiała — ja, który nie oszukuję się nigdy, wyznaję, że także rozumiałem inaczej, ale... A więc, niech i tak będzie! niech mam tę szpilkę w sumieniu. Mało-ż to na świecie spełnia się w każdej godzinie występków, wobec których ten zawód, jaki sprawilem Anielce, wydaje się istnem dzieciństwem? Sumienie może się zajmować podobną winą tylko w takim razie, gdy pozwala sobie wprost na zbytek, nie mając nic lepszego do roboty. Tego rodzaju występki mają się tak do prawdziwych, jak nasze próżniacze rozmowy na tarasach do trudnej i ciężkiej rzeczywistości życia.

Zresztą nie przewiduję, co będzie, tylko przede wszystkim chcę teraz spokoju i wolę o niczem nie myśleć. «Nie budźcie mnie!» Dziś przy obiedzie była mowa, że w połowie kwietnia, gdy poczną się upały, opuścimy Peli i pojedziem do Szwajcaryi. Nawet i to mnie przstrasza. Zdaje się, że biednego Davisa żona będzie musiała umieścić w jakimś zakładzie. On poprostu ma początki pomieszania. Po całych dniach milczy i patrzy w ziemię, od czasu do czasu tylko spogląda na swe paznogie, bo ma

stałą obawę, że mu odpadają. Są to skutki szalonego życia i morfiny.

Kończę pisać, zbliża się bowiem godzina naszej przejażdżki po morzu.

2 Kwietnia.

Wczoraj była burza. Wicher południowy, spędził chmury, jak tabun koni. Czas jakiś targał je i szarpał, zganiał i rozganiał pod niebem, potem wziął je pod siebie i zwałił z całych sił na morze, które pociemniało w mgnieniu oka, jak twarz człowieka w gniewie i poczęło na odwet ciskać pianą do góry. Istna walka dwóch wściekłości, które uderzając na siebie wzajem, wydają grzmoty i błyskawice. Ale wszystko to trwało krótko. Nie jeździliśmy jednak na naszą zwykłą wycieczkę — fale zbyt były rozkołysane. Patrzyliśmy natomiast na burzę z oszklonego balkonu, a czasem patrzyliśmy na siebie. Trudno się ludzić dłużej. Między nami coś się staje, coś się poczyna dziać. Żadne z nas nie wyrzekło ani słowa, wychodzącego po za granicę zwykłej przyjaźni, żadne nie wyznało nic; a jednak, gdy odzywamy się do siebie, czujemy, że słowa nasze są tylko zagadywaniem czegoś innego. Tak samo się dzieje, gdy jeździmy na morze,

gdy czytamy razem, gdy słucham jej grającej. Wszystkie te czynności nasze wydają się jak pozory, jak nieszczerze formy zewnętrzne, pod którymi ukrywa się i czai jakaś inna tajemnicza istota rzeczy, dotąd niema i z osłoniętą twarzą, ale zawsze obecna, chodząca jak cień za nami. Żadne z nas nie chce dotąd jej nazwać — czujemy jednak ciągle jej obecność. Zjawisko to powtarza się prawdopodobnie stale, ilekroć mężczyzna i kobieta poczynają działać wzajem na siebie. Kiedy zaczęło się ono dla nas, nie umiem ściśle powiedzieć; wyznaję wszelako, że nie przyszło całkiem niespodzianie.

Przyjąłem gościnność Davisów, bo ona była przyjaciółką ojca i okazała mi tyle współczucia po jego śmierci, jak nikt w Rzymie. Posiadam jednak tyle świadomości i tak się umiem dzielić, że zaraz po przybyciu tutaj, pomimo świeżej boleści, miałem poczucie, że między mną i tą kobietą przyjdzie do jakichś zmian w stosunku. Oburzałem się na siebie, że niemal na-za-jutrz po śmierci ojca mogę znaleźć w myśli miejsce na podobną świadomość, alem ją miał. Dziś sprawdzają się tylko moje przewidywania. Jeślim się przytem wyraził, że nasz zmieniony stosunek ma osłoniętą twarz, to tylko dlatego,

że nie wiem, kiedy przełom nastąpi i w jakiej formie — ale treści domyślam się i jestem pod urokiem tych domysłów. Byłbym też naiwny, gdybym przypuszczał, że ona ma mniej pod tym względem świadomości odemnie. Prawdopodobnie ma więcej. Prawdopodobnie ona kieruje temi zmianami i wszystko, co się dzieje, dzieje się z jej woli i chłodnego rozmysłu. Dyana Łowczyńska rozciąga sieci na zwierza! Ale co mi to szkodzi? co mam do stracenia? Jak każdy prawie mężczyzna, jestem tego rodzaju niebezpieczną zwierzyną, która pozwala polować na się tylko dlatego, by sama mogła, w stosownej chwili, rzucić się na myśliwca. W takich wypadkach wszyscy mamy dość energii. Są to zapasy, w których z natury rzeczy zwycięstwo musi pozostać przy nas. Wiem doskonale, że Davisowa mnie nie kocha, ale i ja jej nie kocham. Oddziaływanie nasze wzajem na siebie jest w najlepszym razie oddziaływaniem dwóch pogańskich natur, wysoce artystycznych i zmysłowych. W niej gra także i miłość własna, ale to tem gorzej dla niej, bo w takiej grze można się zapamiętać i dojść tam, dokąd miłość prowadzi.

Ja nie znajdę za daleko. W uczuciach moich

dla niej niema wcale ani przywiązania, ani tkliwości, jest tylko zachwyty dla arcydzieła i pociąg, naturalny w mężczyźnie, gdy podziwiane arcydzieło jest żywą kobietą. Ojciec mówił, że szczytem zwycięstwa dla nas jest zmienić anioła w kobietę; ja sądzę, że nie mniejszym tryumfem dla mężczyzny byłoby uczuć owinięte koło swej szyi ciepłe ramiona florenckiej Wenus.

Pod tym względem ta kobieta jest ostatniem słowem tego, czego wyobraźnia najbardziej wyrefinowana i najbujniejsza może pożądać. Jest to Fryne. Można stracić istotnie zmysły, gdy się ją widzi, naprzykład, w amazonce, tak opiętej, że wszystkie kształty jej ciała są prawie równie widoczne, jak kształty posągu. Na łodzi, czytając Danta, wygląda, jak Sybilla — i rozumie się wówczas świętokradzką namiętność Nerona! Jest tak piękna, że niemal złowroga w swej piękności. Tylko zrosnięte czarne brwi czynią z niej współczesną, dzisiejszą kobietę — ale drażnią tem więcej. Ma ona zwyczaj, poprawiając włosy, zakładać obie dłonie w tył głowy; wówczas ramiona jej się podnoszą, cała postać wygina się, pierś podaje się naprzód — i trzeba wysiłku woli, by jej nie porwać, nie

uniesić na rękach i nie zanieść daleko od ludzkich oczu.

W każdym z nas siedzi ukryty Satyr. Co do mnie, jestem, jak powiedziałem, człowiekiem wyjątkowo wrażliwym — to też, gdy pomyślę, że między mną a tym żywym posągiem Junony zaczyna się coś dziać, że jakaś siła popycha nas nieubłaganie ku sobie, doznaję nieledwie zawrotu głowy i pytam się, co doskonalszego może mnie spotkać w życiu?

3 Kwietnia.

Ile tylko kobieta może okazać współczucia i troskliwości przyjacielowi, którego spotkała ciężka strata, tyle mi ich ona okazuje. A jednak, dziwna rzecz, dobroć ta sprawia mi wrażenie księżycowego światła: ma blask — bez ciepła; posiada wszystkie udoskonalone formy, tylko brak jej duszy; płynie z postanowienia, nie z natury. Mówi przezemnie znów sceptyk, ale ja się nigdy tak nie upoję, żebym miał w tem upojeniu zatracić nawet swą zdolność spostrzegawczą. Gdyby ta bogini była dobrą, byłaby dobrą dla wszystkich. Tymczasem — naprzykład stosunek jej z mężem nie pozostawia mi co do jej serca żadnych złudzeń. Nieszczęśliwy Davis ma

wprawdzie i krew tak wystygła, że mu zimno nawet na skwarze słonecznym, ale też jakże mu zimno przy niej! Nie widziałem w niej nigdy iskry współczucia dla jego nędzy. Ona go po prostu nie widzi i nie uznaje. Ten milioner chodzi wśród przepychu, jaki go otacza, taki biedny, aż litość bierze. Jest on niby zubożniały na wszystko, ale człowiek, póki ma choć trochę przytomności, odczuwa jednak dobroć. Najlepszym tego dowodem, iż Davis okazuje mi pewną wdzięczność za to tylko, iż czasem rozmawiam z nim o jego zdrowiu.

Może też kieruje nim ten bezwiedny pociąg, na mocy którego istota słaba i bezradna garnie się do silniejszej? Ja, istotnie, gdy widzę jego kredową twarz, nie większą od mojej pięści, jego nogi podobne do lasek, jego drobną postać, otuloną nawet w upały, ciepłym pledem, lituję się nad nim szczerze. Nie chcę wszelako nawet przed sobą udawać lepszego, niż jestem. To współczucie nie powstrzyma mnie od niczego. Kleń dlatego żyje, jak powiada Szekspir, aby stał się pastwą szczupaka. Uderzało mnie to nieraz, że gdy chodzi o kobiety, mężczyźni stają się względem siebie bezlitośni; jestto w nas szczątkowy instynkt zwierzęcy, nakazujący wal-

kę na śmierć i życie o samice. W takiej walce, jakkolwiek przybrała ona między ludźmi odmienną postać, biada słabszym! Nawet honor nie jest w niej hamulcem; potępia ją bezwzględnie tylko jedna religia.

12 Kwietnia.

Nie pisałem blisko dziesięć dni. Przełom nastąpił już od tygodnia. Spodziewałem się z góry, że to będzie miało miejsce na morzu. Tego rodzaju kobiety, jak Laura, nawet w chwilach zapomnienia, nie zapominają o odpowiednim tle. Jeżeli bowiem nawet dobre uczynki spełniają tylko dlatego, że im z tem pięknie, tem bardziej potrzeba im piękna w upadku. Łączy się z tem zamilowanie nadzwyczajności, które płynie nie z poezyi, tkwiącej w ich duszach, ale z chęci przyozdobienia się wszystkim, co tylko może być ozdobą. Nie straciłem głowy tak dalece, abym miał zmienić swe zdanie o Laurze, lubo doprawdy, nie wiem, czy ona nie ma prawa być taką, jak jest i uważać, że nawet słońce i gwiazdy istnieją tylko dlatego, by mogła się w nie ubrać. Bezwzględna piękność musi być z natury rzeczy niezmiernym egoizmem, który podporządkowuje sobie wszystko.

Laura jest wcieleniem takiej piękności i nikt niema prawa wymagać od niej więcej nad to, by była zawsze i wszędzie piękna — ja przy-
najmniej nie wymagam więcej...

Błogosławię moją biegłość żeglarską, dzięki której w wycieczkach naszych na łodzi możemy być sami. Tydzień temu Laura powiedziała mi w czasie największego upału, że chce jechać na morze. Ona kocha się w skwarze słonecznym, jak Hekate. Lekki powiew odepchnął nas wkrótce dość daleko od brzegu i ucichł nagle. Łaciński nasz żagiel opuścił się wzdłuż masztu. Błaski słońca, odbijając się o wygładzoną, naksztalt lustra, toń, powiększały jeszcze znój dnia, choć godzina była popołudniowa. Laura rzuciła się na indyjskie maty, wyścielające dno statku i wsparłszy głowę na poduszkach, pozostała bez ruchu, zanurzona w czerwcowem świetle promieni, precedzonych przez baldachim łodzi. Opanowało mnie dziwne lenistwo, a jednocześnie, na widok tej kobiety, której greckie kształty rysowały się pod lekką odzieżą, przejmował mnie dreszcz zachwytu. I w niej była jakaś ocieężałość; oczy miała zamglone, usta w pół otwarte, w całej postaci niemoc i bezwładność. Gdym ogarniał ją

wzrokiem, przymykała powieki, jakby mi chciała powiedzieć: «Otom jest słaba...»

Późno bardzo wróciliśmy do willi i ten nasz powrót pozostanie mi długo w pamięci. Po zachodzie słońca, w czasie którego niebo i morze stopiły się w jeden blask bez granic i rozdziału, nastąpiła noc tak cudna, że drugiej podobnej nie widziałem nigdy na Rywierze. Z toni podniósł się ogromny czerwony księżyc i nasycił ciemności łagodnym światłem, a zarazem rzucił na morze lśniący, szeroki gościniec, po którym płynęliśmy do brzegu. Morze wzdymało się lekko zwykłym nocnym ruchem, podobnym do głębokich westchnień. Z małego portu dochodziły nas głosy ligurskich rybaków, śpiewających chórem pieśni. Powiew wstał znowu, ale szedł od lądu, niosąc zapach pomarańczowego kwiatu. Jakkolwiek nie umiem zatopić się całkowicie w żadnym wrażeniu, byłem jednak pod czarem owej niezmiernej słodyczy, unoszącej się nad lądem i nad morzem, osiadającej, jak rosa na przedmiotach i na duszach. Chwilami patrzyłem na tę piękną, jak Helena, kobietę, która bielila się przedemną w świetle księżyca i miałem złudzenie, że żyjemy w greckich czasach, że płyniemy gdzieś do świętych gajów oliwnych, w któ-

rych spełniają się tajemnice Eleuzyjskie. Uniesienia nasze wydawały nam się nietylko porywem zmysłów, ale jakimś kultem, jakimś mistycznym związkiem z tą nocą, z tą wiosną, z całą naturą.

15 Kwietnia.

Przyszedł termin naszego wyjazdu, ale nie wyjeżdżamy. Moja Hekate nie boi się słońca; Davisa ono leczy, a mnie tak samo będzie w Szwajcaryi, jak jest tu. Przychodzi mi dziwna myśl do głowy; nieco się przed nią wzdram, ale wypowiadam ją otwarcie: oto wydaje mi się czasem, że dusza chrześcijanina, choćby w nim źródło wiary wyschło zupełnie, nie może żyć samą pięknnością formy. Jestto dla mnie wprost smutne odkrycie, bo jeśli się sprawdzi, wówczas usunie mi z pod nóg ten grunt, na którym stoję obecnie. Ta myśl mi jednak wraca. My jesteśmy ludzie innej kultury. Dusze nasze mają pełno gotyckich strzelistości i załamania, których się nigdy nie pozbędą, a których nie miały dusze greckie. Nasze piętrzą się instynktownie ku górze, ich — rozciągały się z pogodą i prostotą nad ziemią. Ci z nas, w których kołacze się silniej, niż w innych, duch

Hellady, potrzebują wprowadzić piękności do życia i poszukują jej skwapliwie, ale i ci jednak bezwiednie żądają, by Aspazyja miała oczy Beatryczy Danta. Podobne żądania tkwią i we mnie. Gdy sobie pomyślę, że to przepyszne zwierzę ludzkie — Laura — należy do mnie i będzie należało, póki zechcę, ogarnia mnie zupełna i podwójna radość: mężczyzny i czciociela piękna; a jednak czegoś mi brak i czegoś mi duszno. Na ołtarzu mojej świątyni greckiej stoi marmurowa bogini — ale mój gotyk jest pusty. Uznaję, że spotkało mnie coś, graniczącego niemal z doskonałością, nie mogę tylko obronić się myśli, że ta doskonałość wlecze za sobą cień. Sądziłem dawniej, że Goethowskie słowa: «Będziecie podobni bogom i zwierzętom» — ogarniają życie i są ostatnim wyrazem jego mądrości; teraz oto, gdy przykazanie to spełniam, czuję, że w niem brak anioła.

17 Kwietnia.

Davis znalazł mnie dziś siedzącego na taburcie u nóg Laury, z głową opartą o jej kolana. Z jego bezkrwistej twarzy i przygasłych oczu nie zszedł, ani na sekundę, wyraz obojętnego przygnębienia. W swoich miękkich pan-

toflach, zahaftowanych indyjskimi słońcami, przesunął się cicho, jak duch, i wszedł do przyległej biblioteki. Laura była wspaniała, gdy jej źrenice zaświeciły niepohamowanym gniewem. Ja, podniósłszy się, czekałem, co nastąpi. Przyszło mi do głowy, że Davis wyjdzie może z biblioteki z rewolwerem w ręku. Miałem zamiar wyrzucić go w takim razie przez okno, razem z jego pledem, rewolwerem i indyjskimi pantoflami. Ale nie wyszedł. Czekałem długo i na próżno. Nie wiem, co tam robił; czy rozmyślał nad swoją nędzą, czy płakał, czy też pozostał zupełnie obojętny. Zeszliśmy się we troje dopiero przy śniadaniu i siedzieliśmy, jak gdyby nic nie zaszło. Może przez wyobraźnię tylko zdawało mi się, że Laura ciska na niego groźne spojrzenia, w apatyi zaś jego jest jakiś wyraz boleśniejszy, niż zwykle. Wyznaję, że takie rozwiązanie sprawy było mi bardziej przykre, niż każde inne. Twarz tę widziałem przez cały dzień i teraz oto staje przedemną, jak niemy wyrzut. Nie jestem zawadyką, ale gotów jestem odpowiadać za to, co czynię; ostatecznie jestem szlachcicem i wołałbym, żeby ten człowiek nie był takim małym, chorym, bezbronnym, słowem: takim nieszczęśliwym cherlakiem.

Doznaję paskudnego uczucia, jak gdybym wypoliczkował paralytyka — i rzadko kiedy czułem do siebie taki niesmak.

Pojechaliśmy jednak, jak zwykle, na morze, nie chciałem bowiem, by Laura myślała, że nie śmiem tego uczynić ze względu na Davisa; ale tam po raz pierwszy zaszło między nami nieporozumienie. Wypowiadałem się jej z moich skrupułów, gdy zaś zaczęła je wysmiewać, powiedziałem jej wprost:

— Nie jest ci do twarzy z tym śmiechem, a pamiętaj, że wolno ci wszystko czynić, z wyjątkiem tego, co ci nie do twarzy.

Wówczas ona zmarszczyła swoje zrosnięte brwi i odrzekła z goryczą:

— Po tem, co między nami zaszło, jeszcze bezkarniej możesz ubliżać mnie, niż Davisowi.

Wobec tego rodzaju wymówki nie pozostało mi nic, jak ją przeprosić, to też wkrótce zapanowała między nami zgoda i Laura zaczęła mówić o sobie. Miałem raz jeszcze dowód jej bystrości. Wogóle, ile znałem kobiet, wszystkie w pewnych warunkach okazywały nieprzewyciężoną chęć opowiadania swoich dziejów. Nie biorę im tego za złe, bo dowodzi mi to tylko, że odczuwają one potrzebę usprawiedliwie-

nia się we własnych i naszych oczach, której my nie odczuwamy zupełnie. Swoją drogą, nie spotkałem nigdy kobiety ani tak rozumnej, by w owych wyznaniach zachowała odpowiednią artystyczną miarę, ani tak prawdomównej, by nie pozwoliła sobie kłamać dla lepszego usprawiedliwienia siebie. Powołuję się w tem na świadectwo wszystkich mężczyzn, którzy przy sposobności mogą zarazem potwierdzić, że podobne dzieje upadku są zawsze bajecznie do siebie podobne, zatem niepospolicie nudne. Laura zaczęła mówić o sobie także z pewnem skwapliwym zadowoleniem, ale na tem ograniczyło się jej podobieństwo do innych upadłych aniołów. W tem, co mi mówiła, było może nieco pozy na oryginalność — żadnej na ofiarę. Wiedząc, że ma przed sobą sceptyka, nie chciała narażać się na pobłażliwy uśmiech niedowiarstwa. Szczerłość jej graniczyła z zuchwałością, a graniczyłaby niemal z cynizmem, gdyby nie była swego rodzaju życiowym systemem, w którym estetyka zastępowała całkowicie etykę. Woląa, żeby życie jej miało kształty Apollina, niż garby poliszy-nela — oto jej filozofia! Za Davisa poszła nie wprost dla jego milionów, ale dlatego, żeby za pomocą ich uczynić sobie życie, o ile w mocy

ludzkiej, ozdobne, i to nie w pospolitem, ale w najwyższym, artystycznym znaczeniu tego słowa. Zresztą, nie poczuwa się względem męża do żadnych obowiązków, bo go z góry o wszystkim uprzedziła; ma dla niego tyle samo litości, ile wstrętu — ponieważ zaś jest zupełnie na wszystko obojętny, więc nie potrzebuje się z nim więcej liczyć, niż jak gdyby już umarł. Dodała przytem, że wogóle nie liczy się z niczem, co sprzeciwia się piękności i ozdobie życia. Względy towarzyskie mało ją obchodzą i myliłbym się, gdybym sądził inaczej. Ojcu memu okazywała przyjaźń nie dla jego stosunków, ale dlatego, że widziała w nim arcydzieło natury. Mnie kochała oddawna. Rozumie, że więcejbym ją cenil, gdybym ją trudniej zdobył, ale nie chciała targować się z własnem szczęściem.

Dziwne wrażenie robiły na mnie tego rodzaju zasady, wygłaszane przez te cudne usta, głosem miękkim, pogodnym, pełnym metalicznych drgań. Mówiąc, ogarniała suknię wokół swych nóg, jakby chcąc zrobić obok miejsce dla mnie. Chwilami gonila oczyma przelatujące mewy, to znów zwracała je na moją twarz, ciekawa, co na niej wyczyta. Ja słuchałem z zadowoleniem

jej słów, stanowiły bowiem dowód, że m tę kobietę odgadł. Było jednak w nich i coś zupełnie dla mnie nowego. Oto, mimo całego uznania, jakie miałem dla jej rozumu, sądziłem, że czyny jej są więcej instynktowe, że płyną przeważnie z jej natury; nie przypuszczałem, żeby była zdolną wymyśleć cały system dla poparcia i usprawiedliwienia popędów swojej natury. Poniękad uszlachetniło ją to w moich oczach, okazało się bowiem, że tam, gdzie ja podejrzewałem ją o rozmaite płaskie wyrachowania, ona postępowała tylko zgodnie ze swą zasadą — być może, złą i nawet straszną — ale, bądź co bądź, zasadą. Zdawało mi się naprzykład, że ma ukryty zamiar wyjść za mnie po śmierci Davisa — teraz dowiodła mi, że byłem w błędzie. Sama zaczęła o tem mówić. Wyznała, że gdybym zażądał jej ręki, prawdopodobnie nie miałaby siły odmówić, bo mnie więcej kocha, niż myślę (tu, jakom żyw, widziałem ciepły rumieniec, oblewający jej twarz i szyję); wie jednak, że to nigdy nie nastąpi; jest pewna, że prędzej później opuszczę ją z lekkim sercem, ale cóż stąd? Oto pogrąża ręce w wodzie i czuje chłód rozkoszny: czy dlatego ma się pozbawiać

tej rozkoszy, iż wie, że za chwilę słońce wypije chłodną wilgoć z jej rąk?

Tak mówiąc, przechyliła się przez łódź, przy czem tors jej zarysował się w całej swojej niepokalanej doskonałości — i zanurzywszy dłonie, wyciągnęła je następnie ku mnie, mokre, zaróżowione, przeświecające słońcem.

Więc pochwyciłem te mokre dłonie — ona zaś, jakby do wtóru moim wrażeniom, ozwała się słodkim, pieściwym głosem:

— Pójdź!...

20 Kwietnia.

Wczoraj nie widziałem Laury cały dzień, bo była niezdrowa. Przeziębła się, siedząc do późna na balkonie, następnie przeziębienie przeszło w ból zębów. Co za nuda! Na szczęście, jeszcze onegdaj wieczór przyjechał do Davisa doktor, który odtąd zostanie stale przy nim; inaczej, nie miałbym do kogo słowa przemówić. Jestto młody Włoch, podobny do kawałka węgla, mały, czarny, z ogromną głową i bystremi oczyma. Wydaje się bardzo inteligentny. Widocznie zaraz pierwszego wieczora rozpatrzył się w położeniu i panujących między nami stosunkach, następnie znalazł wszystko naturalnem,

i bez wahania uznał we mnie właściwego pana domu. Nie mogłem wstrzymać się od śmiechu, gdy przyszedłszy dziś rano, spytał mnie, czy może «panią hrabinę» widzieć i zapisać jej lekarstwo. W tym kraju panują oryginalne obyczaje. Wszędzie gdzieindziej, gdy na zameźną kobietę pada podejrzenie, że należy do kogo innego, cały świat urządza na nią jedną wielką obławę, często pełną bezmyślnego okrucieństwa. Tu przeciwnie: panuje taka cześć dla miłości, że wszyscy stają natychmiast po jej stronie i poczynają spiskować na korzyść zakochanych. Powiedziałem Włochowi, że zapytam panią hrabinę, czy zechce go widzieć. Jakoż dziś, po śniadaniu, wtargnąłem do buduaru Laury. Przyjęła mnie niechętnie, bo twarz ma nieco nabrzmiała i nie chciała, bym ją w tym stanie widział. I rzeczywiście, widok jej przypomniał mi moje dawne lekcye rysunków. Zauważyłem wówczas, że portretując twarz nowożytną, można popelić różne niedokładności, nawet to i owo zmienić — a jednak, byle został wyraz, byle została idea twarzy, podobieństwo nic na tem nie traci. Inna rzecz przy przerysowywaniu antyków: lada niedokładna linia, lada zboczenie, burzy harmonię twarzy i czyni ją inną. Teraz miałem

tego przykład na Laurze. Obrzmienie jej twarzy było bardzo małe, zresztą prawie go nie widział, bo obracała się uparcie do mnie zdrowym profilem; ale, że oczy miała cokolwiek zaczerwienione i powieki nieco cięższe, niż zwykle, nie była to już ta sama, doskonała w swej harmonii twarz — i daleko jej było do codziennej piękności. Oczywiście, nie dałem Laurze tego poznać, ale ona przyjmowała moje pieszczoty z jakimś niepokojem, zupełnie tak, jakby ją dręczyły wyrzuty sumienia. Widocznie, wedle jej zasad, fluksya jest śmiertelnym grzechem.

Szczególne, bądź co bądź, zasady! Ja także mam niewątpliwie duszę starożytnego Greka, ale poza poganinem, jest przecie we mnie jeszcze i coś więcej. Laura może być z czasem bardzo nieszczęśliwa ze swoją filozofią. Rozumiem jeszcze, że można uczynić sobie religię z piękności w ogóle, ale czynić ją sobie z piękności własnej, jestto przygotowywać sobie nieszczęście. Co mi za religia, którą jedna fluksya podrywa, a którą pryszczyk na nosie jest mocen zburzyć do cna?

25 Kwietnia.

Trzeba jednak jechać do Szwajcaryi, bo upały zaczynają być trudne do wytrzymania. Przy-

tem od czasu do czasu, przychodzi Siroko, nakształt gorączkowego tchnienia z Afryki. Morze chłodzi wprawdzie ten oddech pustyni, jest on jednak bardzo przykry.

Davisowi szkodzi Siroko niezmiernie. Doktor pilnuje go teraz, by się nie morfinizował, bywa więc chwilami rozdrażniony do najwyższego stopnia, chwilami wpada w zupełną odrętwiałość. Ale zauważyłem, że nawet w napadach rozdrażnienia boi się i Laury i mnie. Kto wie, czy w mózgu tego pół-waryata nie poczyna powstawać mania prześladowcza i czy nie nurtuje go już podejrzenie, że chcemy go zabić lub utopić. Wogóle stosunek do niego jest dla mnie jedną z najciemniejszych stron mojej roli. Mówię: jedną, bo zdaję sobie doskonale sprawę, że jest i wiele innych. Nie byłbym chyba sobą, gdybym nie spostrzegł, że bądź co bądź dusza moja nie tylko gnuśnieje, ale się szybko i stanowczo psuje w ramionach tej kobiety. Nie umiem nawet wypowiedzieć, ile obrzydzenia, goryczy i wyrzutów sprawiała mi z początku myśl, że zanurzyłem się w tę topliwą uciech i zmysłowych uniesień tak bezpośrednio, tak zaraz po śmierci ojca. Oburzało się na to zarówno moje sumienie, jak delikatność moich uczuć, którą niezaprzeczenie po-

siadam. Było mi to tak przykre, że nie mogłem o tem pisać. Dziś zobojętniałem. Czasem sobie powtarzam wyrzuty, myślę o nich, ale naprawdę ich nie odczuwam.

O Anielce staram się zapomnieć, bo wspomnienie jej nuży mnie, a raczej nie mogę ze sobą trafić do ładu, gdy rozpamiętywam ten płoszowski epizod z mego życia. Raz wydaje mi się, że jej nie wart; drugi raz, że byłem osłem i odgrywałem poprostu śmieszoną rolę przy tej dziewczynie, podobnej do tuzina innych. Drażni to moją miłość własną, skutkiem czego uczuwam jakby urazę do Anielki. Bywa tak, że jednej godziny mam jakowąś niesmaczną świadomość moich win względem Anielki, w drugiej wydają mi się te winy głupie i dziecinne. Wogóle nie zgadzam się na siebie takiego, jakim byłem w Płoszowie, ale też nie zgadzam się i na takiego, jakim jestem obecnie. Zatraca się we mnie w pewnym stopniu poczucie różnicy między złem i dobrem, a co więcej, różnica ta staje mi się obojętną. Płynie to z jakiejś gnuśności ducha — z drugiej strony jednak, gnuśność ta przychodzi mi na ratunek, gdy bowiem rozterki wewnętrzne zmęczą mnie, ona odpowie: «Przypuśćmy, że jesteś gorszy, niż byłeś — więc cóż z tego? Dla-

czego masz męczyć się z jakichkolwiek powodów?»

Następnie, widzę w sobie jeszcze jedną zmianę. Stopniowo przyzwyczailem się nawet i do tego, co z początku tak drażniło mój honor — i policzkuje już teraz, mniej więcej obojętnie, paralityka. Spostrzegłem od kilku dni, że pozwalam sobie jednak na tysiące rzeczy, na które nigdy bym się nie ośmielił, gdyby Davis, zamiast być takim fizycznym i umysłowym Łazarzem, był tęgim, umiejącym bronić swej czci i własności człowiekiem. Nie zadajemy już sobie teraz trudu jeżdżenia na morze... Wprost nie przypuszczałem, żeby moja drażliwość mogła i pod tym względem tak stępieć. Łatwo mi wprawdzie powiedzieć sobie: co mnie ten marny lewantyńczyk może obchodzić? — ale, dalibóg, nie mogę natomiast obronić się często myśli, że moja czarownośa bogini, z brwiami Junony, właściwie nie Juno ma na imię, ale Cyrce i że dotknięcie jej zmienia ludzi — jakby tu najmitologiczniej powiedzieć? — na wychowańców Eumeja.

A gdy zadaję sobie pytanie, w czym to leży, odpowiedź równa się bankructwu wielu moich poprzednich poglądów. Oto miłość nasza jest miłością poprostu skóry, nie duszy. Wraca mi cią-

gle myśl, że nowożytny człowiek nie może na tem poprzestać. Byliśmy z Laurą podobni tylko bogom i zwierzętom, a nigdy ludziom. Właściwie nie można nawet naszych uczuć nazwać miłością, bo jedno dla drugiego jest tylko pożądana, bynajmniej zaś nie drogą istotą. Gdyby Laura była inna i gdybym ja był inny, moglibyśmy być stokroć szczęśliwsi, ale obecnie nie miałbym tego poczucia, że dochodzę do Eumejowego schroniska. Rozumiem, że miłość, która chce być tylko duchem, zostanie tylko cieniem; ale ogolocona zupełnie z ducha, staje się tylko upodleniem. Inna sprawa, że ludzie, dotknięci różczką Cyrce, mogą znaleźć smak w upodleniu.

Aż mi dziwno i smutno, mnie, człowiekowi typu heleńskiego, pisać takie rzeczy! Ale ogarnia mnie sceptycyzm względem mojej Hellady; poczynam wątpić, czy można żyć przeżytemi formami życia, że zaś jestem zawsze szczery, więc piszę, co myślę.

30 Kwietnia.

Wczoraj spadł na mnie list ciotki. Odesłano mi go z Rzymu. Datowany jest temu dwa tygodnie i nie rozumiem, dlaczego przetrzymano go tak długo w Casa Osoria. Ciotka jest pewna,

żem był w Korfu, ale domyśla się, żem musiał już wrócić i pisze mi, co następuje:

«Oczekujemy wiadomości od ciebie z wielkiem utęsknieniem i niepokojem. Ja, stara, wroślam już silnie w ziemię i byle wiatr nie potrafi mną zachwiać, ale na Anielkę aż żal patrzeć. Ona widocznie wyglądała listu od ciebie z Wiednia lub z Rzymu, a gdy nie nadchodził, poczęła się niepokoić. Potem, jak wiesz, przysłała śmierć twego ojca. Mówiłam umyślnie głośno przy Anielce, że teraz nie możesz o niczem innym myśleć, jak o swej stracie, ale że po kilku tygodniach otrząsniesz się z odrętwiałości i wrócisz do życia czynnego. My z Anielką nie mówimy niby otwarcie, a doskonale się rozumiemy. Widziałem też, że się bardzo uspokoiła. Lecz gdy upłynął miesiąc, a ty nie dałeś nawet znać o sobie, znowu poczęła się trapić, głównie o twoje zdrowie, ale pewnie i dlatego, żeś tak o nas zapomniał. Ja także byłam niespokojna i pisałam kilkakrotnie na Korfu, poste restante, tak, jakżeśmy się umówili. Nie otrzymawszy żadnej odpowiedzi, próbuję pisać do twego domu w Rzymie, bo myśl, że możesz być chory, zatruwa nam życie. Napisz choć kilka słów — a przede wszystkim otrząśnij się, mój drogi Leonie,

z apatyj i pocznij być sobą. Będę z tobą otwarta. Do zmartwień Anielki przyczynia się i to, że ktoś nagadał tu jej matce, jako w całym świecie znany masz być ze swoich bałamuctw. Wyobraź sobie moje oburzenie! Celina w desperacji powtórzyła to córce i teraz jedna ma ciągłą migrenę, drugie biedactwo poblądło, wychudło i zmieniło się tak, aż litość bierze. A kochane to stworzenie i dobre zawsze, jak anioł! Udaje wesołą, żeby matki nie martwić, ale ja widzę doskonale, co się z nią dzieje i serce mi się kraje. Mój najdroższy chłopcze, ja także nie mówiłam z tobą o tem w Rzymie, przez uszanowanie dla twej boleści, ale takie nieszczęście, to przecie wola Boska, z którą trzeba się zgodzić i nie opuszczać się w życiu. Czy nie mógłbyś nam napisać jakiego słowa, któreby nas uspokoiło? Zlituj się nad dziewczyną. Ja nie ukrywam przed tobą, że najmocniej życzę sobie, abyście się, po upływie twej żałoby, mogli połączyć, choćby za rok lub dwa, bo podług mnie, Anielka, to feniks. Ale doprawdy, gdyby nawet miało być inaczej, to i w takim razie byłoby lepiej, gdybyś jakim sposobem dał nam to poznać. Ty wiesz, że ja nie przesadzam nigdy i jeśli ci o tem piszę, to dlatego, że istotnie obawiam się

o zdrowie Anielki. Trzeba ci przytem wiedzieć, że chodzi o całą jej przyszłość. Kromicki począł coraz częściej te panie odwiedzać, i oczywista rzecz, że on ma jakieś zamiary. Chciałam go, bez długich zachodów, po swojemu, przepędzić, tembardziej, że podejrzewam, iż to on nagadał o twoich bałamuctwach, ale Celina zaklinała mnie, bym tego nie czyniła. Ona zupełnie jest zdesperowana i nic a nic nie liczy na twoje przywiązanie do Anielki. Cóż więc miałam robić? A nuż ona ma prawdziwe macierzyńskie przeczucie? Odpisuj-że, mój Leonie, jak najprędzej, a zarazem przyjmij uściśnienia i błogosławieństwo starej kobiety, która ma jednego ciebie na świecie. Anielka chciała w swoim czasie pisać do ciebie z kondolencją, ale Celina jej nie pozwoliła, o co się z nią wykłóciłam. Celina jest najlepsza kobieta, ale często mnie gniewa. Ukłony i serdeczne pozdrowienie od wszystkich. Młody Chwastowski zakłada u nas browar. Miał coś swoich pieniędzy, a reszty mu dopożyczyłam».

W pierwszej chwili zdawało mi się, że list ten nie robi na mnie wrażenia; następnie począłem chodzić po pokoju i poznałem, że się mylę. Wrażenie zwiększało się z każdą minutą

i w końcu stało się bajeczne. Po upływie godziny powiedziałem sobie ze zdziwieniem: «Co u licha, ja przecie o niczem innym nie myślę!» Rzecz zadziwiająca, z jaką szybkością ogarniały mnie najrozmaitsze uczucia, przelatujące jedno po drugim, zupełnie jakby je wiatr przeganiał na podobieństwo chmur. Do jakiego jednak stopnia jestem człowiekiem nerwowym! Naprzód chwyciło mnie rozczerzenie nad Anielką. To wszystko, com niedawno jeszcze czuł dla niej, a co było jak gdyby zatajone w jakichś szczelinach mojej duszy, wyszło nagle, nakształt oparu, na jej powierzchnię. Jechać, uspokoić, utulić, uszczęśliwić — oto był pierwszy odruch, pierwszy pęd serca, daleki od jasno sformułowanej woli, ale nadzwyczaj silny. A gdym wyobraził sobie jej załzawione oczy, jej ręce w moich rękach, ów pociąg zmysłów, jaki czulem do niej, zmartwychwstał z całą mocą. Potem przebiegło mi przez myśl porównanie jej z Laurą, które musiało wypaść fatalnie dla Laury. Na razie, takie życie, jakie tu wiodłem, stanęło mi kością w gardle. Uczulem potrzebę czystszej powietrza, niż to, którem tu oddycham i ciszy i słodczy i zwłaszcza: prawości uczuć. Jednocześnie opanowała mnie radość, że nie niema stra-

conego, że wszystko da się naprawić i że zależy to jedynie od woli mojej. Nagle przyszedł mi do głowy Kromicki i matka Anielki, która, nie wierząc we mnie, widocznie stanęła po jego stronie. Na myśl o nich, porwał mnie gniew, który rosnąc stopniowo, stłumił wszystkie inne uczucia. Im bardziej rozum mój przyznawał, że pani Celina ma wszelką słuszość nie liczyć na mnie, tem głębszą czułem do niej urazę, że sobie na taką niewiarę pozwoliła. W końcu doszedłem do jakiejś desperackiej złości przeciw sobie i wszystkim. Wszystko, com myślał i czuł, dało się zamknąć w tych kilku słowach: «Dobrze, niechże tak będzie!»

List przyszedł wczoraj; dziś analizując się spokojniej, stwierdzam wprost ze zdumieniem, że ta uraza tak głęboko zapadła mi w duszę, iż oto w tej chwili jest raczej większą, niż mniejszą. Obecnie jestto uczucie, panujące we mnie. Mówię sobie wszystko, co może sobie człowiek, trzeźwo myślący, powiedzieć, a jednak nie mogę tego Kromickiego przebaczyć nietylko matce, ale i Anielce. Bo ostatecznie Anielka potrafiłaby jednym słowem zamknąć mu drogę do Płoszowa, jeśli zaś tego nie czyni, to jest z jej strony ustępstwo dla matki, czyli, że mnie poświęca jej mi-

grenom. Zresztą, ten Kromicki zniża w moich oczach Anielkę, szpeci ją, sprowadza ją do tego płaskiego typu panny na wydaniu. Nie mogę o tem mówić spokojnie.

Być może, iż rozumiuję i czuję, jak człowiek zbyt rozdrażniony; być może, iż moja miłość własna jest rozrośnięta nad miarę; przyznaję, widzę, umiem patrzeć na siebie, jak ktoś obcy, ale to zdwojenie nic nie pomaga. Rozgoryczam się i rozdrażniam coraz więcej. Samo pisanie o tem męczy moje nerwy — więc urywam.

1 Maja.

W nocy myślałem: «Może jutro będę spokojniejszy!» Gdzietam! Wyradza się we mnie wprost zawziętość przeciw matce Anielki, przeciw Anielce, ciotce i sobie samemu. Trzeba umieć stosować wiatr do welny jagnięcia, a nie obliczono, że moja jest dyabło cienka. Albo mi tu nie dobrze w Peli? Laura jest, jak jedna bryła marmuru. Przynajmniej się przy niej nie męczę, bo poza pięknością niema w niej nic. Ale dosyć mam tych przerafinowanych, tkliwych dusz. Niech je Kromicki pociesza.

2 Maja.

Sam dziś odniosłem list na pocztę. Treść listu była taka: życzę panu Kromickiemu szczęścia z panną Anielą, a pannie Anieli z panem Kromickim. Chciała ciotka stanowczej odpowiedzi, to ją ma.

3 Maja.

Przyszło mi do głowy, czy wzmianka o Kromickim w liście ciotki nie była dyplomacją kobiecą, czy to nie miała być ostroga dla mnie? Jeśli tak, to winszuję ciotce zręczności i znajomości ludzi.

10 Maja.

Upłynął tydzień. Nie pisałem, bom chodził, jak zaczadzony. Napada też mnie ciągle ogromna zgryzota i żal. Anielka nie była i nie jest mi obojętna. Przychodzą mi na myśl słowa Hamleta: «Kochałem Ofelię, jakby jej nie kochało czterdzieści tysięcy braci!» Zmieniłbym tylko ten wykrzyk tak: «Kochałem Anielkę więcej, niż czterdzieści tysięcy Laur!» I trzeba, że to z moich rąk spada na nią zło! Migoce mi chwilami pociecha, że właśnie połączenie się z takim człowiekiem, jak ja, byłoby dla niej złem —

ale to nieprawda! Gdybym ją raz miał, byłbym dla niej dobry. Truje mnie tylko podejrzenie, że może wystarczy jej i Kromicki.

Gdy o tem myślę, znów zaczyna się we mnie wszystko burzyć i gotówbym wysłać drugi taki list.

Stało się! — to jedyna pociecha dla ludzi takich, jak ja, bo mogą założyć ręce i gnusnąć po dawnemu. Może to dowód wyjątkowej słabości, ale znajduję pewną ulgę w tem słowie.

Mogę już rozmyślać spokojniej.

Stukam się więc w głowę i zadaję sobie pytanie, jakim sposobem przyszło do tego, że człowiek, który nietylko się chełpi nadzwyczaj rozwiniętą świadomością siebie, ale rzeczywiście ją ma — przez kilka dni działał tylko za pomocą odruchów? Do czego więc służy samowiedza, jeśli przy pierwszym lepszym wzburzeniu nerwów ucieka w jakieś zakamarki mózgowie i pozostaje biernym świadkiem odruchowych czynów? Do zbadania się *post factum*? Nie wiem, co mi z tego przyjdzie, ale ponieważ nie pozostaje mi już nic innego do roboty, niechże mam z niej choć ten pożytek. Więc dlaczego postąpił tak, jak postąpiłem? Chyba dlatego, że jestem wprawdzie człowiekiem inteligentnym, może

nawet bardzo inteligentnym (niech mnie piorun trzaśnie, jeśli mam zamiar pochlebiać sobie, lub się chwalić!) — ale nie jestem człowiekiem rozumnym. Nie posiadam zwłaszcza spokojnego męskiego rozumu. Nerwów swoich nie trzymam na wodzy, jestem przeczulony; ranilby mnie — wedle wyrażenia poety — nawet listek róży, złożony we dwoje. Jest coś kobiecego w mojej inteligencji. Być może, iż nie stanowią pod tym względem wyjątku i że wielu ludzi, noszących spodnie, należy, przedewszystkiem u nas, do tego samego typu. Mała stąd dla mnie pociecha. Tego rodzaju umysł może dużo rzeczy rozumieć, ale źle się nim człowiekowi kierować w życiu: rzuca się on niespokojnie, waha, nadto precedza każdy zamiar, wreszcie zatracą się wśród krzyżowych dróg. Skutkiem tego zmniejsza zdolność do czynu, a pozwala się rozwijać słabości charakteru, która u nas jest wadą wrodzoną i powszechną. Oto stawiam sobie naprzykład nowe pytanie: gdyby nie było w liście ciotki wzmianki o Kromickim, czy w takim razie rozwiązanie sprawy byłoby inne? I dalibóg, nie śmiem odpowiedzieć: tak! Nie byłoby tak szybkie — to pewna — ale kto wie, czy pomyślniejsze. Słabe charaktery potrzebują nieskończonych ułatwień;

tylko potężne dusze znajdują w oporze bodziec. Laura, która pod pewnymi względami jest przenikliwa, jak piżmo, prawdopodobnie zrozumiała to i może dlatego była tak — łaskawą.

Nakoniec, co z tego wypada? Czy jestem sa-fandulą? Bynajmniej! Człowiek, który sobie nie szczędzi prawdy, nie oszczędziłby i tego wyznania — ale bynajmniej!... Czuję, że mógłbym pojechać bez żadnych namysłów do bieguna, albo zostać misjonarzem i iść w głąb' Afryki; posiadam pewną czupurność, pewną odziedziczoną odwagę i byłbym zdolny do wszelkiego rodzaju śmiałych zamiarów, ryzykownych przedsięwzięć. Temperament mam żywy, ruchliwość nie tak wielką, jak na przykład Śniatyński — ale niepomierną.

Tylko, gdy chodzi o rozwiązanie jakiegokolwiek zadania życiowego, sceptycyzm mój czyni mnie bezsilnym, umysł gubi się w spostrzeżeniach, wywodach, wola niema się na czem oprzeć — i czyny moje zależą po części od wypadków zewnętrznych.

12 Maja.

Laury nie lubiłem nigdy, chociaż byłem i do-tąd jeszcze jestem pod jej fizycznym urokiem.

Może to się wydaje na pierwszy rzut oka dziwne, w istocie rzeczy jest jednak zjawiskiem dość pospolitem. Można nawet kochać i nie lubić. Ileż razy zdarzało mi się widzieć miłość gorzką, zgryźliwą, pełną uraz, dlatego właśnie, że nie była podszyta lubieniem. Wspomniałem już, zdaje mi się, o tem, że Śniatyńscy nietylko się kochają, ale się ogromnie lubią; dlatego im ze sobą dobrze... Ah! czuję, że i jabym lubił Anielkę i że byłoby nam również dobrze... Lepiej o tem nie mówić!... Co do Laury, ta mogła spotkać wielu ludzi, którzy na zabój kochali się w jej czarnych włosach, w jej posągowych kształtach, w jej brwiach, głosie, spojrzeniu, noszeniu głowy etc., jestem jednak pewny, że jej nikt nigdy nie lubił. Szczególna ta kobieta pociąga prawie nieprzeparcie, ale jednocześnie odpycha. Powiedziałem, że po za pięknością nie ma w niej nic, bo i jej niezwykła inteligencya, to tylko pierwsza niewolnica, klęcząca u nóg jej piękności i zawiązująca jej koturny. Nie dalej, jak tydzień temu, widziałem Laurę, dającą jałmużnę dziecku rybaka, który się niedawno u topił, i pomyślałem sobie tak: gdyby wiedziała, że jej będzie piękniej powykluwać oczy temu dziecku, toby je powykluwała z całym spoko-

jem i słodyczą. Takie rzeczy się czuje — i oto dłaczego można dla tej kobiety stracić głowę, ale niepodobna jej lubić. Ona zaś wszystko rozumie, prócz tego.

Ale za to jaka piękna. Gdy kilka dni temu schodziła ze schodów willi do ogrodu, kołysząc się na swoich przepysznych biodrach — «myślałem, że padnę», jak powiada Słowacki. Stanowczo jestem pod wpływem dwóch sił, z których jedna przyciąga, druga odpycha. Chcę jechać do Szwajcaryi i chcę zarazem wracać do Rzymu. Na czym się skończy, nie wiem. Ribot słusznie powiada, że *chcę*, to tylko stan świadomości, nie akt woli; tem mniej jest aktem woli podwójne *chcę*. Odebrałem list od mego notaryusza, wzywający mnie do Rzymu w sprawie spadku; są tam jakieś formalności do załatwienia, przy których zresztą możeby się bezemnie i obyło, gdybym koniecznie pragnął nie jechać... Ale zawsze to pozór... Od pewnego czasu nie lubię Laury więcej, niż dawniej. Ona sama nie przyczyniła się w niczem do tego, bo ona zawsze jednaka, tylko stało się to, że niezadowolenie z siebie samego przenieśliśmy na nią. W czasie moich rozterek wewnętrznych, szukałem przy niej tylko spokoju, lecz zarazem jakby umysł-

nego poniżenia; teraz czuję za to do niej niechęć. O tych moich burzach ona ani nawet wiedziała. Co ją mogły obchodzić, skoro nie nadawały się jej do zrobienia ozdoby? Zauważyła tylko, że jestem jakiś gorączkowy i bardziej porywczy, niż zwykle; trochę pytała o przyczyny, ale bez zbytniego nalegania.

Być może, iż pociąg, jaki mam do niej, zwycięży, że nie wyjadę, ale w każdym razie powiem jej jutro lub jeszcze dziś, że muszę wyjechać. Ciekawy jestem, jak przyjmie tę wiadomość — i tem ciekawszy, że nie umiem sobie tego dobrze wyobrazić. Podejrzewałem, że po za całym uczuciem dla mnie, podobnem zresztą do mego dla niej, ona także mnie nie lubi — naturalnie, jeśli zadaje sobie trud lubienia lub nielubienia kogokolwiek. Dusze nasze mają dużo podobieństwa, ale mają i tysiące sprzeczności.

Zmęczony jestem straszliwie. Nie mogę nie myśleć o wrażeniu, jakie list mój sprawił w Płoszowie. Myślę o tem ciągle, nawet i wówczas kiedy jestem z Laurą; ciągle widzę Anielkę i ciotkę. Jaka ta Laura szczęśliwa ze swoim wiecznym spokojem! Mnie tak trudno ze sobą wytrzymać...

Cieszę się na myśl o zmianie miejsca. Peli,

jakkolwiek są tu kąpiele morskie, jest bardzo puste. Upały nadzwyczajne. Morze leży leniwie, nie poruszając nawet falą u brzegów, jakby już nie mogło oddychać ze spiekoty. Chwilami zrywa się wiatr, ale duszny, unosząc tumany białego kurzu, który pokrywa grubą warstwą liście palm, bukszpanu, fig, mirtów, i wnika przez zapuszczone żaluzye do domów. Oczywiście bołą, bo wszystkie mury odbijają tak rążaco blask, że w dzień niepodobna na nie patrzeć.

Albo do Szwajcaryi, albo do Rzymu, byle stąd wyjechać. Zdaje mi się, że wszędzie będzie mi lepiej, niż tu. Wszyscy zresztą gotujemy się do drogi. Davisa nie widziałem już cztery lub pięć dni. Sądzę, że lada dzień zwaryuje. Doktor mówił mi, że biedaczysko ciągle wzywa go, by się z nim próbował na siłę. Ma to być niezmiernie zły znak.

Rzym. Casa Osoria, 18 Maja.

Potrzebowałem widocznie samotności. Jest mi tak, jak było zaraz po przybyciu do Peli — i smutno i zarazem dobrze. Jest mi nawet lepiej, niż było w Peli, bo nie doznaję tego niepokoju, jakim od samego początku przejmowało

mnie towarzystwo Laury. Chodzę po samotnym, ciemnym domu, odnajduję tysiące szczegółów, przypominających mi ojca i wspomnienie jego odświeża się w moim sercu. On mi już także był nieco zbłękitniał, a teraz co krok spotykam się z jego dawnym, realnym życiem. Na stole, w jego pracowni, leżą szkła powiększające, przez które przyglądał się okazom; brązowe kolce, za pomocą których wydobywał zeszlą ziemię z odkopanych dzbanów; farby, pędzelki, rozpoczęte rękopisy, notatki, dotyczące zbiorów, słowem: tysiące drobiazgów. Chwilami mam wrażenie, że on oszedł tylko i wróci do swej codziennej pracy, a gdy złudzenie się rozprasza, czuję za nim żal prawdziwy, głęboki i kocham go nie tylko jako wspomnienie, ale kocham go także, pogrążonego teraz w wiecznym śnie na Campo Santo.

Stąd mój smutek, ale jestto uczucie tak wiele czystsze od tych wszystkich, które rządziły mną, jak same chciały, w ostatnich czasach, że mi z niem dobrze, bo czuję się lepszy, a przynajmniej nie tak zepsuty, jak mi się wydawało... Spostrzegam także, że żadne, najbardziej desperackie rozumowanie nie odbierze człowiekowi pociechy, jaką mu sprawia obecność w nim ja-

kichkolwiek szlachetniejszych pierwiastków. Skąd to nieprzeparate i niczem niepohamowane dążenie ludzi do dobra? Czasem, począwszy snuć nić z tego kłębka, dochodzę bardzo daleko. Rozum nasz jest przecie odbiciem logicznej prawidłowości ogólnego bytu, więc może i nasze pojęcie dobra jest również odblaskiem jakiegoś absolutnego dobra. Gdyby zaś tak było, człowiek mógłby skończyć naraz ze wszystkimi swemi zwątpieniami i wykrzyknąć nie tylko: «eureka», ale i «alleluja!» Boję się wszakże, żeby mi się ta budowa nie zapadła, jak tyle innych, i dlatego nie śmiem jej wznosić. To są zresztą raczej moje poczucia, niż rozumowania, ale wrócę do nich z czasem niewątpliwie, bo to jest dla mnie kwestya wyciągnięcia sobie ciernia nie z nogi, ale z duszy. Teraz jednak jestem zbyt zmęczony, zbyt mi jest smutno, a zarazem zbyt cicho i dobrze.

Zdaje mi się, że ze wszystkich istot na świecie, jeden człowiek potrafi postępować często wbrew swej woli. Pokazuje się, że miałem ochotę oddawna opuścić Peli, tymczasem dzień za dniem uchodził, a ja siedziałem i siedziałem. Jeszcze w wigilię wyjazdu mego byłem prawie

pewny, że zostanę; nadspodziewanie przyszła mi w pomoc sama Laura.

Zawiadomiłem ją o liście notaryusza i o wyjeździe, li tylko dlatego, by zobaczyć wrażenie, jakie to na niej sprawi. Byliśmy sami. Spodziewałem się jakiegoś okrzyku z jej strony, jakiegoś wzruszenia, jakiegoś «veto» — nic z tego!

Usłyszawszy nowinę, odwróciła się ku mnie, zanurzyła zlekka palce w me włosy i przysuńawszy mi twarz blisko do swojej, spytała:

— Ale wrócisz? nieprawdaż?

Dalibóg, jest dotychczas dla mnie zagadką, co to miało znaczyć? Czy przypuszczała, że muszę bezwarunkowo jechać? czy ufna w moc swej piękności, nie wątpiła ani na chwilę, że wrócę? czy nakoniec chwyciła w lot sposobność, żeby się mnie pozbyć? — bo po takim pytaniu nie pozostawało mi nic innego, jak wyjechać. Pieszczotliwy ruch, towarzyszący pytaniu, przemawia trochę przeciw temu przypuszczeniu, które zresztą wydaje mi się najprawdopodobniejsze. — Chwilami jestem prawie pewien, że chciała mi powiedzieć: «Nie ty mnie, ale ja tobie daję odprawę». Przyznaję nawet, że jeśli to było odprawa, to zręczność Laury jest istotnie niesłychana — i tembardziej zadziwia-

jąca, im sposób był słodszy, pieśczośliwszy i im bardziej pozostawił mnie w niepewności, czy ze mnie zadrwiono, czy nie? Ale po co się mam ludzić? Pytaniem swoim ona wygrała grę. Być może, że w każdym innym razie moja miłość własna czułaby się tem draśniętą, ale teraz jest mi to wszystko jedno.

Owego wieczora jednak, nietylko nie powiało na nas chłodem, ale byliśmy dla siebie jeszcze tkliwsi, niż zwykle. Rozstaliśmy się bardzo późno. Widzę ją dotąd, jak ogarnia ręką świecę i odprowadza mnie, ze spuszczonej oczyma, do drzwi. Była tak piękna, że mi po prostu żałował, iż wypada mi odjechać. Naza jutrz żegnała się ze mną na kolei. Pęk herbarciany róż zgubiłem dopiero w Genui. Dziwna kobieta! W miarę, jak się od niej oddalałem, obok tęsknoty fizycznej, doznawałem coraz większej ulgi. Jechałem jednym tchem aż do Rzymu i teraz mam uczucie ptaka, który się urwał z uwięzi.

22 Maja.

Ze znajomych nie znalazłem tu prawie nikogo. Upał porozganiał ich do willi, albo w góry. W dzień mało ludzi chodzi po ulicach, spotyka

się tylko cudzoziemców, po większej części Anglików, w korkowych hełmach, owiniętych muślinem, z czerwonym Bedekerem w rękę i z wiecznem: «Very interesting!» na ustach. O południu, na naszym Babuino, bywa tak pusto, że kroki pojedynczych przechodniów dzwonią echem na chodnikach. Zato wieczorem roją się wszystkie ulice ludem. Miewam zawsze o tej godzinie nieco duszności i nerwowego niepokoju, więc wychodzę na świeże powietrze, włączę się do zupełnego zmęczenia i to sprawia mi ogromną ulgę. Przechadzka moja kończy się zwykle na Pincio. Często trzy i cztery razy przechodzę wzdłuż ten wspaniały taras. O tej porze krąży tam mnóstwo par zakochanych. Jedne chodzą pod rękę, z głowami skroń przy skroni i z oczyma podniesionemi, jakby z nadmiaru szczęścia, w górę; drugie siedzą na ławkach, pogrążonych w mroku drzew. Migotliwe światło latarni wydobywa z tych czarnych głębin czasem nawpół ukryty pod piórami profil bersaliera, czasem jasną suknię dziewczyny, to znów twarz robotnika lub studenta. Co chwila dochodzą mych uszu szept, zaklęcia, pieśni, nucone pół-głosem. Robi mi to wrażenie jakby wiosennego karnawału i znajduję dziwną przyjemność, gdy się

mogę zgubić w tych tłumach i odetchnąć ich wesołością i zdrowiem. Takie to jakieś szczęśliwe, pełne prostoty! Ta prostota wchodzi we mnie i uspakaja lepiej, niż chloral, moje nerwy. Wieczory bywają ciepłe i jasne, ale pełne rzeźwych powiewów. Księżyc podnosi się z po za Trinta dei Monti i żegluje nad tem rojowiskiem ludzkim, nakształt srebrnej łodzi, bieląc czuby drzew, dachy i wieże. U stóp tarasu szumi i świeci miasto, a hen, w dali, rysuje się w srebrnej mgłę ciemna sylwetka świętego Piotra. o kopule błyszczącej, jak drugi księżyc. Dawno Rzym nie wydawał mi się tak piękny! Odnajduję w nim jakieś nowe uroki. Wracam codziennie późno do domu i idę spać prawie uszczęśliwiony tą myślą, że jutro obudzę się znów w Rzymie. A śpię!... Nie wiem, może to sprawia utrudzenie, ale sypiam kamiennym snem, który jeszcze rankami pozostawia mi jakieś odurzenie.

Ranki spędzam z notaryuszem. Czasem robię sobie, dla własnego użytku, inwentarz zbiorów ojcowskich. Ojciec nie rozporządził niemi na korzyść miasta w testamencie, który czyni mnie ogólnym spadkobiercą, więc stały się one moją własnością. Wypełniając wolę ojca, darowałbym je bez wahania Rzymowi, ale obawiam

się, czy przedstawienia ciotki nie wzbudziły w ojcu pewnych skrupułów i czy nie wstrzymał się od rozporządzenia zbiorami umyślnie dlatego, by kiedyś mogły być przewiezione do kraju. Że ojciec myślał o nim w ostatnich czasach, świadczą liczne klauzule w jego testamencie. Dużo jest także drobnych zapisów dla dalszej rodziny, a jeden z nich poruszył mnie więcej, niż mogę wypowiedzieć. Brzmi on tak: «Głowę Madonny (Sassoferato) zapisuję mojej przyszłej synowej».

25 Maja.

Rzeźbiarz Łukomski rozpoczął już od miesiąca portret ojca w całej postaci, wedle popiersia, które sam robił przed kilku laty. Często w południowych godzinach chodzę do niego patrzeć na postęp roboty. Pracownia jego przenosi mnie jak gdyby w świat inny. Jestto coś w rodzaju szopy, z jednym ogromnem oknem w górze, wychodzącem na północ, wskutek czego oświetlona jest zinnem, nie przesiąkniętem blaskami słonecznymi światłem. Gdy w niej siedzę, wydaje mi się, że nie jestem w Rzymie. Złudzenie powiększa sam Łukomski, mający głowę północnego człowieka, jasną brodę i błę-

kitne, zamglone oczy mistyka. Dwaj pomocnicy jego są Polacy, dwa psy w ogrodzie nazywają się Kruk i Kurta, słowem: jestto jakaś hyperborejska wyspa na południowym morzu. Lubię tam chodzić dla oryginalności wrażenia; lubię także widzieć pracującego Łukomskiego. Jest w nim wówczas siła i prostota. Szczególniej zajmujący jest, gdy oddala się od roboty, by się jej lepiej przypatrzeć, potem nagle wraca do niej, jakby do ataku. To bardzo utalentowany rzeźbiarz. Postać ojca rośnie mu w rękach i uderza podobieństwem. Będzie to nie tylko portret, ale i dzieło sztuki.

Oto jeśli kto jest typem człowieka rozkochanego w pięknych formach, to Łukomski. Zdaje mi się, że on nawet myśli za pomocą greckich nosów, torsów, ramion, głów, słowem, nie za pomocą idei, ale kształtów — i to kształtów klasycznych. W Rzymie bawi już od lat piętnastu i tak zwiedza muzea i galerye, jakby wczoraj przyjechał. Pokazuje się jednak, że taka miłość zdolna jest wypełnić życie człowieka zupełnie i zostać jego religią, może wszelako pod warunkiem, by on został jej kapłanem. Łukomski ma taką cześć dla pięknie zbudowanych ludzi, jak pobożni mają dla świętych obrazów. Pyta-

łem się go, kto, według jego zdania, jest najpiękniejszą kobietą w Rzymie? Odpowiedział bez wahania: «Davisowa», poczem zaraz zaczął rysować w powietrzu wielkimi palcami obu rąk jej postać, z tą łatwością i wyrazistością gestów, jaką mają zwykle artyści. Łukomski jest zamknięty w sobie i melancholik, a w tej chwili ożywił się tak, że nawet oczy jego straciły zwykły mistyczny wyraz. «Oto, naprzykład — powtarzał, kreśląc coraz nowe linie — albo to!... Ona jest najpiękniejszą kobietą nie w Rzymie, ale na świecie!»

Szczególniej zachwycą go szyja Laury. Powiada, że przy podniesieniu głowy, szyja ta daje przedłużenie twarzy nie węższe od samej twarzy, co jest niezmiernie rzadkie; czasem tylko na Transterwerze widuje się u kobiet z ludu podobne szyje, ale nigdy w takim stopniu doskonałości. Rzeczywiście, ktoby w Laurze chciał odkryć jakikolwiek fizyczny błąd, tenby próżno czas tracił. Łukomski posunął się aż do twierdzenia, że takim kobietom powinno się posągi za życia na forum stawiać. Oczywiście, nie przeczyłem.

29 Maja.

Ta cała procedura spadkowa włoska poczyna mnie nudzić. Jak oni, przy swej wrodzonej

żywości, wolno wszystko robią, a jak ogromnie wiele gadają! Jestem literalnie zagadany. Sprowadziłem sobie kilka najnowszych powieści francuskich i czytam je po całych dniach. Autorowie ich robią na mnie wrażenie wprawnych rysowników. Jak prędko i biegle naznaczona tam każda postać, ile siły i charakteru w tem szkicowaniu! Technika w robocie nie idzie dalej. Natomiast o ludziach opisywanych muszę powtórzyć to, com już raz powiedział, że kochają wzajem na sobie tylko skórę i nic więcej. Może się to zdarzyć wyjątkowo, ale żeby w całej Francyi, jak długa i szeroka, nikt nie umiał kochać inaczej, — niech to mówią komu innemu. Ja ją znam zbyt dobrze i wiem, że pod tym względem jest ona lepszą od swej literatury. Ta gonitwa romansu za jaskrawą, realną prawdą, czyni go fałszem. Człowiek kocha indywiduum, a na indywiduum składa się, prócz twarzy, spojrzenia, wyrazu, głosu, postaci — jeszcze i rozum i charakter i sposób myślenia, słowem, mnóstwo pierwiastków umysłowych i moralnych. Stosunek mój do Laury jest najlepszym dowodem, że uczucie, oparte wyłącznie na zachwycie zewnętrznym, nie zasługuje nawet na nazwę miłości. Laura zresztą jest wyjątkiem.

31 Maja.

Byłem wczoraj z Łukomskim na śniadaniu; wieczorem włóczyłem się, jak zwykle, po Pincio. Moja wyobraźnia wiedzie mnie czasem na manowce. Wyobraziłem sobie, że prowadzę pod rękę Anielkę. Chodziliśmy, rozmawiali, jak dwoje ludzi, którzy się nad wszystko kochają. Było mi tak dobrze, jak nie było nigdy z Laurą, ale za to, gdy wyobraźnia przestała pracować — co za poczucie samotności! Nie chciało mi się wracać do domu. W nocy nie mogłem spać. Życie moje jest jednak niesłychanie jałowe. Te ciągle zagłębiania się w siebie prowadzą tylko do pustki. A czuję, że mogło być inaczej. Aż dziwię się, że wspomnienie Anielki takie jest we mnie żywotne. Dlaczego, na przykład, niewyobrażam sobie nigdy, że chodzę pod rękę z Laurą, a teraz zaś, wspomniawszy jej imię, dodaję w duszy: pal ją lichu! Często myślę, że trzymałem szczęście za oba skrzydła i pozwoliłem mu odlecieć.

2 Czerwca.

Oddawna nie byłem tak zdumiony, jak dziś, z powodu Łukomskiego. Poszliśmy razem do muzeum na Kapitolu. Już przy Wenus tamtej-

szej zdziwił mnie, gdy obracając na wszystkie strony jej ruchomą podstawę, oświadczył mi, że woli neapolitańską Praxitelesową Psyche, dlatego, że jest więcej uduchowiona. Jak na takiego plastyka, było to osobliwsze zdanie. Ale większa niespodzianka czekała mnie przed konającym Gładyatorem, czy też Gallem. Łukomski patrzył na niego w milczeniu z pół godziny, a następnie ozwał się przez zaciśnięte zęby, jak ma zwyczaj, gdy go coś poruszy:

— Powiedziano już ze sto razy, że on ma słowiańską twarz — ale istotnie! — to jest coś nadzwyczajnego!... Mój brat dzierżawi Kozłówek, koło Sierpca. Był tam Michna, fornal... Zeszłego roku utonął, pławiąc konie. Powiadam panu!... kubek w kubek ta sama twarz. Ja tu często i godzinę przestoję, bo mi tego trzeba...

Uszom nie chciałem wierzyć i dziwiłem się, że sufit Kapitolu nie zapada się na nasze głowy. Sierpc, Kozłówek, Michna, tu — w tym świecie antyków i klasycznych form — i w czyich ustach, ale takiego Łukomskiego! Ale odrazu odmalował mi się, po za rzeźbiarzem człowiek: «Toś ty, bratku, taki plastyk — pomyślałem sobie — taki Grek, taki Rzymianin? To ty przychodzisz patrzeć na Gładyatora nietylko

dla jego kształtów, ale dlatego, że ci przypomina Michnę z Kozłówka? Teraz odgaduję, co znaczy twoja małomówność i twoja melancholia!»

Łukomski zaś widocznie zrozumiał moje myśli, bo wbił swe mistyczne oczy w ziemię i począł mówić głosem przerywanym, jakby tłómacząc to, co powiedział poprzednio:

— Tu w Rzymie żyć, nie umierać!... Mnie się powodzi... Nie mam prawa narzekać... Siedzę, bo trzeba... Ale mnie, panie, nostalgia tłucze, jak wszyscy dyabli... Jak mi psy zaszczekają w nocy w ogrodzie, to mi się chce ścianę drapać, bo mi się zdaje, że to nasza wieś... Jabym zwaryował, żeby przynajmniej raz na rok tam nie pojechał. I teraz niedługo jadę, bo już mam to tu!...

To rzekłszy, począł stukać palcem w gardło i złożył wargi, jak do gwizdania, dlatego, że mu się trzęsły. Był to prawie wybuch, tembardziej zdumiewający w tym człowieku, że tak niespodziany. Nagle i mnie ogarnęło wzruszenie na widok tej olbrzymiej różnicy, jaka jest między mną a takimi ludźmi, jak Łukomski lub Śniatyński. W tej chwili myślę jeszcze o niej jakby z pewną obawą. To są całe widokregi, dla mnie niedostępne. Co za ogrom uczu-

cia noszą ci ludzie w sobie! Może im być z tem źle lub dobrze, ale to są bogacze w porównaniu ze mną. Im nie grozi ani pustka, ani czerzość! Mają zapasu życiowego kaźden za dziesięciu. Ja przecieź poczuwam się niby także do pewnego związku z mojem społeczeństwem, ale to poczucie nie jest tak bezpośrednio, nie pali się ono we mnie, jak płomień w lampie, nie stało się częścią mojej istoty. Mnie do życia nie trzeba ani żadnego Kozłówka, ani Michny, ani Płoszowa, czyli, że tam, gdzie dla takiego Łukomskiego, albo Sniatyńskiego, biją żywe źródła, z których czerpie się rację życia — tam ja znajduję suchy piasek. A przecieź, gdyby oni nie mieli tych podstaw, zostałyby jeszcze: jednemu jego rzeźba, drugiemu jego literatura. Jestto prawie rzecz nie do uwierzenia, żeby człowiek, który posiada tyle, co ja, warunków do szczęścia, nietylko nie był szczęśliwy, ale poprostu nie wiedział, dlaczego żyje. Niezawodnie wina to tych warunków, w jakich się chowałem, tych Rzymów, Metzów, Paryżów i znów Rzymów; byłem trochę jak drzewo, oderwane od swojego gruntu, a nie zasadzone dobrze na cudzym — ale też wina i moja, bom stawiał znaki zapytania i filozofowałem tam, gdzie inni tylko ko-

chają. Skutek był taki, że nie wyfilozofowałem nic, a wyjałowiłem w sobie serce.

8 Czerwca.

Zapisuję wspomnienia z całego tygodnia. Odebrałem kilka listów, między innymi od Śniatyńskiego. Pocziwe chłopczysko tak jest zmartwione obrotem sprawy z Anielką, że mi już nawet nie wymyśla. Donosi mi tylko, że żoną jego jest na mnie zagniewana na śmierć, że nie chce o mnie słyszeć i że, według jej zdania, jestem potworem, znajdującym największą przyjemność w pastwieniu się nad ofiarami. Tym razem prawdziwy ze mnie chrześcijanin, bo nie tylko nie czuję z tego powodu urazy do pani Śniatyńskiej, ale ujmuje mnie to dla niej. Co za gorące, zacne serce! Śniatyński uważa widocznie sprawę za straconą, a raczej za ostatecznie rozstrzygniętą, bo wstrzymuje się od rad i tylko ubolewa: «Daj ci Boże (pisze) znaleźć drugą podobną». Dziwna rzecz, gdy o tem myślę, wydaje mi się, że nie chcę drugiej, podobnej do Anielki, ani lepszej od niej, tylko chcę jej samej. Mówię, że mi się to wydaje, ponieważ jest to uczucie bez stałej i określonej formy. Noszę w sobie, jak gdyby motek niezmiernie poplątanego jedwabiu, męcze

się i nie umiem tych zawikłanych pasem przeprowadzić do porządku. Mimo całej samowiedzy, nie wiem na przykład, skąd płynie mój żal, czy z tego, że kocham Anielkę więcej, niż przypuszczam, czy z tego tylko, że czuję, iż mógłbym ją bardzo kochać? Śniatyński odpowiada mi poniekąd na to w następnych słowach: «Słyszałem, czy czytałem, że bryłki złota mają czasem na sobie powłokę kwarcu, z której trudno metal wydobyć. Przypuszczam, że i serce twoje ma taką powłokę; w środku jest drogi kruszec, ale ta paskudna skorupa stopiła się niecałkowicie za twoją ostatnią bytnością w Płoszowie. Bawiłeś zbyt krótko i poprostu nie pokochałeś tej dziewczyny dość silnie. Ty masz może energię czynu, ale nie masz nic a nic energii postanowień; byłbyś się jednak i na nią zdobył, gdyby uczucie parło cię dostatecznie. Wyjechałeś, zacząłeś swoim zwyczajem zgłębiać się, rozmyślać, i stało się, jakem przewidział, to jest prze-filozofowałeś własne i cudze szczęście». Uderza mnie to w słowach Śniatyńskiego, że są one jakby powtórzeniem tego, co mi w swoim czasie mówił ojciec. Śniatyński wnika jednak we mnie dokładniej, bo oto, co zaraz dodaje: «Stara historia, że kto się nadto nad sobą zacieka, ten

w końcu nie zgadza się na siebie, a kto się na siebie nie zgadza, ten nie jest zdolny do żadnych postanowień. Chory wiek, w którym tylko osły mają jeszcze jakąś wolę, bo gdy ktoś posiada choć trochę rozumu, to go zaraz użyje do zwątpienia o wszystkim i przekonania siebie samego, że naprawdę nie warto chcieć czegokolwiek. Czytałem podobne uwagi w jednym z francuskich autorów — i pomyślałem, że dalibóg ma słuszność!»

Chwilami wołałbym, żeby Śniatyński był mi wprost nawymyślał, zamiast naszpikować list takimi naprzykład frazesami: «Mimo twych wszystkich przymiotów, może przyjść do tego, że będziesz zawsze powodem zgryzot i zmartwień dla najbliższych i najdroższych ci osób». Jest mi to tem przykrzejsze, że to prawda. Narobiłem zgryzot Anielce, ciotce, matce Anielki i wreszcie sobie samemu. Natomiast trochę mi się śmiać chce, gdy czytam dalej: «Wedle praw życia, musi coś w człowieku wyrosnąć; otóż strzeż się, żeby w tobie nie wyrosło jakieś licho, które ciebie pierwszego otruje». Nie!... To przynajmniej mi nie grozi. Wyrosła tam przecie jakaś pleśń, zasiana ręką Laury, ale właśnie wyrosła tylko na tej kwarcowej skorupie,

o której Śniatyński wspomina; nie zdołała zapuścić korzonków głębiej, i ani ja się nią nie otrułem, ani Laura. Takiej pleśni nie trzeba nawet wyrywać, dość ją obetrzeć, jak kurz. Więcej ma słuszności Śniatyński wówczas, gdy zaczyna być sobą i gdy występując w imię swego dogmatu, który zawsze nosi w sercu, mówi:

— Jeśli masz się za typ wyższy, jeśli nim nawet jesteś, to ci powiem, że suma takich wyższości daje społeczne minus.

Licha tam ja się mam za typ wyższy — chyba w porównaniu z takim Kromickim! — ale Śniatyński ma słuszność. Tacy ludzie, jak ja, nie stanowią tylko wtedy minusów, jeśli nie należą do kategorii geniuszów bez teki, to jest, jeśli są wielkimi uczonymi, lub wielkimi artystami. Często nawet odgrywają wówczas rolę reformatorów. Co do mnie, mógłbym być reformatorem wyłącznie względem siebie samego. Chodziłem z tą myślą cały dzień, bo istotnie jest rzeczą niesłychaną, żeby człowiek, który tak doskonale rozumie swoje braki, nie przedsiębrał nic, by im zapobiedz. Ostatecznie, gdybym w tej chwili wahał się od pół dnia, czy wyjść na ulicę, czy nie, mógłbym jednakowoż wziąć się za kołnierz i sprowadzić się aż na dół. Jestem scepty-

kiem — dobrze! Ale czy nie mogę nakazać sobie postępować tak, jakbym nim nie był? Co to kogo może obchodzić, czy w moich czynach będzie trochę mniej lub trochę więcej przekonania? Co mógłbym naprzykład uczynić obecnie? Oto kazać spakować rzeczy i pojechać do Płoszowa. Mógłbym to zrobić doskonale. Coby z tego wypadło, pokazałoby się później — tymczasem byłby jakiś czyn. Śniatyński pisze wprawdzie: «Ta mała przesiaduje teraz codziennie w Płoszowie i dopiłowywa te panie, które i bez tego wyglądają, jak cienie». Więc może być zapóźno? Śniatyński nie wspomina, jak dawno był w Płoszowie, przypuszczam, że tydzień albo dwa temu, zatem od jego bytności rzeczy mogły bardzo się posunąć. Tak, ale ja o tem nie wiem. W ostatnim razie, co może nastąpić gorszego, niż dziś jest? Czuję, że człowiek, posiadający choć trochę energii w postanowieniach, zdobyłby się na ten wyjazd; czuję, że nabiorę dla siebie pewnego szacunku, jeśli to zrobię, a to tembardziej, że nawet i Śniatyński już mnie nie namawia do tego — on, który jest jednak bardzo rzutki. Na samą myśl, jaśniej mi w oczach; widzę przytem w tej jasności jedną, tak miłą twarz, że w tej chwili wydaje mi się ona miłszą, niż wszystko

w świecie i — per Baccho! — prawdopodobnie uczynię, jak zamierzam!

9 Czerwca.

«La nuit porte conseil!» Nie jadę zaraz do Płoszowa, byłby to bowiem wyjazd na ślepo, ale napisałem do ciotki długi list, w zupełnie innym rodzaju, niż ów, który wysłałem z Peli. W ciągu ośmiu, najwyżej dziesięciu dni, powinienem mieć odpowiedź i stosownie do niej pojadę, albo też... nie pojadę — i wogóle nie wiem, co zrobić. Odpowiedzi pomyślnej byłbym pewny, gdybym był naprzykład napisał: «Błagam, kochana ciotko, o przepędzenie Kromickiego za dziesiąte wrota; Anielkę przepraszam, kocham i proszę o jej rękę». Chyba, że było już po ślubie, w takim tylko razie prośba moja pozostałaby bez skutku; ale przecie przypuszczam, że tak szparko sprawy tam nie poszły. Nie napisałem jednak do ciotki nic podobnego. List mój ma odegrać rolę podjazdu, który idzie przed wojskiem i bada okolicę. Ułożyłem go w ten sposób, że ciotka, chcąc odpowiedzieć, musi mi donieść, co się dzieje nietylko w Płoszowie, ale i w sercu Anielki. Powiem szczerą prawdę, że jeśli nie byłem bardziej stanowczy, to dlatego,

że doświadczenie nauczyło mnie nie ufać sobie. Ach, gdyby ta Anielka, mimo tego żalu, który mniej więcej słusznie może mieć do mnie, odrzuciła rękę Kromickiego, jak byłbym jej za to wdzięczny, jakby odsunęła się daleko w moich oczach od tego nieznośnego typu panny na wydaniu, której jedynym zadaniem i celem jest wyjść za mąż! Szkoda, że się dowiedziałem o tym Kromickim. Odleciawszy, na podobieństwo ptaka, od nóg Laury, co musiało nastąpić w każdym razie, byłbym najprawdopodobniej upadł przy Anielczyńskich. Pocziwa ciotka dała jednak dowód ciężkiej ręki, donosząc mi o zabiegach Kromickiego i o poparciu, jakiego mu udziela pani Celina. W dzisiejszych czasach nerwów nie tylko kobiety są mimozowate, ale i mężczyźni. Jedno trochę szorstkie dotknięcie, a dusza się zwija i zamyka częstokroć raz na zawsze. Wiem, że to jest głupio i źle, ale tak jest! Chcąc się zmienić, musiałbym zamówić sobie u jakiego anatoma inne nerwy, a te, które mam, chować tylko na szczególne okazje. Nikt, nawet pani Śniatyńska, poczytująca mnie w tej chwili za potwora, nie patrzy na mnie krytyczniej, niż ja sam. Ale czy ten Kromicki jest lepszy odemnie? Czy jego płaska, pieniężna newroza więcej warta od mojej?

Bez wszelkiej chełpliwości mogę sobie powiedzieć, że mam dziesięć razy więcej delikatności uczuć, szlachetniejsze porywy, lepsze serce, więcej tkliwości, nie mówiąc już o tem, że jego rodzona matka musiałaby przyznać, iż jest głupszy odemnie. Nie zrobię wprawdzie nigdy w życiu ani miliarda, ani jego dziesiątej części, ale Kromicki nie zrobił też jeszcze ani setnej; natomiast mógłbym ręczyć, że mojej żonie będzie cieplej i widniej w życiu, niż jego, że będzie żyła życiem szerszem i szlachetniejszym.

Nie pierwszy to już raz porównywał się w myśli z Kromickim, co mnie nawet gniewa, tak dalece uważam się za wyższą istotę. My jesteśmy mieszkańcy dwóch różnych planet, jeśli zaś chodzi o zestawienie naszych dusz, to między niemi taki jest stosunek, że do mojej trzeba wchodzić po schodach — przyczem, przyznaję, że można kark skrócić — do jego zaś duszy, taka na przykład Anielka, stanowczo musiałaby schodzić.

Czy jednak przyszloby jej to tak trudno? Obrzydliwe pytanie! Ale widziałem pod tym względem tak niesłychane rzeczy, zwłaszcza u nas, gdzie kobiety stoją powszechnie wyżej od mężczyzn, że muszę je postawić. Widziałem

dziewczęta, dalibóg, prawie skrzydlate, pełne szlachetnych porywów, wrażliwe na wszystko, co piękne i niepospolite, które nietylko wychodziły za mąż za cymbałów najpośledniejszego gatunku, ale na drugi dzień po ślubie przechodziły na ich życiową wiarę, na ich płaskość, na ich egoizm, próżność, ciasnotę i małość. Co więcej, niektóre czyniły to chępliwie, jakby w ich oczach owe dawne ideały tak samo nadawały się po ślubie do wyrzucenia przez okno, jak ich mirtowy wianek. I były przekonane, że w ten właśnie sposób stają się dobrymi żonami, nie zdając sobie sprawy, że każda z nich poświęca poloty duszy, skłonnościom małpy. Prawda, że często potem, prędzej lub później, przychodziła reakcja, ale ogólnie biorąc, szekspirowska Tytania jest u nas typem pospolitym, który każdy z pewnością w życiu spotykał.

Jam jest sceptyk od stóp do głowy, ale mój sceptycyzm płynie z «tego, co mnie boli», bo istotnie boli mnie porządnie, gdy sobie pomyślę, że może być tak samo z Anielką. Może i ona będzie wzruszać ramionami na wspomnienie swych panińskich polotów, przekonana, że dostawy do Turkiestanu — oto są rzeczy równie poważne, jak realne, któremi jedynie warto się

zajmować w życiu. Porywa mnie nieludzki gniew na tę myśl, zwłaszcza, że jeśli do tego przyjdzie, to przyjdzie po części z mojej winy.

Z drugiej strony jednak, moje rozmysły i wahańia płyną nietylko z tego braku energii w postanowieniach, o którym pisze Śniatyński, ale jeszcze z innego źródła. Ja mam tak wysokie pojęcie o małżeństwie i tak wysokie wymagania, że to odejmuje mi odwagę. Wiem, że częstokroć mąż i żona przystają do siebie, jak dwie spacje deski, a jednak jakoś to idzie; ale dla mnie to nie wystarcza. Właśnie dlatego, że, biorąc ogólnie, jestem względem szczęścia niedowiar-kiem, powiadam sobie: niech choć to mi dopisze! A czy może dopisać? Dziwna rzecz! Oto tak wahającym się, tak mało stanowczym, zrobiły mnie nie te złe małżeństwa, które w życiu widziałem, ale tych kilka dobrych, bo właśnie na ich to wspomnienie powiadam sobie: to może dopisać! to nie książkowa rzecz! trzeba tylko umieć znaleźć!

11 Czerwca.

Z Łukomskim zaprzyjaźniłem się w ostatnich dniach bardzo. Nie jest już ze mną taki milczący i zamknięty, jak był dawniej. Wczoraj zaszedł

do mnie wieczorem; włóczyliśmy się aż hen, ku termom Karakalli, poczem zaprosiłem go do siebie i siedział blisko do północy. Miałem z nim rozmowę, którą zapisuję, bo uczyniła na mnie pewne wrażenie. Łukomski trochę się wstydził swego wybuchu przy konającym Gallu, ale ja umyślnie począłem mówić o kraju, wydobyłem z niego wszystko, co mu leżało na dnie serca, i w końcu, gdy zaczęło być między nami jakoś cieplej, powiedziałem:

— Wybacz, panie Józefie, pytaniu, ale do prawdy nie rozumiem jednej rzeczy: oto dlaczego człowiek, który tak, jak pan potrzebuje wkoło siebie swojskiego otoczenia, nie postara się o towarzyszkę z kraju. Tego wrażenia ojczy-stego, które ona dać potrafi, nie da panu ani pańska pracownia, ani pańscy pomocnicy, nie mówiąc już o Kruku i Kurcie.

Łukomski uśmiechnął się i pokazując mi pierścionek, rzekł:

— Ja się właśnie żenię. Czekamy tylko na wyjście żaloby po ojcu mojej narzeczonej. Za dwa miesiące jadę do tych pań.

— W okolicy Sierpca?

— Nie, one pochodzą z pod Wilkomierza.

— Cóżes pan robił w Wilkomierzu?

— Ja poznałem je wypadkiem w Rzymie, na Corso.

— To był szczęśliwy wypadek!

— Najszczęśliwszy w mojem życiu.

— Może w czasie karnawału?

— Gdzietam. Któregoś rana szedłem na via Condotti, wtem patrzę, jakieś dwie panie, jasne blondynki, widocznie matka i córka, rozpytuja złą włoszczyznę o Kapitol. Mówiły: «Capitolio», «Capitole», «Capitol» — i nikt ich nie mógł zrozumieć z tej prostej przyczyny, że, jak panu wiadomo, mówi się: «Campidolio». Poznałem, że Polki, bo już mam do tego oko. Ucieszyły się ogromnie, kiedym do nich zagadał po polsku; ja się także ucieszyłem i nie tylko pokazałem im drogę, ale sam zaprowadziłem je na miejsce.

— Nie uwierzy pan, jak mnie zajmuje pańskie opowiadanie. Poszliście więc razem?

— Poszliśmy razem. Po drodze patrzę, panienka, jak topolka; zgrabna, ładna, głowa mała, uszy, jak na model, dużo wyrazu, a rzęsy poprostu złote. Coś podobnego tylko u nas się zdarza; tego tu pan nie zobaczysz, chyba w Wenecyi, i to rzadko. Podobało mi się też, że się bardzo zajmowała matką, która była bardzo stroskana niedawną śmiercią męża. Pomyślałem,

że musi mieć poczciwe serce. Tydzień służyłem im, jak cicerone, a po tygodniu oświadczyłem się.

— Jakto? po tygodniu?

— Tak, bo one wracały do Florencyi.

— W każdym razie należysz pan do ludzi, którzy niedługo się namyślają.

— Gdyby to było w kraju, trwałoby niezawodnie dłużej, ale tu, ja, panie, miałem ochotę całować ją po rękach za to samo, że Polka...

— Tak, ale małżeństwo, to taki przełom w życiu.

— To prawda. Ale co ja lepszego mogłem wymyślić we dwa lub trzy tygodnie, niż w tydzień? Miałem pewne skrupuły — przyznaję. Trochę mi przykro o tem mówić... W naszej rodzinie jest dziedziczna głuchota. Dziad na starość nie słyszał nic, ojciec ogłuchł w czterdziestym roku życia... Można z tem żyć, ale bądź co bądź, to kalectwo ciężkie, zwłaszcza dla otoczenia, bo głusi bywają niecierpliwi. Otóż łamałem się z myślą, czy godzi się wiązać życie takiej dziewczyny ze sobą człowiekowi, któremu to kalectwo prawdopodobnie grozi — i z którym pożycie może być trudne.

Teraz dopiero spostrzegłem, że Łukomski w wyrazie oczu, w ruchach głowy, w sposobie,

w jaki słucha, gdy się do niego mówi, ma coś z tego, co mają zwykle ludzie głusi. Słyszał dotąd doskonale, ale widocznie już ciągle kontrolował się, czy mu słuch nie słabnie.

Starąłem się go uspokoić, on zaś rzekł:

— Ja też to samo myślałem. Nie warto dla niebezpieczeństw — tylko prawdopodobnych, psuć życia sobie i komu. Toż i cholera bywa we Włoszech, a głupio-by przecie było, żeby się żaden Włoch nie żenił dlatego, że może umrzeć na cholereę i zostawić żonę z dziećmi bez opieki. Zresztą zrobiłem, com był powinien. Powiedziałem naprzód pannie Wandzie, że ją kocham, że dałbym życie, żeby ją mieć, ale jest na przeszkodzie to a to! I wiesz pan, co ona mi odpowiedziała? Powiedziała mi tak: «Jak panu nie będę mogła mówić, że pana kocham, to będę pi-sała». Nie obyło się przytem bez łez, ale w godzinę później śmieliśmy się już z tych strachów i ja umyślnie udawałem głuchego, żeby ją zmu-sić do napisania: «kocham».

Rozmowa ta utkwiała mi w pamięci. Śniatyński myli się, twierdząc, że u nas osły tylko mają jeszcze jakąś wolę. Ten rzeźbiarz miał istotne powody do namysłu, a tydzień wystarczył mu na tak walne postanowienie. Być może, iż

niema on świadomości siebie, rozwiniętej w tym stopniu, jak ja, ale to rozumny człowiek. Co za dzielna kobieta, ta przyszła pani rzeźbiarzowa! — i jak mi się podoba jej odpowiedź. Czuję zarazem, że Anielka należy do takiego samego gatunku kobiet. Gdybym naprzykład oślepl, Laurę obeszlaby tylko moja ślepotą, o ile mogłaby mnie w danym razie ukostymować na jakiegoś feackiego Demodoka, śpiewającego pieśni przy uczcie. Ale Anielka! — ta nie opuściłaby mnie z pewnością, choćbym jeszcze nie był jej mężem. Dalbym sobie za to rękę uciąć.

Muszę tylko przyznać, że wobec tej pewności, i tydzień wahania się był zbyteczny, ja zaś waham się od pięciu miesięcy; nawet ostatni mój list do ciotki nie jest także niczem stanowczem.

Pocieszam się jednak myślą, że ciotka, jako kobieta rozumna i kochająca mnie, domyśli się, o co mi chodzi i przyjdzie mi w pomoc po swojemu. Kołacze się też w mem sercu nadzieja, że Anielką będzie ciotce w tej robocie sprzymierzeńcem. Żałuję wszelako, że listu nie napisał wyraźniej. Przychodzi mi chętka wysłać drugi, ale ją zwalczam. Trzeba doczekać się odpowiedzi na pierwszy. Szczęśliwi tego rodzaju

ludzie, jak Łukomski, którzy poczynają od czynów.

15 Czerwca.

Czy nazwę to uczucie, jakie mam dla Anielki, miłością, czy inaczej, zawsze spostrzegam ogromną różnicę między niem a temi wszystkimi, które dotychczas przelatywały mi przez serce. Myślę o niem od rana do wieczora; wyrosło ono na jakąś moją sprawę osobistą, czuję się odpowiedzialnym za nie przed sobą. Tego dawniej nigdy nie bywało. Owe dawne związki zawiązywały się, trwały i rozwiązywały, zostawiając mi mniejszy lub większy smutek, czasem przyjemne wspomnienie, czasem niesmak, ale nigdy nie pochłaniały mej wewnętrznej istoty w tym stopniu. W takim życiu próżniaczem i światowem, jakie prowadzimy my wszyscy, którzy nie stawiamy sobie żadnych wysokich celów, nie wysługujemy się żadnej idei, a jednocześnie nie potrzebujemy na chleb pracować, kobieta nie schodzi ze sceny: ciągle się na nią patrzy, ustawicznie się wedle niej zabiega, ale też się dyabelnie z nią oswaja, tak, że w końcu liczy się ją do grzechów powszednich żywota. My, czytając kobiecie zawód, doznajemy tak mało wy-

rzutów sumienia, że mniej wyrzutów sumienia doznaje chyba tylko kobieta, czyniąc nam zawód. Ja, przy całej wrażliwości swej natury, należę także do sumień pod tym względem przytępionych. Zdarzały się wypadki, żem sobie mówił: «Ot, byłaby pyszna sposobność do zrobienia sobie kilku patetycznych wymówek», ale wolałem zawsze kiwnąć ręką i myśleć o czemś przyjemniejszym. Tym razem tak nie jest. Czasem umysł mój zajęty bywa zgola czem innym; nagle czuję, że mi czegoś nie dostaje; nadlatuje na mnie jakiś niepokój; jakiś strach, zupełnie jakbym coś ogromnie ważnego pominął, czegoś uczynić zaniedbał — i w danej chwili spostrzegam, że to myśl o Anielce przedostaje się znów ze wszystkich obsłon, aby opanować mnie całego. Kołacze to we mnie dzień i noc, jak ów kołatek w biurku, w Mickiewiczowskim poemacie. Gdy wzruszam ramionami i usiłuję zmniejszyć, albo nawet ośmieszyć to wrażenie, mój sceptycyzm i ironia nie dopisują mi, a raczej dopisują tylko dopóty, dopóki trwają, bo zaraz potem wracam znów do zakłętego koła. Nie jest to, wprost biorąc, zgryzota, ani nawet wyrzuty; to prędzej męczące przytwierdzenie myśli do jednego przedmiotu, a zarazem tak gorączkowa

i niespokojna ciekawość, co dalej będzie, jakby od tego «dalej» zależało moje życie.

Gdybym się mniej biegle analizował, powiedziałbym sobie, że to jest wielkie i niepospolite uczucie, ale spostrzegam, że w tych rozmyśleniach i niepokojach chodzi mi jeszcze o coś innego, niż o posiadanie Anielki w przyszłości. Niezawodnie, uczyniła ona na mnie głębokie i silne wrażenie; Śniatyński ma jednak słuszość, twierdząc, że gdybym ją był pokochał tak mocno, jak naprzykład on swoją żonę, tobym przede wszystkim zapragnął ją posiadać. Ja zaś — rzecz zupełnie pewna — mniej pragnę ją posiadać, niż boję się ją utracić. Może nie każdy potrafiłby zauważyć tę dziwną i wielką różnicę. Ja jednak mam ustalone przekonanie, że gdyby nie Kromicki, gdyby nie prawdopodobna utrata Anielki, nie doznawałbym ani tego strachu, ani tego niepokoju. Rozwikłuje to poniekąd moje splecione nici, dowodzi mi bowiem względnie jasno, że ja nietyle kocham Anielkę, ile czuję, że mógłbym ją pokochać i tego właśnie, tych widoków szczęścia, tej jedynej sposobności do zapelnienia szczęściem życia, żal mi ogromnie, a jeszcze bardziej strach owej pustki, która się przedemną otworzy, jeśli mi się Anielka usunie.

Zauważyłem, że najwięksi pesymiści, gdy im los lub ludzie chcą odjąć coś z życia, tak dobrze wymachują rękoma i nogami i tak krzyczą w niebogłose, jak najwięksi optymiści. Jestem właśnie w tem położeniu. Nie krzyczę wprawdzie, ale mnie trwoga ogarnia na myśl, że może za parę dni nie będę wiedział, co z sobą zrobić na świecie.

16 Czerwca.

Miałem uboczną wiadomość o Laurze; dał mi ją mój notaryusz, który prowadzi zarazem sprawy Davisów. Davis już w zakładzie obłąkanych. Ona bawi w Interlaken, u stóp Jungfrau. Ma pewnie zamiar dostać się na szczyt. Wyobrażam sobie, jak się ubiera w Alpy, w ich śniegi, mgły, wschody słońca, jak pływa po jeziorach, staje nad przepaściami. Wyraziłem notaryuszowi moje współczucie dla Davisa, a zarazem dla pani, która w tak młodym wieku pozostała sama i bez opieki. Stary prawnik uspokoił moją troskliwość co do niej, oświadczywszy, że właśnie przed tygodniem wyjechał do Szwajcaryi hr. Maleschi, Neapolitańczyk, krewny pani Davisowej. Znam! znam! Piękne Włoszysko, jak Antinous, ale karciarz i jak mówią, tchórzem

podszyty. Zdaje mi się, że niesłusznie nazwałem w swoim czasie Laurę wieżą pizańską.

Zdarza mi się literalnie po raz pierwszy w życiu, żeby ze wspomnieniem kobiety, której wprawdzie nie kochałem, ale którą okłamywałem, że kocham. Iłączyła się we mnie taka niechęć. Dla Laury jestem niewdzięczny i niewspinałomyślny. Aż mi wstyd! Właściwie, jakie mam powody niechęci dla niej i czego jej nie mogę darować? Oto, zawsze, jak powiedziałem, tego, że od początku naszego stosunku, wprawdzie nie wprost z jej winy, ale przez samo zetknięcie się z nią, popełniłem tysiące rzeczy lichych i marnych, których nie popełniałem nigdy w życiu. Nie uszanowałem swej żaloby, nie uszanowałem słabości i niedołęstwa Davisa, zgnuśniałem, popsułem się, wysłałem ten fatalny list... Wszystko to moja wina! Ale jeśli ślepy, potknąwszy się o kamień, upada na drodze, przeklina zawsze kamień, choć w istocie upadł dlatego, że był ślepy.

17 Czerwca.

Zaniosłem dziś pieniądze Łukomskiemu, zostawiłem zupełne pełnomocnictwo notaryuszowi, rzeczy moje spakowane i jestem na wszelki wy-

padek gotów do drogi. Rzym zaczyna mi być nieznosny.

18 Czerwca.

Wyliczyłem, że odpowiedź ciotki mogłaby już tu być. Odkładając na bok najgorsze przypuszczenia, staram się odgadnąć, co mi ciotka doniesie. Żałuję, nie wiem już po raz który, żem nie napisał do niej wyraźniej. Napisałem jednak, że może wybrałbym się do Płoszowa, gdybym był pewien, że moja obecność nie będzie przykrą gościom ciotki, a zarazem przesłałem serdeczne pozdrowienie tym paniom. Wspomniałem i o tem, że w ostatnich dniach mego pobytu w Peli byłem chory i tak rozdrażniony, iż sam nie wiedziałem, co robię. List, gdym go pisał, wydawał mi się bardzo rozumny, teraz zaś wydaje mi się czasem szczytem głupoty. Prostu miłość własna nie pozwoliła mi odwołać jasno i stanowczo tego, com przedtem napisał z Peli. Liczyłem, że ciotka uchwyci pierwszą sposobność, by wszystko naprawić, a wówczas ja zjadę, jako książę wspaniałomyślny. Natura ludzka jest bardzo marna. Nie pozostaje mi nic, jak trzymać się oburącz tej nadziei, że jednak ciotka powinna domyślić się, o co mi chodzi.

Teraz, gdy niepokój mój powiększa się z każdą chwilą, czuję nietylko to, że mógłbym Anielkę kochać ogromnie, ale że wogóle, mógłbym być bez porównania lepszy, niż jestem. Właściwie, dlaczego ja tak postępuję, jakby poza egoizmem i rozdrażnionymi nerwami nie było we mnie nic więcej! A jeśli niema nic więcej, czemu moja auto-analiza nie wykryje mi tego niewątpliwie? Posiadam odwagę do wyprowadzania ostatecznych wniosków i nie taję przed sobą prawdy, a jednak ten wniosek stale odrzucam. Dlaczego? Bo mam niezachwianą pewność, że jestem lepszy od moich postępów. Przyczyną ich jest jakaś nieudolność życiowa, płynąca po części z rasy, po części z choroby wieku, którego jestem dzieckiem — z tego właśnie przeanalizowania się, które nie pozwala nam nigdy pójść za pierwszym, prostym porywem natury ludzkiej, ale krytykuje wszystko, aż do zupełnego ubezwładnienia duszy. Kiedyś był dzieckiem, bawiłem się w ten sposób, że nakładał pieniądze, jeden na drugi, dopóki słupek, przechylony własnym ciężarem, nie upadał, i nie zmieniał się w bezładną kupkę. Teraz robię to samo z myślami i zamiarami, także dopóty, dopóki nie zwalą się chaotycznie. Stąd daleko łatwiej zdobyć mi się na czyn uje-

mny, niż dodatni; zniszczyć coś, niż stworzyć. Zdaje mi się, że wielu ludzi inteligentnych choruje na tę chorobę. Krytyka wszystkiego i samych siebie, wyzarała w nas siły dodatnie; brak nam podstaw, brak punktu wyjścia, brak wiary w życie. Oto, dlaczego ja naprzykład nie tyle chcę posiadać Anielkę, ile boję się ją utracić.

Ale, gdy mówię o chorobie wieku, nie chcę się ograniczać na mówieniu wyłącznie o sobie. Że ktoś kładzie się do łóżka w czasie epidemii, to jest rzecz bardzo zwyczajna — a dziś, krytyka wszystkiego jest epidemią, grasującą w całym świecie. Prosty stąd wynik, że rozmaite dachy, pod którymi ludzie żyli, zapadają im się na głowy. Religia, której sama nazwa oznacza wiązanie, rozwiązuje się. Wiara, nawet w wierzących jeszcze, stała się niespokojna. Przez ten dach, który się nazywa ojczyzną, poczynają przeciekać prądy socyalne. Pozostał tylko jeden ideał, przed którym nawet bardzo zuchwali sceptycy czapki zdejmują — lud. Ale na cokół posągu zaczynają już różni psotnicy wypisywać mniej więcej cyniczne koncepta — a co dziwniejsze: pierwsze mgły zwątpienia podnoszą się z tych głów, które z natury rzeczy powinny się chylić najniżej. Przyjdzie w końcu jaki genialny sce-

ptyk, jaki drugi Heine, oplwa i spoliczkuje tego bożka — jak to w swoim czasie uczynił Arystofanes — ale oplwa go nie w imię żadnych starych ideałów, tylko w imię wolności myśli, w imię wolności wątpienia — i co wówczas nastąpi — nie wiem. Prawdopodobnie na tej ogromnej, pustej karcie dyabeł będzie pisał sonety.

Czy na to jest rada? Przedewszystkiem co mi do tego. Chcieć czegokolwiek, to nie moja rzecz. Jestem na to zbyt dobrze wychowanym dzieckiem wieku. Jeśli jednak to wszystko, co się myśli, co się dzieje i staje, ma służyć do powiększenia sumy szczęścia, to pozwolę sobie na jedną osobistą uwagę, nadmieniając przytem, że nie mam na względzie położenia materyalnego, ale spokój wewnętrzny, którego może tak dobrze brakować mnie, jak każdemu innemu: oto dziad mój był szczęśliwszy od mego ojca, mój ojciec odemnie, a mój syn, jeśli go będę miał, będzie wprost litości godną figurą.

Florencya, 20 Czerwca.

Dom z kart runął. Odebrałem list od ciotki. Anielka wychodzi za Kromickiego i ślub ich za kilka tygodni. Ona sama żądała tak krótkiego terminu. Po odebraniu tej nowiny, siadłem do

wagonu i chciałem jechać do Płoszowa, mając jednocześnie świadomość, że ten wyjazd jest głupstwem i awanturą, która do niczego nie doprowadzi. Oto dlaczego jestem we Florencyi. Porwało mnie i niosło, ale zebrawszy resztki przytomności i rozwagi, ulgnałem tu.

Florencya, 22 Czerwca.

Jednocześnie z listem ciotki, odebrałem «faire part», zaadresowane ręką kobiecą. Nie jestto charakter Anielki, ani jej matki. Żadna z nich by tego nie zrobiła. Prawdopodobnie to koncept i złośliwość pani Śniatyńskiej. Zresztą, wszystko mi jedno. Dostałem pałką w głowę, więc jestem oduurzony. Ale widzę, że to więcej wstrząsa, niż boli. Nie wiem, jak będzie później: kuli podobno się także zrazu nie czuje. Jednakże nie strzeliłem sobie w łeb, nie zwaryowałem; patrzę sobie na Lung, Arno, układałbym nawet pasyanse, gdybym umiał, słowem: mam się dobrze... Że wśród serdecznych przyjaciół psy zająca zjadły, to stara historia... Ciotka poczytywała sobie za chrześcijański obowiązek powtórzyć Anielce to, co napisałem z Peli.

Florencya, 23 Czerwca.

Zrana, gdy się budzę, a raczej, gdy otwie-

ram oczy, muszę sobie powtarzać, że to ta sama Anielka idzie za Kromickiego — taka dobra, kochająca, która nie kładła się spać, by mnie przywitać, wracającego z Warszawy do Płoszowa, która patrzyła mi w oczy, słuchała tego, com mówił i każdym spojrzeniem mówiła mi sama, że jest moja. I ta sama będzie nietylko panią Kromicką, ale w tydzień po ślubie nie będzie jej się chciało w głowie pomieścić, jak mogła wahać się w wyborze między takim Płoszowskim, a takim Jowiszem, jak Kromicki. Dzieją się jednak rzeczy dziwne na świecie i tak strasznie nieodwołalne, że się traci tę podłą resztę ochoty do życia. Pani Celina i pani Śniatyńska przyjmują teraz zapewne «al pari» Kromickiego i wynoszą go umyślnie moim kosztem. Żeby już zostawiły lepiej w spokoju tę Anielkę! Jednak ciotka pozwoliła na to wszystko! Mniejsza o mnie, ale przecież ciotka wie i widzi, że Anielka nie może z nim być szczęśliwa. Sama mówi mi, że Anielka wychodzi za niego z rozpaczy.

Oto ten długi przeklęty list:

«Dziękuję ci za ostatnie wiadomości, tembardziej, że tamten pierwszy list z Peli był nietylko stanowczy, ale i okrutny. Trudno mi było

wierzyć, żebyś ty nie miał dla tej dziewczyny, nietylko ani trochę przywiązania, ale ani przyjaźni, ani litości. Ja przecie, mój Leonie, nie żądałam i nie namawiałem cię, byś się zaraz oświadczał Anielce, prosiłam cię jedynie o to, abys napisał jakies słowo serdeczniejsze dla niej, choćby nie wprost, ale w liście do mnie. I wierzaj mi, że byloby to wystarczyło, bo ona tak cię kochała, jak tylko podobna dziewczyna kochać może. Wejdz jednak w moje położenie, co miałam robić po odebraniu twego listu? jakim sumieniem mogłam utrzymywać dłużej Anielkę w tych złudzeniach i zarazem w niepokoju, który truł widocznie jej zdrowie? Po listy Chwastowski zawsze posyła umyślnego do Warszawy i przynosi je sam zrana na herbatę. Anielka wiedziała, że jest list od ciebie, bo to biedactwo czyhało zawsze na Chwastowskiego i zabierało mu z rąk listy, niby dlatego, żeby je ułożyć na mojej serwecie, a w rzeczy, by zobaczyć, czy od ciebie czegoś niema. Otóż spostrzegła, że list jest. Zauważyłam, że już herbatę nalewała nam tak, iż wszystkie łyżeczki dzwoniły w filiżankach. Mnie tchnęło jakies złe przecucie; wahałam się, czy nie odłożyć czytania, póki nie znajdę się w swoim pokoju, ale

byłam niespokojna, czyś nie chory i nie mogłam wytrzymać. Bóg widzi, ile mnie kosztowało nie pokazać po sobie niczego, zwłaszcza, że czułam oczy Anielki, wlepione we mnie. Ale jakoś się przemogłam; powiedziałam nawet: «Leon zawsze zboleł, chwała jednak Bogu, zdrów i przesyła wam ukłony». Anielka spytała niby zwyczajnym głosem: «Czy długo jeszcze zabawi we Włoszech?» Widziałam, ile się mieści w tem pytaniu i nie miałam odwagi powiedzieć prawdy, zwłaszcza, że to było przy Chwastowskim i służbie; powiedziałam więc tak: «Niedługo; myślę, że się wkrótce tu wybierze». Żebyś ty, widział te ognie, które przez nią przeleciały, tę radość, te wysiłki, żeby się nie rozplakać. Biedactwo! Mnie się dziś chce płakać, gdy o tem wspomnę. Co przeszłam, wróciwszy do siebie, to nie uwierzysz; aleś ty napisał wyraźnie: «Życzę jej szczęścia z Kromickim» — i trzeba było — sumienie kazało, otworzyć jej oczy. Nie potrzebowałam jej wołać, bo nadeszła sama; wówczas powiedziałam jej tak: «Anielciu, ja wiem, że ty jesteś dzielna, poczciwa dziewczyna, która się zawsze zgodzi z wolą Bożą. Musimy pomówić otwarcie. Wiem, moje dziecko, że między tobą i Leonem zaczynało się coś po-

dobnego do przywiązania, i powiem ci, żem sobie tego najmocniej życzyła; ale widocznie woli Bożej nie było; jeśliś miała pod tym względem jakie złudzenia, to się ich wyrzecz!» Poczęłam ją ścisnąć, bo pobladła jak papier, myślałam, że zemdleje, na szczęście, nie przyszło do tego. Schyliła się tylko do moich kolan i poczęła powtarzać raz po raz: «Co on mi kazał, ciociu, powiedzić? co on mi kazał, ciociu, powiedzić?» Broniłam się, nie chciałam cytować twoich słów — ale przyszło mi na myśl, że będzie lepiej dla niej dowiedzieć się całej prawdy i powiedziałam jej wreszcie, że jej życzysz szczęścia z Kromickim. Na to wstała i po chwili rzekła mi zupełnie już innym głosem: «Niech mu ciocia podziękuje» — poczem zaraz odeszła. Boję się, że będziesz nierad, żem tak wiernie powtórzyła twoje słowa, nie obwijając ich w żadne uprzejmości; skoro jednak Anielki stanowczo nie chcesz, to nie można jej było tego dość wyraźnie powiedzić. Im bardziej będzie przekonana, żeś się źle z nią obszedł, tem prędzej cię zapomni. Wreszcie, jeśli ci to będzie przykro, pomyśl przez ile, nietylko przykrości, ale cierpień, przeszłyśmy tu wszystkie trzy, a zwłaszcza Anielka. Ma ona wprawdzie tyle mocy nad so-

ba, że ani się spodziewałam. Cały dzień miała oczy suche i nie dała nic poznać matce, o której zdrowie bardzo się boi; tuliła się tylko do niej więcej, niż zwykle, a i do mnie, co mnie tak rozczulało, aż mi się broda trzęsła. Pan Śniatyński, który tego samego dnia przyjechał, nic po Anielce nie poznał; dopiero sama mu powiedziałam, bo wiem, że to twój przyjaciel — to też zmartwił się okropnie i począł się na ciebie tak złościć, ażem się na niego rozgniewała. Bóg wie, co nie wygadywał — wiesz, jak to on. Ty, który Anielki nie kochasz, nie możesz ocenić, jaki byłbyś z nią szczęśliwy; źle jednak zrobiłeś, mój Leonie, żeś ją zostawił w tem mniemaniu, że ją kochasz. Nam wszystkim się to zdawało, nietylko jej, a to było źle, bo naprzód Bóg jeden policzył, ile ona się nacierpiała, a powtóre, to było powodem, że zaraz postanowiła przyjąć Kromickiego. Rozumiem doskonale, że ona to zrobiła z desperacyi. Musiały mieć z matką jakąś o nim rozmowę, po której zapadło postanowienie. Kromicki przyjechał nazajutrz po twoim liście. Była odrazu dla niego taka inna, niż zwykle, że w tydzień później się oświadczył i został przyjęty. Pan Śniatyński dopiero przed paru dniami dowiedział się o tem i wło-

sy sobie z głowy wrywał, a co się ze mną od początku działo, tego ci nawet nie piszę.

«Byłam tak rozżalona na ciebie, jak nigdy w życiu i dopiero twój drugi list złagodził trochę urazę, chociaż przekonał mnie ostatecznie, że z moich zamków na lodzie nic nie będzie. Bo ci się przyznam, że po tym pierwszym liście, póki Kromicki się nie oświadczył, przychodziło mi do głowy: «A nuż Bóg wejrzy na nas łaskawie i odmieni jego serce! Nuż Leon z gniewu tylko tak napisał!» Ale gdy potem znalazłeś już kilka słów serdecznych dla Anielki, a nie odwołałeś nic z tego, co było w pierwszym liście, poznałam, że już niema się co ludzić. Ślub Anielki ma być 25-go Lipca i powiem ci, dlaczego tak prędko. Celina naprawdę bardzo chora, przewiduje swój bliski koniec i nie chce, żeby potem, z powodu żałoby po niej, zaszła długa zwłoka; chce przed śmiercią zobaczyć dziecko pod męską opieką. Kromickiemu pilno, bo on ma interesa na Wschodzie, których nie może zaniedbywać, a Anielka pragnie jaknajprędzej wypić ten kielich. Ach! mój Leonie, czemu to wszystko tak poszło i czemu to dziecko jest tak nieszczęśliwe?

«Nie pozwoliłabym nigdy w świecie, żeby

ona wyszła za Kromickiego, ale jak ja mogę choć słowo powiedzieć, ja, która czuję się i tak winną względem Anielki. Mnie opanowała za- nadto chęć ożenienia cię i nie obliczyłam, co za następstwa mogą wyniknąć stąd dla Anielki. Moja wina, ale też cierpię niemało i modłę się codzień za to dziecko.

«Oni wyjeżdżają po ślubie na Wołyń. Celina zamieszka u mnie w Warszawie; gadała o Ode- sie, ale nie puszcę jej za nic. Ty, mój drogi, wiesz, jakam szczęśliwa, gdy cię widzę, ale nie przyjeżdżaj teraz do Płoszowa, zrób to dla Anielki. Jeśli chcesz, to ja zaraz potem przyjadę do cie- bie; Anielkę trzeba teraz oszczędzać».

Po co ja mam się oszukiwać!? Ilekroć od- czytuję ten list, chce mi się głową o ścianę tłuć — i to już nie z gniewu, nie z zazdrości, ale z żalu!

23 Czerwca.

Niepodobna mi było założyć rąk i dać już zupełnie za wygraną. To byłoby potworne mał- żeństwo. Dziś, we czwartek, wysłałem do Śnia- tyńskiego depeszę, w której zakląłem go na wszystkie świętości, by w niedzielę był w Kra- kowie. Sam wyjeżdżam tam jutro. Prosiłem go,

15*

żeby o depeszy nikomu nie wspominał. Pomówię z nim, a raczej będę go błagał na wszystko, żeby się rozmówił w mojem imieniu z Anielką. Liczę wiele na jego wpływ. Anielka szanuje go i lubi ogromnie. Nie udałem się do ciotki, bo my, mężczyźni, lepiej się rozumiemy. Śniatyński, jako psycholog, łatwiej uwzględni ten cały przekłęty proces psychiczny, przez który przechodziłem w ostatnich czasach. Jemu mogę powiedzieć i o Laurze; gdybym zaś wspomniał o niej ciotce, przeżegnałaby się krzyżem świętym. Chciałem początkowo napisać do samej Anielki, ale list mój zwróciłby uwagę, wywołał zamieszanie. Znam prawość Anielki, wiem, że pokazałaby zaraz list matce — a ta musi mnie niecierpieć i nie omieszkałaby go na swój sposób wytłómaczyć, w czemby jeszcze dopomógł jej Kromicki. Trzeba, żeby Śniatyński pogadał z Anielką sam na sam, co może mu ułatwić jego żona. Mam nadzieję, że on podejmie się misyi, choć widzę doskonale, jak jest drażliwa. Nie spałem już kilka nocy. Gdy przymknę powieki, przypominam sobie Anielkę, jej twarz, włosy, oczy, sposoby mówienia, uśmiech — widzę ją, jak gdyby stała przedemną... Nie mogę tak żyć!

Kraków, 26 Czerwca.

Śniatyński jest. Podjął się. Poczciwy chłop — niech mu Bóg zapłaci! Godzina jest czwarta w nocy, ale że ciągle spać nie mogę, więc siadam do pisania, bo nie mam co ze sobą robić. Gadaliśmy ze Śniatyńskim do trzeciej, klóciliśmy się, rozprawiali! Teraz on przewraca się na drugi bok w sąsiednim pokoju. Nie odrazu udało mi się go namówić. Powtarzał mi ciągle: «Mój kochany, jakim prawem, ja, obcy człowiek, mam wtrącać się w wasze stosunki rodzinne, jeszcze w sprawie tak drażliwej. Panna Aniela może mi zamknąć usta jednym pytaniem: Co panu do tego?» Przysięgałem mu, że Anielka tego nie powie, tak zupełnie, jakbym miał na to jej podpis. Przyznawałem słuszność jego uwagom, ale mówiłem, że są położenia, w których się nawet z takimi względami nie powinno liczyć. Trafił mu do przekonania ten mój argument, że tu nie chodzi o mnie, tylko o Anielkę, ale wogóle, jeśli się podjął mówić z nią, to dlatego, że mu żal mnie. Zmizerniałem okrutnie przez tę parę dni; sam mi to powiedział i widziałem, że go to wzruszyło. Przytem nie cierpi Kromickiego, bo to są dwa typy zupełnie różne. Śniatyński utrzymuje, że spekulacye pie-

nieżne równają się wygarnianiu pieniędzy z cudzych kieszeni do swojej. On różne rzeczy ma Kromickiemu za złe i powiedział o nim tak: «Gdyby miał jakiś wyższy i uczciwszy cel, robiąc pieniądze, tobym mu wybaczył, ale on je robi dlatego tylko, żeby je mieć!» Małżeństwo Anielki oburza go bez mała, jak i mnie — i jest tego zdania, że Anielka gotuje sobie nieszczęście. Na moje prośby wyjeżdża Śniatyński zaraz jutro, rannym pociągiem.

Pojutrze oboje z żoną będą w Płoszowie i jeśli nie będzie można rozmówić się swobodnie z Anielką, to zabiorą ją na parę godzin do siebie. Ma przedstawić Anielce moją mękę, powiedzieć jej, że całe życie moje jest w jej ręku. On to potrafi. Przemówi do niej z powagą, słodczą i rozumnie; przekona ją, że kobieta, choćby z najbardziej zranionem sercem, niema prawa oddawać ręki człowiekowi, którego nie kocha; że postępując tak, postępuje nierzetelnie i nieuczciwie; że również niema słuszności odpychać człowieka kochanego i łamać jego życia dlatego, że ten w uniesieniu zazdrości uczynił coś, czego żałuje z całej duszy.

Na zakończenie powiedział mi Śniatyński tak — Zrobię to wszystko pod jednym warunkiem.

kiem: oto, jeśli mi dasz słowo honoru, że w razie niepomysłnym, nie wpadniesz do Płoszowa i nie narobisz awantur, które twoja ciotka, pani Celina i panna Aniela mogłyby przypłacić zdrowiem. Możesz do panny Anieli pisać, jeśli chcesz — ale osobiście nie przyjedziesz, chyba, że otrzymasz jej upoważnienie.

Za kogo on mnie ma? Przyrzekłem, choć mnie to zaraz zaniepokoiło. Ale liczę na serce Anielki i na wymowę Śniatyńskiego. Ach! jak on umie mówić! Nie robił mi niby wielkiej nadziei, widzę jednak doskonale, że sam ją ma. W ostatnim razie obiecuje sobie wymódz na Anielce przynajmniej to, żeby termin ślubu odłożyła na pół roku. W takim razie zwycięstwo, bo Kromicki sam się pewnie cofnie. Pamiętam dzień dzisiejszy długo! Śniatyński, gdy widzi prawdziwy ból, jest delikatny, jak kobieta i oszczędzał moją miłość własną. To jednak dużo kosztuje przyznać się do swych szaleństw, win, słabych stron i złożyć swoje losy w cudze ręce, zamiast samemu się z nimi borykać. Ale co mi to wszystko, gdy chodzi o Anielkę?

27 Czerwca.

Śniatyński wyjechał rano. Odprowadzałem go na kolej. Powtarzałem mu tak rozmaite zlecenia, jak gdyby był idyotą. On, drażniąc się ze mną, mówił, że jeśli mu się misya uda, to znowu zacznę filozofować. Miałem ochotę go wytuzać. Odjeżdżał pełen dobrej otuchy; przysiągłbym, że jest pewien, iż wszystko pójdzie jak najlepiej. Po jego odjeździe, poszedłem do kościoła Panny Maryi i ja, sceptyk, ja filozof, ja, który: *nie wiem, nie wiem, nie wiem!* — dałem na mszę na intencję Leona i Anieli. Nietylko wysłuchałem mszy, ale teraz piszę oto czarno na białem: niech piorun trzaśnie sceptycyzm, filozofię z nim razem i moje *nie wiem* w dodatku!

28 Czerwca.

Godzina pierwsza po południu. O tej porze Śniatyńscy mieli właśnie wyjechać do Płoszowa. Na jedno przynajmniej Anielka powinna się zgodzić, to jest na odłożenie ślubu. Ona nie ma prawa mi tego odmówić... Przez cały dzień rozmaite myśli przychodzą mi do głowy. Kromicki jest chciwy na pieniądze — to nie ulega wątpliwości — czemu on nie szuka bogatszej partyi?

Majątek Anielki jest duży, ale obdłużony — może on być Kromickiemu potrzebny dlatego, by, go nie uważano za przybłądę, którego nie ma na czem poszukiwać, może mu dopomódz do uzyskania poddaństwa — prawda! — jednak Kromicki, przy swej opinii bogacza, mógłby to wszystko znaleźć — plus posag. Widocznie ona mu się jednak podoba — i podoba się oddawna. Co dziwnego, że Anielka się podoba!

I powiedzieć, że ona czekała, jak szczęścia, jak zbawienia, jednego słowa z moich ust! Przecie ciotka pisze, że «czyhało biedactwo na Chwastowskiego, by mu zabierać listy z rąk». Strach mnie bierze, że mi to wszystko może nie być darowane i że tak nademną, jak nad podobnymi do mnie ludźmi, wisi zatraata.

Godzina 10 wieczorem.

W dzień dostałem szalonej newralgii w głowie; teraz to przeszło, ale z tego bólu, z bezsenności i niepokoju, jestem w takim stanie, jakbym był zahypnotyzowany. Umysł mój, otwarty i podniecony w jednym kierunku, skupiony całą siłą w jednej tylko myśli, widzi tak jasno, co będzie, jak nigdy w życiu nie widział. Zdaje mi się poprostu, że jestem w Płoszowie, że słu-

cham tego, co Anielka odpowiada Śniatyńskiemu — i nie rozumiem, jak mogłem się ludzi. Ona nie zmiłuje się nademną. Nie są to przypuszczenia, ale zupełna pewność... Istotnie, dzieje się ze mną coś szczególnego. Czuję w sobie taką przeraźliwą powagę, jakbym dotąd był dzieckiem — i zarazem smutno mi ogromnie. Przypuszczam, że mogę zachorować. Na Śniatyńskim wymogłem, że będzie zaraz telegrafował. Dotąd depeszy niema, chociaż właściwie nie przyniesie mi ona nic nowego.

29 Czerwca.

Depesza od Śniatyńskiego nadeszła — i, otocem w niej znalazł:

«Wszystko na nic — zbierz siły i ruszaj w świat».

Tak też i zrobię — moja Anielko!

- Koniec tomu pierwszego.

PISMA
HENRYKA SIENKIEWICZA

XXII

PISMA

HENRYKA SIENKIEWICZA

TOM XXII

BEZ DOGMATU

TOM II

Kraków. — Druk W. L. Anczyca i Spółki.

HENRYK SIENKIEWICZ

BEZ DOGMATU

POWIEŚĆ

TOM II

WYDANIE CZWARTE

NAKŁAD I WŁASNOŚĆ WYDAWCÓW

WARSZAWA
GEBETHNER I WOLFF
KRAKÓW — G. GEBETHNER I SPÓŁKA
1906

1831

1831

1831

Paryż, 2 Kwietnia.

Nie pisałem dziennika przeszło dziesięć miesięcy, choć tak już przywykłem do tej roboty, że mi tego brakło. Ale mówiłem sobie: po co? Miałem to gnębiące uczucie, że chociażbym spisywał myśli godne Pascala, głębsze od głębin oceanu, wyższe od Alp, nie odrobnię tego jednego prostego faktu, że ona poszła zamaż. Wobec tego opadały mi ręce. Życie skupia się czasem w jednym celu, przedmiotowo małym, a gdy go zabraknie, człowiek nie wie, dlaczego spełnia najprostsze czynności. Aż dziwnie i śmiesznie pomyśleć, ale byłem długo w takim stanie, że gdym się ubierał, wychodził na miasto, do teatru lub do klubu, nie mogłem się nigdy obronić pierwszemu wrażeniu: po co? — i potrzebowałem nieraz długiej chwili, by się opamiętać, że przecie jadałem obiady, strzygłem brodę i załatwiałem podobne czynności jeszcze przed jej poznaniem. W pierwszych miesiącach dużo po-

dróżowałem; zabłąkałem się aż do Islandyi; otóż na widok jezior szwedzkich, norweskich fiordów, islandzkich gejzerów, nie miałem własnych bezpośrednich wrażeń, tylko starałem się wyobrazić sobie, coby Anielka na taki lub owaki widok odczuła i jakby się wyraziła — słowem: widziałem jej oczyma, myślałem jej myślą, czułem jej sercem. A gdym następnie przypomniał sobie, że ona nazywa się pani Kromicka, siadałem coprędzej do wagonu lub na statek i jechałem dalej, bo to, com widział, przestawało budzić we mnie zajęcie. Co mnie to mogło obchodzić, że to jest jeden z takich zwykłych, ośmieszonych nawet dramatów, przez który tysiące głupców przeszło przedemną! Przez śmierć przechodzą także wszyscy, a każdemu konającemu wydaje się, że świat zapada się z nim razem. I istotnie się zapada!

Nie wiem i nie wdaję się w to, czy uczucia moje były w pierwszych miesiącach mniej lub więcej bezdenną rozpaczą. To wszystko jest względne. Wiem tylko, że istota moja była przez tę kobietę pochłonięta i że po raz pierwszy zrozumiałem pustkę, jaką może spowodować śmierć osoby bardzo kochanej.

Ale zwolna przyzwyczajenia — nie ponęty —

życiowe odzyskiwały we mnie zwykłą moc. Zdaje mi się, że jestto zjawisko dość powszechne. Znałem ludzi, wewnątrz ogromnie smutnych, którzy nie mając ni ziarna makowego wesołości w duszy, zachowywali jednak pewną zewnętrzną wesołość dlatego tylko, że niegdyś byli weseli i że przywykli do tej formy. Musiał przecie nadejść i dla mnie czas, w którym, na przykład, ból zębów przestałem odczuwać tylko przez przykrość, jakaby taki ból mógł sprawić Anielce. Prócz tego, krótko mówiąc: odrętwiałem, a wreszcie znalazłem lekarstwo w samej truciźnie. Czytałem niegdyś w podróży Fariniego, że Kafrowie leczą się od ukąszenia skorpiona, pozwalając mu ukłuć drugi raz w to samo miejsce. Takim skorpionem, takim antidotem w samejże truciźnie, było dla mnie, jak zresztą jest w ogóle dla ludzi, słowo: stało się.

Stało się, więc cierpię — stało się, więc przestaję cierpieć. W tem poczuciu, że niema już rady, leży pewne ukojenie. Zawsze przychodzi mi na myśl ów Indyanin, który, porwany przez prąd Niagary, walczył z początku z całym wysileniem, na jakie zdobyć się może rozpacz, a następnie, spostrzegłszy, że niema rady, rzucił wiosła, położył się na dnie łodzi i począł śpiewać.

Ja obecnie gotówem także śpiewać. Prąd Niagary ma zresztą tę dobrą stronę, że kogo porwie, to go zmiele na otręby; ale są inne, które wyrzucają człowieka na ławice piaszczyste, puste, bezwodne i jałowe. To właśnie przytrafiło się mnie.

Zły duch mego życia nie przewidział tylko jednej rzeczy. Oto, człowiek bardzo przyciśnięty i bardzo nieszczęśliwy, daleko mniej sobie robi ze siebie, niż człowiek szczęśliwy. Wobec tego zawistny los staje się do pewnego stopnia bezbronny. Byłem i jestem w takim usposobieniu, że gdyby, na przykład zagniewana Fortuna przyszła do mnie we własnej osobie i powiedziała mi: «Pal cię lichu!» — odpowiedziałbym jej: «Dobrze! pal mnie lichu!» I powiedziałbym to wcale nie z powodu rozpaczony po Anielce, ale z powodu tej głębokiej obojętności dla wszystkiego, co jest we mnie i koło mnie.

Jestto swego rodzaju zbroja hartowna, która nie tylko ochrania człowieka, ale czyni go niebezpiecznym. Jasna rzecz, że kto gotów nie oszczędzać siebie, ten nie będzie oszczędzał i drugich. Nawet przykazanie Boskie nie każe kochać bliźniego więcej, niż siebie samego.

Nie idzie za tem, żebym miał zamiar po-

derżnąć komu w tych dniach gardło. To, com powiedział, ma znaczenie przeważnie teoretyczne; w praktyce życiowej nikt wielkiej szkody z tego nie ponosi, jeśli bowiem taka obojętność zmniejsza altruizm, to zupełnie o tyle samo zmniejsza i egoizm. Gdyby mi przyszło spać z bliźnim pod jednym płaszczem, nie oddałbym mu go całego, ale też nie zabrałbym całego dla siebie. Niebezpiecznym, może nawet bardzo niebezpiecznym, bywa taki człowiek tylko wówczas, gdy ludzie mącą mu ten spokój, polegający na ograniczeniu własnego ja — i zmuszają go do nateżonej czynności. Wówczas ma on pewność ruchów, a zarazem bezlitośną siłę maszyny.

Tę jakąś mechaniczną pewność siebie zyskałem. Od niejakiego czasu spostrzegłem, że swój sposób myślenia i swoją wolę wrażam ludziom daleko silniej, niż dawniej, chociaż zupełnie się o to nie staram. Niewyczerpanem źródłem wahania się i słabości jest miłość własna, próżność i kokieterya względem innych. Człowiek bezwiednie prawie pragnie się podobać, pragnie się wkupić w sympatyę, więc szukając do tego dróg, czyni tysiące ustępstw z własnej prawdy. Obecnie, kokieterya owa, jeśli nie znikła we

mnie zupełnie, to zmniejszyła się niezmiernie — i obojętność na to, czy się podobam lub nie, daje mi jakąś wyższość nad innymi. Spostrzegłem to w czasie podróży, a zwłaszcza teraz w Paryżu. Było tu wielu ludzi, którzy mieli nademną przewagę; teraz ja mam nad nimi przewagę, właśnie dlatego, że mi mniej od nich o to chodzi.

Wogóle robię sobie wrażenie człowieka, który mógłby być energiczny, ale nie chce, albowiem wola jest w prostym stosunku do namiętności, moje zaś są przedewszystkiem ujemne. Ponieważ został mi dawny nałóg zdawania sobie sprawy ze wszystkiego, więc objaśniam to w ten sposób, że w pewnych warunkach można również zawzięcie nie pragnąć życia, jak w innych go pragnąć. Prawdopodobnie też moja obojętność jest skupioną zawziętością przeciw życiu. Stąd tak mało podobny jestem do Davisa.

Niewątpliwie stałem się człowiekiem bez porównania więcej bezwzględny, niż byłem dawniej i mógłbym powtórzyć za Hamletem, że jest we mnie coś niebezpiecznego. Na szczęście, nikt mi nie wchodzi w drogę. Wszyscy są dla mnie tak doskonale obcy i obojętni, jak ja dla nich. Jedna ciotka kocha mnie tam po staremu

w Warszawie, ale przypuszczam, że i jej miłość straciła charakter czynny, przynajmniej o tyle, że mi w przyszłości nie grożą swaty.

3 Kwietnia.

Niestety, moja obojętność, którą przyrównywałem do czystej wody bez smaku i barwy, jest pozornie tylko bezbarwną. Przypatrując się jej dokładniej, spostrzegam, że płyną po niej pewne obłoczki, które mącą jej przezroczystość. Są to idyosynkrazye. Nic mi nie pozostało, a to pozostało. Nie kocham nikogo i nie mam do nikogo czynnej nienawiści, ale jestem pełen wstrętów do rozmaitych ludzi. Do takich należy na przykład Kromicki. Nie o to mi już chodzi, że mi zabrał Anielkę, ale o to, że ma ogromnie długie nogi, a grube wiązania kolan, że jest długi, jak tyczka i że głos jego przypomina mielenie kawy w młynku. Zawsze zresztą odrzucało mnie od niego i jeśli teraz o tem wspomnam, to głównie dlatego, że owe wstręty mają obecnie we mnie jakąś dziwną żywotność. Ciągłe myślę o ludziach, od których mnie nerwowo odrzuca. Gdyby chodziło tylko o Kromickiego i panią Celinę, byłoby to jeszcze zrozumiałe, mógłbym bowiem przypuszczać, że moje

uczucia dla nich są zamaskowaną wstrętem nienawiścią; ale obok nich stoją mi równie uparcie w pamięci różne inne figury, które kiedykolwiek w życiu budziły we mnie niechęć lub obrzydzenie. Nie mogę tego tłómaczyć stanem mego zdrowia — jestem zdrów, jak nigdy — więc tłómaczę to w sposób następujący: ludzie zabrali mi miłość, czas wysuszył nienawiść; że zaś człowiek, żyjąc, musi czuć — czuję przeto, jak umiem, żyję tem, co mi zostało. Muszę także wyznać, że nie przesyci się szczęściem, kto tak czuje i żyje...

Ochłodłem niemal zupełnie dla dawniejszych sympatyj. Do Śniatyńskiego mam wprost niechęć, której rozumowania nie mogą potłumić. Śniatyński posiada niezaprzeczenie wysokie przymioty, ale też się sobie podoba i przez to staje się często — mówiąc językiem malarzy — zmanierowany. Przypuszczam, że jest rzeczą niesłychanie rzadką, by człowiek, który spostrzega, że jego sposób postępowania, jego cechy indywidualne i oryginalności, podobają się ludziom, nie rozmiłował się w swym typie i nie począł w końcu sam siebie przesadzać. Śniatyński nadto chce być zawsze i wszędzie Śniatyńskim, skutkiem czego staje się sztuczny i dla pozy po-

święca swoją wrodzoną delikatność. Mniejsza już o ową szorstką depeszę, którą mi przysłał do Krakowa po niepomyślnem poselstwie do Anielki, o owo: «ruszaj w świat!» — które było zbyteczne, bo byłbym ruszył w świat i bez jego rady; ale odebrałem list od niego w Chrystyannie, zaraz po zamążpójściu Anielki, pisany niby z serca, ale równie szorstki i pełen maniery. Da się on streścić mniej więcej tak: «Panna Anielka już panią Kromicką — stało się — żal mi cię — ściskam cię serdecznie — nie myśl, że będzie dziura w niebie — są rzeczy na świecie ważniejsze — niech mnie dyabeł porwie — pyszna musi być Norwegia — wracaj i bierz się do roboty — bądź zdrow etc.» Nie przytaczam dosłownie, ale taki był ton listu. Był on mi nieprzyjemny, bo napróżd nie prosiłem Śniatyńskiego, by mi pożyczał łokcia do mierzenia mego nieszczęścia; powtóre, miałem go za mądrzejszego i przypuszczałem, że zrozumie, iż te jego «rzeczy ważniejsze» wtedy tylko nie są pustem słowem, kiedy oznaczają uczucia, które się uprzednio ma. Chciałem mu na razie odpisać, by mnie wypuścił ze swej duchowej opieki, rozmyśliwszy się jednak, nie odpisałem wcale —

i mniemam, że to jest najmniej utrudzający sposób rozwiązania stosunku.

Zstępując jednak w siebie głębiej, spostrzegam, że powodem zaniku mej przyjaźni dla Śniatyńskiego były nietylko jego depesze i listy. Właściwie mówiąc, nie mogę mu darować tego, za co powinienem mu być wdzięczny, to jest jego pośrednictwa pomiędzy mną i Anielką. Sam go o nie błagałem, ale właśnie dlatego, że go błagałem, że powierzyłem mu moje losy i ster mojej łodzi, że się przyznał do mej słabości i zrobiłem go niejako mym opiekunem, że na koniec to upokorzenie i nieszczęście, jakie mnie spotkało, przeszło naprzód przez jego ręce, została mi na dnie w sercu uraza. Jest we mnie gniew na siebie samego, ale zarazem i na Śniatyńskiego za to, że brał we wszystkim udział. Wiem, że to jest niesłuszne, ale nie mogę na to poradzić, że przyjaźń moja wypaliła się, jak świeca.

Zresztą, nie byłem nigdy zbyt pochozny do uczuć przyjaźni. Żyłem w bliższych stosunkach ze Śniatyńskim może właśnie dlatego, żeśmy żyli na dwóch końcach Europy. Innych przyjaciół nie miałem. W ogóle należę do istot, które zowią pojedynkami. Przypominam sobie, że nieraz myślałem o tem z pewną chęlnością, bio-

rać to za dowód siły. Istotnie, w świecie naprzykład zwierzęcym, skupiają się tylko istoty słabe, te zaś, którym natura dała potężne kły i pazury, chodzą samotnie, bo sobie wystarczają. Zasada ta jednak wyjątkowo tylko może stosować się do ludzi. Niezdolność do przyjaźni dowodzi w człowieku najczęściej nie siły, ale oschłości serca. We mnie była obok tego niesłychana nieśmiałość i wrażliwość. Miałem serce podobne do mimozy, która zamyka się za każdym dotknięciem. Że nigdy nie zawarłem przyjaźni z żadną kobietą, to znowu inna rzecz. Miałem ochotę przyjaźnić się tylko z takimi, od których chciało mi się czegoś więcej, więc nie mogła to być przyjaźń rzetelna. Udawałem ją natomiast wielokrotnie, tak, jak naprzykład lis udaje nieżywego, aby uspić czujność wron i tem pewniej którą capnąć. Nie idzie za tem, żebym nie wierzył w możliwość przyjaźni mężczyzny z kobietą. Przedewszystkiem nie jestem głupcem, który mierzy świat własną miarą, ani szuja, która zawsze podejrzewa, a następnie, liczne spostrzeżenia dowiodły mi, że podobna przyjaźń zupełnie jest możliwa. Skoro w rzeczywistości istnieją takie uczucia i stosunki, jak brata i siostry, to mogą mieć one zawsze miej-

sce, gdy dwie istoty, choćby obce, poczują się bratem i siostrą. Powiem nawet więcej, że zdolnością do tego rodzaju uczuć odznaczają się dusze wyborowe, mające wrodzony pociąg do platońskich biesiad, zatem dusze poetów, artystów, filozofów i w ogóle istot, przechodzących zwykłą krawiecką miarę. Jeśli to jest dowód, że nie było we mnie materiału ani na poetę, ani na artystę, ani na znakomitego człowieka — to tem gorzej dla mnie. Prawdopodobnie nie było, skoro nie zostałem niczem więcej, jak Leonem Płoszowskim.

Miałem w swoim czasie poczucie, że gdyby Anielka została moją żoną, toby nie była tylko żoną lub kochanką, ale i przyjacielem. Lecz wolę o tem nie myśleć. Tego rodzaju widma nawiedzają mnie i tak aż nazbyt często i myśle, że naprawdę nie pierwaj będę zupełnie spokojny, aż zdołam je raz na zawsze odpędzić.

4 Kwietnia.

Spotykam tu dość często Davisową, bywam nawet u niej. I nic! Sporo nielubienia i trochę pogardy pod grubą warstwą popiołu — zresztą zwykły towarzyski stosunek. Jest zawsze zbyt piękna, by ją można umieścić w grupie idyo-

synkrazyi — kochać jej nie mogę, a nienawiścią nie chcę się trudzić. Ona zrozumiała to odrazu i zastosowała się do położenia. Swoją drogą trochę ją drażni moja większa pewność siebie, moja samodzielność, ale właśnie dlatego liczy się ze mną. Jest istotnie zdumiewającą rzeczą ta łatwość, z jaką kobiety wracają od stosunków bardzo bliskich do poprzedniej, zwykłej znajomości. My z Laurą jesteśmy nietylko przy ludziach tak, jakby między nami nic nie było, ale nawet i wówczas, gdy zdarza nam się zostać sam na sam. Nie kosztuje ją to nic; nie widać po niej najmniejszego przymusu: jest grzeczna, jest w miarę chłodna, w miarę uprzejma, a ten nastrój udziela się i mnie w tym stopniu, że poprostu nie przychodzi mi do głowy, iż mógłbym np. nazwać ją po imieniu.

Neapolitański jej kuzyn, Maleschi, który z początku przewracał oczy na mój widok tak groźnie, że aż czułem się w obowiązku zapytać go, dlaczego je sobie tak nadwiera, obecnie uspokoił się, widząc, jak nasze stosunki układają się równo i jest moim przyjacielem. Odbył on tu już pojedynek z powodu Laury, w którym, wbrew opinii tchórza, jaką mu zrobiono we Włoszech, zachowywał się bardzo popra-

wnie. Biedny Davis przeszedł już od kilku miesięcy do nirwany — i sędzę, że po wyjściu żaloby, Laura wyjdzie za Maleschiego. Będzie to najpiękniejsza w świecie para. Ten Włoch ma tors i głowę Antinousa, z dodatkiem złotawej cery, czarnych, jak kruk, włosów i oczu koloru morza Śródziemnego. Być może, iż Laura go kocha, ale, dla jakichś niewiadomych mi przyczyn, czasem wyraźnie nim pomiata. Kilkakrotnie obeszła się z nim, przy mnie, tak niegrzecznie, że aż mnie zdziwiła, bom nie przypuszczał, żeby jej estetyczna natura była zdolną do takich porywów. Widocznie, obok Aspazyi, siedzi w niej Ksantypa. Nieraz to spostrzegłem, że kobieta tylko piękna, bez innych przymiotów duszy, którą ludzie mają za gwiazdę, bywa często czemś więcej, niż gwiazdą, bo całą konstelacją, a nawet dwiema naraz, mianowicie: *Wielką niedźwiedzicą dla otoczenia, a Krzyżem dla męża*. To pewna, że Laura była krzyżem dla Davisa, a jest wielką niedźwiedzicą dla Maleschiego. Byłaby nią może i dla mnie, gdyby nie to, że się czuje nieco obcą w świecie paryskim i że spostrzegła, iż lepiej mieć tu we mnie sprzymierzeńca, niż nieprzyjaciela. Dziwna rzecz, ona się mniej podoba w Paryżu, niż we

Włoszech, lub w ogóle nad brzegami morza Śródziemnego. Jest poprostu za klasyczna i za piękna na Paryż, gdzie smak jest do pewnego stopnia chorobliwy, co się daje także widzieć w literaturze i sztuce i gdzie charakterystyczna brzydota silniej podnieca stępiełe nerwy, niż prosta piękność. Każdy może z łatwością zauważyć, że najslynniejsze gwiazdy półświata są raczej brzydkie, niż piękne. Co do Laury, istnieje jeszcze jedna przyczyna jej stosunkowo niewielkiego powodzenia nad Sekwaną. Oto, umysł jej jest wprawdzie niepospolity, ale także zbyt prostoliniorny na tutejsze stosunki, a zwłaszcza za mało rzutki. Tu mnóstwo jest ludzi, którzy ogromnie poważnie i szeroko myślą, ale w stosunkach towarzyskich szczerzy poklask znajduje przede wszystkim taki umysł, który się umie zawiesić na każdym przedmiocie, jak małpa zawiesza się ogonem na gałęzi — i wywracać koziółki. Im bardziej owe koziółki będą cudaczne i nagle a niespodziewane, tem powodzenie będzie pewniejsze. Laura to rozumie, ale zarazem czuje, że jestto dla niej takim samym niepodobieństwem, jakiem byłoby np. chodzenie po linie. Mnie uważa za bieglejszego w tej umysłowej gimnastyce i dlatego jestem jej potrzebny.

Chcąc powiększyć «the attraction» swego salonu, uczyniła z niego przybytek muzyki. Sama śpiewa, jak syrena i rzeczywiście ściągatem ludzi. Widuję też często u niej fortepianistkę, Klarę Hilst, młodą i hożą Niemkę, ogromnego wzrostu, którą jeden z malarzy tutejszych określił w ten sposób: «C'est beau, mais c'est deux fois grandeur naturelle!» Miała ona tu w ostatnich czasach, mimo swego niemieckiego pochodzenia, wielkie powodzenie. Co do mnie, należę widocznie do starej szkoły, bo nie umiem się poznać na dzisiejszej grze, polegającej na sile, to jest na wybijaniu zębów fortepianom. Słuchając ostatnim razem Hilstówny u Laury, pomyślałem sobie w duchu, że gdyby fortepian był człowiekiem, który uwiódł jej siostrę, nie mogłaby go walić zawzięciej. Grywa ona także na fis-harmonii. Utwory jej mają wielkie powodzenie w tutejszym świecie muzycznym i uchodzą za głębokie, prawdopodobnie dlatego, że gdy się je słyszy raz dziesiąty, człowiek mówi sobie: może za jedenastym coś zrozumieć. Przyznaję, że te uwagi moje są złośliwe, a nawet zuchwale, gdyż nie jestem znawcą. Przychodzi mi jednak do głowy pytanie, czy muzyka, dla której zrozumienia trzeba być profesorem kon-

serwatoryum, do której nie mają klucza, już nietylko prostaczkowie, ale nawet ludzie rozwinięci i poniekąd muzycznie wykształceni — jest tem, czem być powinna? Obawiam się, aby idąc tą drogą, muzycy nie wytworzyli z czasem kasty egipskich kapłanów, przechowujących wiedzę i piękność wyłącznie dla siebie.

Mówię to dlatego, że zauważyłem, iż od czasów Wagnera muzyka, w porównaniu naprzykład z malarstwem, idzie wprost przeciwną drogą. Nowsze malarstwo zacieśnia dobrowolnie granice swej kompetencyi, wyzbywa się idei literackich i filozoficznych: nie kusi się na oddawanie mów, kazań, zdarzeń historycznych, potrzebujących komentarzy, nawet alegoryi, nie tłómaczących się od pierwszego rzutu oka, słowem, ogranicza się z zupełną świadomością tego, co robi, do odtwarzania kształtów i plam barwnych. Muzyka, od czasów Wagnera, wprost przeciwnie: usiłuje być nietylko harmonią tonów, ale zarazem filozofią tej harmonii. Sądzę, że wkrótce przyjdzie jaki wielki geniusz muzyczny, który powie, jak w swoim czasie Hegel: «Tylko jeden mnie rozumiał — a i ten mnie nie rozumiał».

Hilstówna należy do kategorii filozofujących

w muzyce, co jest tem dziwniejsze, że dusza jej jest pełna prostoty. Ta karyatyda posiada jasne, naiwne oczy dziecka, jak również jego szczerłość i dobroć.

Wielu ludzi zabiega tu koło niej, bo nęci ich zarówno jej piękność, jak i ów nimbus, otaczający każdą kobietę, na której głowie spoczęła ręka sztuki; a jednak najmniejszy cień nie padł nigdy na jej opinię. Mówią o niej dobrze nawet kobiety, bo je rozbraja swoją rzeczywiście niezwykłą dobrocią, prostotą i wesołością. Wesoła jest, jak ulicznik i nieraz widziałem ją śmiejącą się, jak śmieją się pensyonarki — do łez, co gorszyłoby ludzi, gdyby nie to, że Klarze, jako artystce, wszystko uchodzi. Jestto w ogóle piękny moralnie, lubo, po za artyzmem, może niezbyt bogato uposażony typ. Laura, która w gruncie rzeczy jej nie lubi, dawała mi kilka razy do zrozumienia, że «Karyatyda» kocha się we mnie. Przypuszczam, że tak nie jest, ale że mogłoby tak być, gdybym się o to postarał. To pewna, że Klara lubi mnie bardzo i że poczuła dla mnie sympatyę od pierwszego spotkania. Ja płacę jej wzajemnością, nie myślę jednak czynić żadnych zabiegów na jej zgubę. Gdy widzę jakąś kobietę po raz pierwszy, spoglądam

na nią, z mocy dawnych przyzwyczajęń, jak na przyszlą możliwą zdobycz — ale są to raczej odruchy myślowe. Druga następna myśl już jest inna. W ogóle mam dla kobiet uczucie tego rodzaju, jakie może mieć jubiler, wycofany z interesu, dla drogich kamieni. Ujrzawszy jakiś cenny klejnot, powiadam sobie: warto się o niego postarać, następnie przypominam sobie, że się już zlikwidował — i idę dalej.

Mimo tego, począłem ją kiedyś pólzartem namawiać, by przyjechała z koncertem do Warszawy; obiecywałem jej, że pojedę z nią razem, jako honorowy impresario. Nie powiem, żeby taka podróż, gdyby kiedykolwiek przyszła do skutku, nie miała dla mnie pewnego powabu.

Do kraju wybieram się rzeczywiście. Ciotka oddała mi swój dom w Warszawie i wzywa mnie do uregulowania tytułu własności. Bywam zresztą zawsze w Warszawie w czasie wyścigów. Ktoby pomyślał, że ciotka, kobieta tak poważna, oddana gospodarstwu, modlitwom, dobrym uczynkom, ma jedną światową słabość — sport wyścigowy. Jestto jej namiętność. Może jej odziedziczone rycerskie instynkta, które kobiety dziedziczą równie dobrze, jak mężczyźni, znajdują sobie w ten sposób ujście. Konie nasze biegają

od Bóg wie ilu lat — i stale są bite. Ciotka nigdy nie opuszcza wyścigów, zapala się; w czasie biegów naszych koni staje oparta na lasce na tylnem siedzeniu powozu, z kapeluszem na bakier, śledzi namiętnie gonitwę, poczem wpada w nieopisany gniew i przez całe miesiące zatruwa życie panu Chwastowskiemu. Obecnie dochowała się podobno jakiegoś nadzwyczajnego konia i wzywa mnie, bym przyjechał widzieć tryumf barwy czarno-żółtej. Pojadę.

Pojadę i dla wielu innych przyczyn. Powiedziałem już, że jestem względnie spokojny, niczego nie żądam, niczego się nie spodziewam i ograniczam wedle sił własne «ja», słowem, zgadzam się na pewnego rodzaju duchowy paraliż, zanim przyjdzie fizyczny i porwie mnie, jak porwał mego ojca. Ale nie mogłem przecie zapomnieć, skutkiem czego paraliż mój nie jest ani doskonały, ani zupełny. Ta jedyna istota, którą w życiu kochałem, rozdzieliła się obecnie we mnie na dwie odrębne. Jedna z nich zowie się pani Kromicka, druga Anielka. Dla pani Kromickiej jestem obojętny i obcy, ale Anielka nawiedza mnie i przynosi mi w darze poczucie mojej winy, mojej głupoty, duchowego niedołęstwa, bólu, goryczy, zawodu i zatury. Hojny

i dobroczynny duch! Byłoby mi naprawdę dobrze dopiero wówczas, gdyby mi wycięto ten zwój mózgowy, w którym siedzi pamięć. Można wprawdzie i tak żyć, ale takie życie jest niesłychanie liche, bo człowiek ma ciągłą świadomość tego, że jest wozem bez kół. Staram się za każdym razem przepędzić za dziesiątą granicę myśl o tem, coby być mogło, gdyby wszystko złożyło się inaczej — i nie zawsze umiem tego dokazać. Mój hojny i dobroczynny anioł wraca i znów wysypuje mi na głowę róg obfitości. Więc oto przypuszczam chwilami, że pani Kromicka zabije we mnie Anielkę — i dlatego chcę jechać, przypatrzeć się jej szczęściu, jej pożyciu i wszystkim tym koniecznym zmianom, które musiały w niej zajść i uczynić ją całkiem niepodobną do Anielki. A być może, że zobaczę panią Kromicką w Płoszowie. Niepodobna przecie, by mając tam chorą matkę, nie odwiedziła jej po dziesięciomiesięcznej rozłące.

Przypuszczam, że się pod tym względem nie oszukuję i nie łudzę — i że «ceci tuera cela». Liczę w tem głównie na moje nerwy, które lada co razi. Pamiętam przecie, że gdym poznał Anielkę i że gdy jej urok zaczął mnie ogarniać z nieprzepartą siłą, sama myśl o tem, że jakiś

Kromicki zbliżał się do niej, odstręczała mnie od niej i czyniła mi ją mniej drogą. Cóż dopiero teraz, gdy ona jest żoną jakiegoś Kromickiego, gdy nosi w sobie poczucie przynależności do niego i gdy jest jego ciałem i duchem. Prawie napewno mogę powiedzieć, że mnie będzie razila, odstręczała na każdym kroku i że «ceci tuera cela».

A wreszcie, gdyby i nie? Gdyby się stało inaczej — co właściwie mam do stracenia? Zysków nie pożądam, ale gdyby nawet wypadki złożyły się w taki sposób, iżby z nich wykazało się, że wina nie jest tylko po mojej stronie, że nie ja sam jestem odpowiedzialny za to, co się stało i że ciężar trzeba jednak rozłożyć na dwoje pleców — może dałoby mi to pewne zadowolenie. Powiadam: może, bo nie ręczę. Myśl jakowejś zemsty jest odemnie daleka. Za zawody uczuciowe mszczą się ludzie tylko na scenie. W życiu realnem odwracają się z niesmakiem — i na tem koniec. Przedewszystkiem, ażeby dowieść dzisiejszej pani Kromickiej, że źle postąpiła, wzgardziwszy mą skruchą, musiałbym sam w to niezachwianie uwierzyć, a ja mam i takie chwile, w których, dalibóg, niczego nie jestem pewny.

5 *Kwietnia.*

Już wiem napewno, że panią Kromicką zobaczę, albowiem dowiaduję się z listu ciotki, że mąż jej sprzedał majątek na Wołyniu, sam zaś wyjechał w interesie swych spekulacyi na daleki Wschód, nie pozostało więc jej nic innego, jak wrócić do matki, do Płoszowa. Wiadomość tę przyjąłem w pierwszej chwili, jeśli nie obojętnie, to z zupełną równowagą umysłu, uważam jednak, że wrażenie coraz więcej potęguje się we mnie. Jestto zresztą właściwość mego stroju duchowego. Obecnie nie mogę już myśleć o czem innem; wypadek to niezmiernej doniosłości dla obydwóch tych kobiet. Sprzedał po upływie dziesięciu miesięcy te majątki w nieporównanej ziemi, które rodzina Anielki od czterystu lat miała w rękę i dla utrzymania których pani Celina poświęciła całe życie. A ów pan Kromicki przyszedł i sprzedał z lekkim sercem, dlatego tylko, że mu za nie dobrze zapłacono i że w ten sposób mógł zapewnić powodzenie swym dostawom.

Przypuszczam, że zrobi na nich miliony, ale co to za cios dla obydwóch tych kobiet — i co one mogą teraz o nim myśleć? Ciotka pisze mi, że siedzi teraz koło łóżka pani Celiny, która,

otrzymawszy tę wiadomość w Płoszowie, zachorowała dwakroć mocniej. Jestem zupełnie pewny, że Anielka, podpisując plenipotencję dla męża do sprzedaży, nie wiedziała, co robi. Broni go jednak wobec ludzi; ciotka cytuje mi w liście następujące jej słowa: «Stało się nieszczęście, ale nieszczęście nieuniknione, za które Karola nie można obwinać». Broń go, broń, wierna, lojalna małżonko; nie zabronisz mi jednak myśleć, że cię zranił podwójnie i że w duszy musisz nim najserdeczniej pogardzać. Jego objęcia i pieśczoły nie wymażą ci z pamięci jednego wyrazu: *sprzedał!* A ta pani Celina, jego protektorka, która sądziła, że pierwszym jego czynem po ślubie będzie oczyszczenie, za pomocą swych milionów, majątku Anielki!... Ja — moje panie — człowiek bez «obywatelskich» fraześów — nie byłbym sprzedał, jeśli nie z innych powodów, to przez delikatność uczuć, to przez przywiązanie do was, to przez obawę zadania wam ciosu. Ale przy spekulacyach potrzebna jest gotówka — i poparcie. Nie przesądzam, czasem jednak te miliony wydają mi się znakiem zapytania. Może być, że Kromicki je zdobędzie, może sprzedaż owa posłuży mu do tego, ale gdyby je poprzednio miał, nie byłby ranił

tak boleśnie żony i nie byłby pozbawiał jej dachu nad głową. Ciotka pisze mi, że zaraz po sprzedaży wyjechał do Baku, a następnie do Turkestanu. Anielką, zbyt młodą, żeby sama mogła mieszkać, będzie przez cały czas przy matce, matka zaś siedzi w Płoszowie, raz dlatego, że się nie może ruszyć z powodu choroby, powtóre, że ciotka jej nie puszcza, ona zaś nie chce sobie narazić ciotki. Poznałem Anielkę zbyt dobrze, bym ją miał posądzać o jakie wyrachowanie. Jest ona ostatnim wyrazem bezinteresowności. Ale matka, któraby chciała zagarnąć świat cały dla swej jedynaczki, rachuje na to, że ciotka nie zapomni o niej w testamencie. Zresztą, rachuje słusznie. Ciotka, która nigdy nie wierzyła zbyt mocno w miliony Kromickiego, dawała mi to kilka razy do zrozumienia, z niepokojem i prawie z pokorą, uważa bowiem, że wszystko, co ma, należy do Płoszowskich, więc obawia się, bym na jej zamiar nie patrzył, jak na krzywdę rodu. Jak ona mnie nie zna! Gdyby dziś jeszcze Anielka została bez trzewików i gdyby za parę ich trzeba oddać Płoszów wraz z resztą mego majątku — tobym oddał. Może wypłynęłoby to ze złośliwej chęci przeciwsta-

wienia się Kromickiemu, lecz oddałbym niechybnie.

Obecnie mniejsza jednak o to. Bez ustanku myślę, że te panie mieszkają już w Płoszowie i że pozostaną tam dopóty, dopóki potrwa podróż Kromickiego, to jest Bóg wie, jak długo. Będę widywał codziennie panią Kromicką... Na tę myśl ogarnia mnie pewien niepokój, w którym jest i ciekawość, w jaki sposób ułożą się nasze stosunki — i widzenie różnych zdarzeń, któreby mogły nastąpić, gdyby usposobienia i uczucia moje dla niej były inne. Ja sam siebie nie okłamuję nigdy; powtarzam raz jeszcze, że jadę się leczyć, że pani Kromickiej nie kocham i nie będę kochał, że owszem, mam nadzieję, iż jej widok wyprze z mego serca dawną Anielkę lepiej od wszystkich fiordów i gejzerów; ale nie byłbym sobą, nie byłbym człowiekiem, który dużo żył i dużo myślał, gdybym nie widział tych niebezpieczeństw, jakie we wszelkich innych warunkach mogłoby wytworzyć podobne położenie.

Gdybym się bowiem chciał mścić — gdyby samo to nazwisko: pani Kromicka, nie odpychało mnie, jak odpycha — co by zdołało mi przeszkodzić i co wstrzymać? Wszakże w tym

cichym, odsuniętym od miasta Płoszowie, byłoby tylko nas dwoje i te dwie starsze panie, naiwne, jak dzieci, w swej nieskalanej nigdy cnocie. Znam pod tym względem ciotkę i panią Celinę. W wyższych sferach naszego towarzystwa często można spotkać kobiety z gruntu zepsute, ale też, zwłaszcza między starszem pokoleniem, są i takie, które przechodzą przez życie w sposób, mówiąc najprościej: anielski, nie zabrudziwszy nigdy myśli pojęciem złego. W głowie takiej ciotki lub takiej pani Celiny nie postoi myśl, żeby Anielce mogło grozić jakieś niebezpieczeństwo, skoro raz za mąż poszła. Anielka sama także należy do takich kobiet. Ona nie odrzuciłaby ostatniej mojej prośby, gdyby nie to, że pan Kromicki już miał jej słowo. Ale ten gatunek Polek woli złamać serce, niż słowo. Na myśl o tem porywa mnie złość. Tłumię w sobie tę potrzebę, którą odczuwa każdy człowiek — potrzebę dowiedzenia się własnej prawdy; nie chcę niczego dowodzić pani Kromickiej, ale gdyby się znalazł ktoś taki, ktoby wykazał tego rodzaju kobiecie, że praw natury, praw serca, bezkarnie się nie depce, że te prawa są silniejsze od sztucznych etycznych doktryn, że podobne postęпки się mszczą — byłbym bardzo

szczęśliwy. Prawda, żem względem Anielki zawinił ciężko, ale chciałem szczerze wszystko naprawić — i ona wiedziała o tem, a jednak odtrąciła mnie... Odtrąciła zapewne dlatego, by móżdż sobie powiedzieć: «Ja nie jestem Leonem Płoszowskim; dałam słowo, więc go dotrzymam». To nie cnota, to oschłość serca; to nie bohaterstwo tylko głupstwo; to nie prawość sumienia, tylko jego próżność. Nie mogę i nie mogę zapomnieć!...

Ale pomoże mi do tego sama pani Kromicka. Gdy ją ujrzę zadowoloną ze swego bohaterstwa, chłodną, zakochaną lub udającą miłość do męża, śledzącą z ciekawością, czy też biedą, która mnie gniecie, gniecie mnie dostatecznie — tedy mi ta cnotliwa, syta szczęścia i własnej cnoty małżonka tak obrzydnie, że może znów pojedzie sobie gdzie do reniferów. Ale już wówczas nie poleci za mną wspomnienie Anielki, tak jak mewa leci za okrętem.

Być może także, iż pani Kromicka będzie grała trochę przedemną rolę mej ofiary i że całe jej postępowanie będzie mi mówiło mniej więcej wyraźnie: «Twoja wina!» Dobrze! Wiedziałem i takie rzeczy na świecie. Jak sztuczne kwiaty mają tę wadę, że nie pachną, tak sztuczne cierniowe wieńce mają tę zaletę, że nie kołają,

nosi się je więc na głowie chętnie, jak kapelusz, w którym do twarzy. Ilekroć widziałem taką ofiarę, która poszła za męża niby z rozpaczy, tylekroć miałem jej ochotę powiedzieć: «Kłamiesz! byłaś może ofiarą, a przynajmniej w dobrej wierze, póki on, ów twój wybrany, nie zbliżył się do ciebie po raz pierwszy w pantoflach. Od tej chwili przestałaś być patetyczna, jesteś tylko śmieszna i płaska, a to tem bardziej, im bardziej udajesz ofiarę».

6 Kwietnia.

Jakie to piękne i rozumne słowo greckie: «Ananke». Było gdzieś zapisane, że przez tę kobietę nie zaznam spokoju nawet wówczas, gdy przestanę o nią dbać. Wzburzyła mnie jednak ogromnie myśl o tej sprzedaży i o przyjeździe jej do Płoszowa. Źle spałem zeszłej nocy; rozmaite pytania cisnęły mi się do głowy i szukałem na nie odpowiedzi. Staralem się rozwiązać zagadnienie, czy też miałbym naprzykład prawo sprowadzić panią Kromicką z drogi obowiązku na manowce — czy nie? Nie chcę tego i nie uczynię, bo mnie pani Kromicka nie nęci — ale czy miałbym prawo? Zapelniam sobie życie podobnemi «to be or not to be?» — bo

nie mam czem innym żyć. Nie należą zresztą takie rozmyślania do najwyższych, znanych w świecie rozkoszy, bo najczęściej bywają podobne do gonitwy psa za własnym ogonem: nie złapię, niczego nie dowiodę i zmęcę się — ale mam tę pociechę, że upłynął jeden więcej dzień, lub jedna więcej noc. Zauważyłem zarazem, że przy całym swym sceptycyzmie posiadam zdolność odczuwania skrupułów, doprawdy godnych ploszowskiego wikarego. Nowożytny człowiek złożony jest z tyłu nici, że gdy się chce rozplątać, zwikła się jeszcze bardziej. Próżnom dziś w nocy powtarzał sobie, że to przecie jest czysta teoria, ale, że takie prawo mam. Jakiś głos z parafialnej kruchty mówił mi bez przerwy: nie! nie! nie! Trzeba jednak podobne skrupuły wzięść za uszy, bo to jest dla mnie kwestya równowagi umysłowej. Jestem o tej wieczornej godzinie w odpowiednim do tego usposobieniu. Dziś po południu, w domu znajomego malarza słyszałem, jak pani Davisowa dowodziła dwom literatom francuskim, że kobieta powinna zostać całe życie niedostępna, choćby tylko: «pour la netteté du plumage!» — Maleschi powtarzał: «Oui! oui!... du plumaze!» — ja zaś wyobrażałem sobie, że wszystkie kraby

morza Śródziemnego wywróciły się, na wznak i wyciągnęły szczypcę do góry, z prośbą do Jowisza o grzmot. Mówiąc nawiasem, Davisowa pożyczyla tego wyrażenia odemnie, ja zaś pożyczylem od Feuilleta. Zachowałem się jednak z całą powagą, nie pozwoliłem sobie nawet na uśmiech, ale popadłem w jakieś wesołe i cyniczne usposobienie, którego odblask jeszcze w tej chwili jest we mnie, a które jest zawsze najlepszą bronią przeciw skrupułom.

Więc dalej! Czy miałbym prawo rozkochać w sobie panią Kromicką i w razie powodzenia sprowadzić ją z drogi obowiązku? Patrząc naprzód na to ze stanowiska honoru, tak, jak go w ogóle pojmują ludzie, którzy siebie samych mają za gentlemanów i których cały świat ma za takowych. Otóż nie znajduję ani jednego paragrafu, któryby mi zabraniał tak postąpić. Swoją drogą, na pierwszy rzut oka, jestto najdziwaczniejszy z kodeksów, jakie kiedykolwiek istniały pod słońcem. Bo jeśli komuś ukradnę pieniądze, tedy, według pojęć światowych o honorze, hańba spada na mnie, jako na złodzieja, okradziony zaś wychodzi ze sprawy czysto; ale jeśli komuś ukradnę żonę, tedy ja, złodziej, wychodzę czysto, a hańba spada na okradzionego.

Co to jest? Czy proste zboczenie zmysłu moralnego, czy też między kradzieżą portmonetki a żoną zachodzą tak wielkie różnice, że podobnych postępów zestawiać nawet nie wolno? Zastanawiałem się nad tem nieraz i doszedłem do przekonania, że to nie jest to samo. Istota ludzka nie może być taką własnością, jak rzecz — i kradzież żony jest aktem dwustronnej woli. Dlaczego miałbym uznawać prawa męża, jeżeli tego prawa nie uznaje sama żona? Co on mnie obchodzi? Widzę oto istotę, która chce należeć do mnie i biorę ją. Jej mąż dla mnie nie istnieje, a jej przysięgi to nie moja rzecz. Co więc ma mnie powstrzymać, czy szacunek dla instytucyi małżeńskiej? Ale oto, gdybym kochał, gdybym mógł kochać panią Kromicką, to krzyczałbym z głębi wnętrzości: protestuję przeciw jej małżeństwu, protestuję przeciw jej obowiązkom dla Kromickiego; jam jest robak, którego to małżeństwo rozgniata nogą, który się wiję z bólu — i mnie, który w otatniem tchnieniu pragnąłbym ukąsić tę stopę, każą ją szanować! Za co? dlaczego? Co mnie obchodzi taki układ społeczny, który wyciska ze mnie wszystką krew, wszystką ochotę do życia? Zapewne, iż to jest porządek

natury, że ludzie żywią się rybami, ale kaźcież szanować taki porządek rybie, którą żywcem skrobą, zanim ją włożą do garnka. Protestuję i kąsam! — oto moja odpowiedź. Spencerowski ideał rozwiniętego ostatecznie człowieka, w którym indywidualne popędy znajdują się w zupełnej harmonii z układem społecznym — jest tylko postulatem. Wiem, wiem doskonale, że taki Śniatyński pobilby mnie jednym pytaniem: «Więc jesteś za wolną miłością?» Nie! nie jestem! Jestem tylko za sobą samym. I am for myself! Nie chcę zresztą nic wiedzieć o waszych teoriach. Jeśli ty pokochasz inną kobietę, albo twoja żona innego mężczyznę, zobaczymy na co ci się przydadzą wasze przepisy, paragrafy uszanowania dla układu społecznego. W najgorszym razie jestem niekonsekwentny. Tak samo niekonsekwentny byłem, gdym ja, sceptyk, dał na mszę na intencję Leona i Anieli i gdym się modlił, jak dziecko, a łykał lzy, jak głupiec. Na przyszłość obiecuję sobie być zawsze niekonsekwentnym, ilekroć będzie mi z tem lepiej, dogodniej, szczęśliwiej. Na świecie istnieje tylko jedna logika — logika namiętności. Rozum do czasu tylko przestrzega, a następnie, gdy konie rwą się niepowstrzymanie do biegu, siada na

koziół i pilnuje tylko tego, by się wóz nie potrzaskał. Serce ludzkie nie może się zabezpieczyć przeciw miłości, a miłość to jest żywioł, to taka siła, jak przyływ i odpływ morza. Kobiety zakochanej w mężu bramy piekielne nie przemogą, bo przysięga ślubna jest tylko uświęceniem miłości — ale gdy jest tylko zobowiązaniem, wówczas pierwszy lepszy przyływ wyrzuca ją na piasek, jak śniętą rybę. Nie mogę się zobowiązywać do tego, że mi broda nie będzie rosła, albo że się nie będę starzał — a ilekroć to uczynię, prawa życiowe przejadą po mnie i po moich zobowiązaniach.

Dziwna rzecz; wszystko to, co piszę, jest, jak już powiedziałem, czystą teorią. Nie mam żadnych takich zamiarów, które potrzebowałbym przed sobą usprawiedliwiać, a jednak rozmyślania podobne wzbudzają mnie i teraz wzburzyły do tego stopnia, że musiałem przerwać pisanie. Mój spokój jest jednak dyabło sztuczny... Chodziłem przeszło godzinę po pokoju i w końcu doszedłem, co mnie tak podnieciło... Oto już jest bardzo późno. Z okien moich widać kopułę Inwalidów, która błyszczy w księżycu, jak błyszczał w swoim czasie Sw. Piotr, gdym przepełniony nadzieją chodził po Pincio i myślał

o Anielce. Mimowoli oddałem się tym wspomnieniom. Niech sobie będzie, jak chce i jak jest, to pewna jednak, że mogłem być szczęśliwy, i że ona także mogła być dziesięć, sto razy szczęśliwsza. Ja jeszcze dziś, gdybym miał nawet jakie ukryte zamiary, gdyby ona była nie wiem jaką dla mnie pokusą, cofnąłbym się przed jej nieszczęściem. Za nic tego nie chcę, za nic. Sama myśl o tem odejmowałaby mi przedsiębiorczość i stanowczość. Miałem w sobie całe góry tkliwości dla niej.

Ale to są dawne rzeczy. Sceptyk, siedzący we mnie, podsuwa mi inne w swoim rodzaju pytanie: czy w danym wypadku ona byłaby istotnie tak nieszczęśliwa? Sprawdziłem niejednokrotnie w życiu, że kobiety póty są tylko nieszczęśliwe, póki walczą. Gdy raz walka się rozstrzygnie, następuje, bez względu na jej rezultat, okres spokoju, słodczy, szczęścia... Znalazłem tu kiedyś w Paryżu kobietę, która przez trzy lata toczyła ze sobą bój w największej mece, a potem, gdy serce wzięło górę, został jej jeden tylko wieczny wyrzut, mianowicie, że opierała się tak długo.

Ale na co się przyda stawianie tych wszystkich pytań i rozwiązywanie zagadnień? Wiem,

że każdej zasady można dowieść, a o każdym dowodzie zwątpić. Te dobre czasy, w których ludzie wątpili o wszystkim, z wyjątkiem o zdolności rozumu do rozeznawania prawdy od fałszu, dobra od zła — minęły. Obecnie naokoło manowce, manowce i manowce. Lepiej mi myśleć o blizkiej podróży... A ten Kromicki sprzedał jednak majątek żony i zranił ją tak głęboko... Musiałem to sobie napisać czarno na białem, bo inaczej nie chciałoby mi się w to wierzyć...

10 Kwietnia.

Byłem wieczorem z pożegnaniem u Davisowej i trafiłem na prawdziwy koncert. Zdaje się, że Laura naprawdę rozmiłowała się w muzyce. Hilstówna grała na fis-harmonii. Rad ją zawsze widzę, ale przede wszystkim lubię ją, gdy zasiada do melodykonu i biorąc pierwsze akordy, trzyma oczy spuszczone na klawiaturę. Jest w niej jakaś powaga, skupienie, a przytem nadzwyczajny spokój. Przypomina mi wówczas świętą Cecylię, która mi jest najsympatyczniejszą ze świętych i w której kochałbym się, gdybym był jej współczesnym. Szkoda, że Klara jest tak duża, ale jednak, gdy się ją widzi gra

jąca, zapomina się o tem. Od czasu do czasu spuszczone jej powieki podnoszą się ku górze, jakby chciała sobie przypomnieć jakąś nutę. zasłyszana gdzieś na wysokościach, w chwili natchnienia — i sama wygląda wtedy, jak natchniona. Słusznie nosi imię: Klara, bo przezroczystszej duszy trudno spotkać. Powiedziałem, że lubię ją widzieć, nie zaś słyszeć; muzyki jej, niestety, jak zawsze, nie rozumiem, a przynajmniej chwytam jej myśl z trudnością. Sądę jednak, że wbrew moim złośliwym i zuchwałym uwagom, ma ona niezwykły talent.

Gdy skończyła grać, zbliżyłem się do niej i pół-żartem oświadczyłem, że nadeszła chwila wyjazdu do Warszawy i że na mocy naszych dawnych układów, zapowiadam jej, żeby była gotowa. Ze zdziwieniem spostrzegłem, że bierze moje słowa poważnie. Odpowiedziała mi, że do Warszawy naprawdę dawno się już wybiera, a co do gotowości, to jest kwestya zabrania starej krewnej, która towarzyszy jej wszędzie, i głuchej klawiatury, na której grywa gamy nawet w wagonie.

Cokolwiek mnie to przestraszyło. Jeżeli istotnie pojedzie, będę jej musiał choć cokolwiek pomagać w urządzeniu koncertu, a wolałbym

odrazu jechać do Płoszowa. W ostatnim razie oddam ją w ręce Sniatyńskiemu, który może jej być pożyteczniejszym odemnie. Zresztą Hilstówna jest córką bogatego przemysłowca z Frankfurtu i powodzenie materyalne jest dla niej obojętne. Zastanawia mnie jednak skwapliwość, z jaką się zgodziła na tę podróż. W pierwszej chwili chciałem jej nawet powiedzieć, że zgadzam się na głuchą klawiaturę, ale myśl zabrania starej krewnej uważam za mniej szczęśliwą. My, mężczyźni, jesteśmy tak przyzwyczajeni do dybania zawsze i wszędzie na kobietę, że do młodej i przystojnej żaden z nas nie zbliża się nigdy bez ubocznej myśli. Kto twierdzi inaczej, ten chce właśnie okłamać kobietę, aby tem łatwiej wpadła w zasadzkę. Co do mnie, mam w tej chwili umysł pochłonięty czem innym, a jednak owa stara krewna zrobiła mi na razie wrażenie przeszkody, tembardziej, że prawdopodobnie moja osoba odgrywa jakąś rolę w tem pospiesznem postanowieniu. Paryż jest ostatecznie szerszem polem do popisów muzycznych, niż Warszawa, skoro zaś o zyski Klarze także nie może chodzić, więc dlaczego chce jechać? Laura, jak już wspomniałem, dawno dawała mi do zrozumienia, że Hilstówna ma dla mnie wię-

cej niż sympatyę... Dziwna kobieta ta Laura. Niewinność Klary budzi w niej zazdrość, ale tylko taką, jakąby budził naprzykład oryginalny klejnot, bogaty dyadem, jakaś przepyszna koronka... Zawsze kwestya ozdoby — nie więcej! Zapewne dlatego radaby popchnąć to ogromne dziecko w moje ramiona. O mnie Laurze nie chodzi, jestem bowiem ozdobą, którą już nosiła na szyi.

Ta kobieta uczyniła mi niechcący tyle złego, że powinienem ją nienawidzić — a nie mogę. Naprzód, sumienie mi mówi, że gdyby wcale nie była pojawiła się na drodze mego życia, byłbym wynalazł jakiś inny, równie skuteczny sposób przemarnowania szczęścia; powtóre, jak szatan jest upadłym aniołem, tak nienawiść jest wyrodzoną miłością, ja zaś Laury nie kochałem nigdy. Mam dla niej trochę pogardy, to inna rzecz, ale też i ona wyplaca mi pod tym względem wzajemnością. Przypuszczam nawet, że ona mi gorzej życzy, niż ja jej.

Co do uczuć Klary dla mnie, Laura może mieć jednak trochę słuszności. Dziś przedstawiło mi się to jaśniej, niż kiedykolwiek. Jeśli tak jest, jestem jej wdzięczny. Po raz pierwszy w życiu mam ochotę zawrzeć przyjaźń z ko-

bieta i nie zawieść jej ufności. Dusza tak niepokojna, jak moja, może w danym razie znaleźć ukojenie w podobnej przyjaźni.

Rozgadaliśmy się dziś z Klarą, jak para przyjaciół. Inteligencya jej nie jest nadto obszerna — ale natomiast jasna, dobrze odróżniająca to, co uważa za złe i szpetne, od tego, co uważa za dobre i piękne, i wskutek tego nie jest błędna, a zarazem bardzo pogodna. Jest w niej jakieś zdrowie duchowe, które zresztą często spotyka się u Niemców. Stykając się z nimi tu i owdzie, zauważyłem, że naprzykład tego rodzaju typów, do których należę ja, jest między nimi bardzo niewiele. Niemcy, jak również Anglicy, są to ludzie pozytywni, którzy wiedzą czego chcą. Zagłębiają się nieraz i oni w to bezbrzeżne morze zwątpień, ale czynią to metodycznie, jako uczeni, nie jako ludzie czujący i nie jako geniusze bez teki, skutkiem czego ich niedawna filozofia transcendentalna, ich obecny naukowy pesymizm, ich poetyczny weltszmerz, mają znaczenie tylko teoretyczne. W praktyce dostosowują się oni doskonale do warunków życia. Według Hartmana, im ludzkość potężniej i świadomiej żyje, tem jest nieszczęśliwszą, tenże sam zaś Hartman nawołuje w praktyce z całym

spokojem Niemca-kulturträgera, do spotęgowania niemieckiego życia kosztem Poznańczyków. Ale, pominawszy ten wypadek, należący zresztą do kategorii nikczemności ludzkich, Niemcy nie biorą w ogóle do serca teorii, dlatego są spokojni i zdolni do czynu. Ten spokój ma i Klara. Wszystko to, co może przewrócić duszę ludzką do dna, musiało się jednak objąć o jej uszy, ale jakoś ześlizgiwało się po niej, nie przechodząc w krew, dzięki temu nie zwątpiła nigdy o swojej prawdzie, również jak o swojej muzyce. Jeśli ona żywi dla mnie więcej, niż sympatyę, prawdopodobnie jest to jakoweś uczucie nieświadome i nie żądające niczego. Z chwilą, gdyby takim przestało być, zacząłby się jej dramat, albowiem nie mógłbym odplacić jej wzajemnością; mógłbym tylko wyzyskać owo uczucie w sposób, przynoszący jej nieszczęście. Nie jestem zarozumiałcem, który sądzi, że mu się żadna w świecie kobieta oprzeć nie zdoła; jestem tylko zdania, że żadna w świecie kobieta nie zdoła się oprzeć człowiekowi, którego prawdziwie kocha. Określenie: «forteca obleżona, forteca zdobyta», należy wprawdzie do oklepanych i nieznośnych określeń, ale wspiera się na prawdzie, a jest jeszcze stokroć prawdziwsze, gdy

się stosuje do kobiety, która po za murami swej cnoty, nosi w piersiach takiego zdrajcę, jakim jest serce. Ale Klara może być spokojna. Pojedziemy w spokoju; ona, ja, stara krewna i głucha klawiatura.

16 Kwietnia.

Od trzech dni jestem w Warszawie, ale nie mogłem dotąd wyruszyć do Płoszowa, albowiem zaraz po przyjeździe dostałem bólu zębów i twarz mam opuchniętą. Nie chcę się tak przedstawiać tym paniom.

Widziałem już Sniatyńskiego, ciotka była także u mnie i witała mnie, jak marnotrawnego syna. Anielka przyjechała przed tygodniem. Matka jej jest tak chora, że lekarze, którzy początkowo chcieli wysłać ją do Wiesbadenu, uznali obecnie, że nie przeniosłaby żadnej podróży. Zostanie więc w Płoszowie aż do powrotu do zdrowia lub do śmierci — i Anielka z nią, o ile Kromicki nie załatwi prędko swych spraw i nie uzna za stosowne obrać gdziekolwiek stałej siedziby. Tymczasem z tego, co mi mówiła ciotka, wnoszę, że podróż jego potrwa kilka miesięcy. Staralem się wyciągnąć z ciotki jak najwięcej wiadomości o Anielce i poszło mi

to tem łatwiej, że ciotka mówi ze mną z całą swobodą. Ciotka wprost nie przypuszcza, żeby kobieta zamężna mogła zajmować kogoś inaczej, jak krewna, a raczej nie zastanawia się nawet nad podobnemi kwestyami. Mówiła więc ze mną otwarcie o tej sprzedaży, której i sama nie może Kromickiemu darować. W końcu wpadła w taki gniew, że aż zerwała łańcuszek, który nosi na szyi, skutkiem czego zegarek wyleciał na podłogę.

— Do oczu mu powiem — mówiła — że to jest podwójna niegodziwość. Wolalabym była pożyczyć mu pieniędzy. Tylko na coby się to zdało! Te jego spekulacye — to przepaść! Nie wiem, co z niej wyjdzie, ale tymczasem wszystko w nią wchodzi. Niech mi się pokaże, powiem mu natychmiast: pan i Anielkę zaprzepaścisz i Celinę zaprzepaścisz i w końcu zbankrutujesz. Co tym kobietom po milionach, skoro każdy grosz muszą oplakać! Niegodziwość i nic więcej! Zawszem niecierpiała tego suszonego grzyba i miałam rację.

Spytałem ciotki, czy mówiła o tem otwarcie z Anielką.

— Z Anielką? — rzekła. — Dobrze, żeś przyjechał, bo się przynajmniej mogę wygadać. To

mi ulży. Z Anielką niema sposobu mówić o tem otwarciu. Raz nie wytrzymałam, raz zaczęłam, to się zaperzyła na mnie a potem w płacz. «Musiał, musiał, musiał!» — i tyle. Ona słowa na niego nie pozwoli powiedzieć, ona radaby wszystkie jego wady ukryć przed światem. Ale mnie starej nie zwiedzie: w duszy tak samo potępia tę sprzedaż, jak i ja.

— Więc ciotka myśli, że ona go nie kocha? Ciotka spojrzała na mnie ze zdziwieniem.

— Co? A kogóż będzie kochała? Właśnie dlatego się martwi, że go kocha. Ale kochać można swoją drogą, a widzieć złe strony swoją drogą.

Mam na tę sprawę nieco inny pogląd, ale woląłem przed ciotką o nim zamilczeć, tymczasem ona mówiła dalej:

— Najbardziej mam mu za złe, że to jest człowiek, który kłamie. Zapewnił Celinę i Anielkę, że za rok lub najdalej dwa będzie mógł odkupić te majątki. Powiedz, czy to jest możliwe? Mów! Ale te kobiety wmawiają same w siebie, że tak będzie.

— Według mnie, jestto zupełnie niemożliwe. Będzie spekulował w dalszym ciągu.

— I on wie o tem, jeszcze lepiej, niż my, więc okłamuje umyślnie te kobiety.

— Może dlatego, żeby się nie martwiły zbyt wiele.

Ciotka wpadła w gniew jeszcze większy.

— Co to nie martwiły! Nie byłyby się martwiły, żeby nie był sprzedawca. Nie broń go na próżno! Każdy musi go za to potępić. Chwałowski nie posiadał się z oburzenia. Rozpatrzył się w tych interesach i powiada, że choćby grosza znikąd nie było, on w parę lat podjąłby się oczyścić te majątki, a pieniędzy ja pierwszabym dała — i tybyś dał. Dałbyś? Widzisz! A teraz wszystko przepadło!

Począłem następnie wypytywać o zdrowie Anielki. Dopytywałem z ukrytym, dziwnym, niewytłomaczonym niepokojem, bom się bałem usłyszeć coś takiego, coby było zupełnie naturalne, co leżałoby w porządku rzeczy, a co jednak potargałoby, sam nie wiem dlaczego, moje nerwy ze szczętem. Jestem wielki nędzarz! Na szczęście, ciotka zrozumiała o co mi chodzi, odrzekła bowiem z taką, jak poprzednio, złością:

— Na nic się nie zanosz!... Majątek to potrafił sprzedać, a nie zanosz się na nic!

Zwróciłem zaraz rozmowę na inny przed-

miot. Powiedziałem ciotce, że przyjechała jednym pociągami ze mną największa współczesna fortepianistka, a zarazem osoba bardzo majątna, która niczego tak nie pragnie, jak dać parę koncertów na biednych. Usposobienie ciotki jest jednak osobliwsze. Przedewszystkiem zaczęła fukać na Hilstównę, że nie przyjechała w zimie, kiedy jest najlepszy czas na koncerty; następnie dopiero namyśliła się, że nie jest jeszcze całkiem zapóźno i w te pędy chciała biedz do Klary. Ledwie mógł ciotce wytłómaczyć, że lepiej będzie, gdy uprzedzę Hilstównę o jej wizycie. Ciotka stoi na czele kilku stowarzyszeń dobroczynnych i uważa za punkt honoru złupić dla nich, kosztem innych towarzystw, co się tylko da — boi się więc, żeby jej kto nie podszedł.

Wychodząc, spytała mnie:

— Kiedy przeniesiesz się do Płoszowa?

Lecz ja odpowiedziałem, że się wcale nie przeniosę. W drodze namyśliłem się, że lepiej będzie, gdy zamieszkam w Warszawie. Płoszów leży o milę; pojedę więc tam każdego rana i zostanę aż do wieczora. Dla mnie jestto wszystko jedno, a nie dam w ten sposób ludziom powodu do przypuszczeń. Wolę, żeby i pani Kromicka

nie pomyślała, że mi może chodzić o mieszkanie z nią pod jednym dachem. Wspomniałem także w rozmowie ze Śniatyńskim, tak, jak gdybym mówił o rzeczy pobocznej i bez znaczenia, że nie myślę przenieść się do Płoszowa. Uważałem, że uznał to zupełnie i miał nawet ochotę obszerniej pomówić o Anielce. Śniatyński jestto człowiek stanowczo inteligentny, a jednak nie rozumiał, że odmienne warunki wytwarzają odmienny stosunek nawet między najbliższymi przyjaciółmi. Przyszedł do mnie tak, jakbym dotychczas był owym Leonem Płoszowskim, który, trzęsąc się jak liść, prosił go w Krakowie o ratunek; zbliżył się z tą samą szorstką otwartością i odrazu chciał zanurzyć rękę po łokieć pod moje żebra. Zahamowałem go w jednej chwili, skutkiem czego był nieco zły i zdziwiony. Później dopiero dostosował się do mojej nuty i poczęliśmy rozmawiać tak, jakby nasze ostatnie spotkanie nigdy nie miało miejsca. Widziałem jednak, że go interesuje mój obecny nastrój, nie mogąc bowiem wprost, począł mnie badać ubocznie, z tą całą niezręcznością pisarza-artysty, który jest głębokim psychologiem i bystrym analitykiem, gdy siedzi przy swoim

biurku, a naiwnym po studencku człowiekiem w praktycznym życiu.

Gdybym był miał pod ręką flet, mógłbym, jak ongi Hamlet, podać mu go i powiedzieć: «Proszę cię, zagraj, a jeśli mówisz, że nie umiesz, jakże możesz przypuszczać, ty, który z kawałka drzewa nie potrafisz wydobyć tonu, że zagrasz, jak ci się podoba, na mojej duszy?»

Wczoraj w nocy czytałem Hamleta, po raz nie wiem który w życiu i stąd przyszło mi to porównanie. Jestto dla mnie wprost rzecz nie do pojęcia, że dzisiejszy człowiek, w każdym położeniu, w każdym najbardziej nowożytnym i złożonym rozstroju duchowym, nie znajdzie w niczem tyle analogii ze sobą, ile w tym dramacie, opartym na grubej i krwistej legendzie Holinshaeda. Hamlet, to dusza ludzka, jaka była, jaka jest i jaka będzie. Podług mnie, Szekspir przeszedł w nim granice, zakreślone nawet geniuszom. Bo Homera lub Danta rozumiem na tle ich epoki. Pojmuje, że mogli zrobić to, co zrobili — ale jakim sposobem ten Anglik mógł w siedemnastym wieku przeczuć wszelkie psychozy, będące wytworem dziewiętnastego, to mimo wszelkich studyów o Hamlecie, pozostanie dla mnie wieczną zagadką.

Podawszy więc Śniatyńskiemu Hamletowski flet, poleciłem jego opiece Hilstównę; następnie począłem z nim mówić o jego dogmatach. Powiedzialem mu, że właśnie tęsknota do kraju i poczucie obowiązku jest powodem mego przyjazdu. Ale mówiłem to tonem tak niedbałym, że Śniatyński nie wiedział, czy trochę drwię, czy wypowiadam istotne swoje uczucia. I znów powtórzyło się zjawisko, o którym już wspomniałem w Paryżu. Owa przewaga moralna, którą Śniatyńskiemu dały nademną ostatnie wypadki, topniała z każdą chwilą. Nie wiedział sam, co ma myśleć; zrozumiał tylko jedną rzecz: oto, że staremi kluczami mnie nie otworzy. Na odchodnem, gdym znów polecał Hilstównę, spojrział na mnie bystro i rzekł:

— Czy ci na tem bardzo zależy?

— Bardzo, bo to jest osoba, dla której mam wielką przyjaźń, a jeszcze większy szacunek.

W ten sposób promienie jego uwagi skupiłem na Hilstównę. Prawdopodobnie przypuszcza, że to jest nowa jakaś miłość. Odszedł zły. On nigdy nie umie nic ukryć. Drzwi zamknął za sobą trochę za mocno, a gdym, odprowadziwszy go na schody, wracał nazad do przedpokoju, słyzałem, jak schodził po cztery stopnie i gwi-

zdał bardzo głośno, co zawsze czyni, gdy jest z czego niekontent.

Zresztą powiedziałem mu prawdę, że mi chodzi o Hilstównę. Pisałem dziś do Klary, wyjaśniając, dlaczego nie odwiedziłem jej dotąd — i miałem zaraz odpowiedź. Klara zachwycona jest Warszawą, a zwłaszcza ludźmi. Wszyscy znakomici muzycy tutejsi złożyli jej w ciągu tych trzech dni wizyty, przesadzając się w grzeźnościach i ofiarowaniu pomocy. Pisze, że tak uprzejmych ludzi nie spotkała w żadnym mieście. Przypuszczam, że gdyby chciała osiąść tu na stałe, może nie byłoby dla niej tak uprzejmi, choć zresztą ona ma dar jednania sobie wszędzie przyjaciół. Zwiedziła już trochę miasto i szczególnie podobały jej się Łazienki. Rad jestem z tych zachwytów Klary, tembardziej, że po przebyciu granicy, krajobraz zrobił na niej przygnębiające wrażenie. Rzeczywiście, w tej pustej a płaskiej okolicy, oko niema na czem spocząć i trzeba się chyba tu urodzić, żeby znaleźć w niej jakikolwiek wdzięk. Klara, wyglądając przez okna wagonu, powtarzała ciągle: «Ach, teraz rozumiem Szopena!» Swoją drogą myli się, bo ani go rozumie, ani go odczuwa, również, jak nie umiała odczuć tego krajobrazu.

Ja, chociaż jestem duchowem dzieckiem zagranicy, posiadam przez jakiś atawizm dar odczuwania naszej natury i ze zdziwieniem stwierdziłem niejednokrotnie, że ilekroć na wiosnę wracam do kraju, nie mogę się nasycić jego widokiem. A właściwie mówiąc, co to jest za widok? Nieraz umyślnie starałem się sobie wyobrazić, że jestem cudzoziemcem — malarzem, że żadnego uczucia nie mam i patrzę obiektywnie, jak obcy. Wówczas ten krajobraz robił na mnie zupełnie takie wrażenie, jakby go rysowało dziecko, umiejące rysować tylko kreski, lub dziki człowiek. Te płaskie ugory, mokre łąki, chałupy o zarysach prostokątnych, dworskie topole na krańcu widnokregu, наконец przestrzeń polna, zakończona opaską lasu, owo «dziesięć mil niczego», jak mówią Niemcy, wszystko to przywodziło mi zawsze na myśl jakieś pierwociny krajobrazu z całym ubóstwem pomysłów i linii. Ściśle mówiąc, jest to zaledwie tło. Z chwilą jednak, gdy przestaję patrzeć, jak człowiek obcy, gdy poczynam odczuwać prostotę widoków, włączając się w tę ich niezmierną szerokość, w której wszelki określony kształt tak topnieje, jak dusza w nirwanie — mają one dla moich oczu nietylko artystyczny urok «prymi-

4*

tywów», ale zarazem działają na mnie w sposób kojący. Mogę podziwiać naprzykład Apenniny, ale duch mój nie umie wnikać w nie, zostaje na zewnątrz i obija się o nie łokciami. Wobec tego, prędzej, później, musi nastąpić znużenie. Człowiek wypoczywa naprawdę tylko w takim razie, jeśli się stapia z otoczeniem, a stopić się może jedynie wówczas, gdy jego dusza i dusza natury posiadają wspólną, odpowiadającą sobie organizację. Nostalgia pochodzi właśnie z wyłączenia się duszy z ogółu otaczających ją rzeczy. Zdaje mi się, że ową zasadę psychicznego powinowactwa możnaby zastosować jeszcze szerzej. Może dziwnem się wyda, że ja, wychowany po za krajem i przesiąknięty kulturą tamtejszą, wypowiadam podobne poglądy, ale powiem więcej: oto nawet kobieta-cudzoziemka, choćby najpiękniejsza, pozostaje dla mnie w pewnym stopniu tylko okazem żeńskiego rodzaju, nie zaś duszą kobiecą.

Pamiętam, com swego czasu wypisywał na Polki. Lecz to jedno drugiemu nie przeszkadza. Mogę widzieć ich wady, a czuć się bliższy im, niż cudzoziemkom. Zresztą, większa część moich dawnych poglądów podarła mi się naksztalt starego ubrania.

Lecz dosyć o tem. Spostrzegłem ze wstydem i ze zdziwieniem, że to wszystko, com napisał, było zagadywaniem siebie samego. Tak jest! — tak! Rozprawiam o krajobrazach, nostalgii, a naprawdę wszystkie moje myśli są w Płoszowie. Nie chcę się do tego przyznać, ale trzeba! Siedzi we mnie niepokój, podobny do jakiegoś ściskania w piersiach. Być bardzo może, iż i przyjazd tam i pobyt będzie bez porównania lepszy, łatwiejszy, niż to sobie teraz, w tym stanie oczekiwania, wyobrażam. Wszelka wigilia jest nieznośną. Będąc młodym chłopcem, miałem raz pojedynek i przypominam sobie, że niespokojny byłem tylko w wigilię. Staralem się także wówczas myśleć o czem innem i podobnie, jak dziś, napróżno. Myśli moje nie są wcale tkliwe, ani nawet przyjazne dla pani Kromickiej, są tylko jakoś dziwnie mrowiące się; opadają mnie, jak zaniepokojone pszczoły i niepodobna mi się od nich opędzić.

17 Kwietnia.

Byłem dziś, i zastałem wszystko zupełnie inaczej, niżem sobie wyobrażał. Wyjechałem z Warszawy dorożką o siódmej rano, wyliczywszy, że na ósmą mniej więcej będę w Płoszo-

wie. Ciotka mówiła mi, że te panie rano wstają. Owo nieprzyjemne uczucie ściskania pod sercem i mrowienia się myśli nie opuściło mnie ani na chwilę. Przynależem sobie, że nie będę obmyślał żadnych planów powitania, ani postępowania w dalszym ciągu z Anielką. Niech tak będzie, jak musi być i jak wypadnie — oto wszystko, com postanowił. Nie mogłem jednak nie myśleć, jak to właśnie będzie, jak ona wygląda, jak mnie powita, co zechce dać mi do zrozumienia, w jaki sposób pokieruje nasze stosunki? Bo ponieważ sam nie miałem i nie chciałem mieć żadnych w tym względzie postanowień, byłem, nie wiem dlaczego, pewny, że ona je będzie miała. W przewidywaniu tego, wpadłem chwilami w usposobienie dla niej nieprzyjazne — to znów na myśl, że bądź co bądź i dla niej wyniknie z tego wielki przymus, czułem coś nakształt żalu nad nią. Wyobraźnia moja była jednak do tego stopnia nią zajęta, że ją widział, jak żywą. Przypomniałem sobie z niezmierną plastyką zarost jej kasztanowatych włosów nad czołem, jej długie rzęsy, oczy, jej twarz drobną i delikatną. Staralem się odgadnąć, jak będzie ubrana. Wracały mi też różne wspomnienia jej słów, poruszeń, wyrazów twarzy

ubrań. Z dziwną uporczywością przypominała mi się zwłaszcza ta chwila, w której ona wróciła raz z górnych pokojów do salonu, z twarzą, której wzruszenie usiłowała pokryć pudrem. Wreszcie wspomnienia owe spotężniały tak bardzo, że stały się niemal widzeniem. Pomyślałem: oto znów mnie nawiedza! — i chcąc się od tego uwolnić, zacząłem rozmawiać z doróżkarzem. Pytałem go, czy jest żonaty, na co mi odpowiedział, że «bez baby nijak» — poczem jeszcze coś mówił, czego już nie słyszałem, bom naraz dojrzał w dali majaczące topole płoszowskie. Anim się spostrzegł, kiedyśmy ujechali kilka wiorst od rogatek.

Na widok Płoszowa, uczucie wewnętrzного niepokoju wzrosło we mnie, a myśli moje stały się jeszcze szybsze. Starąłem się zwrócić uwagę na rzeczy zewnętrzne, na zmiany, jakie zaszły w czasie mej niebytności, na nowo pobudowane domy przydrożne. Mechanicznie powtarzałem sobie, że pogoda jest bardzo piękna, a wiosna wyjątkowo wczesna. Dzień rzeczywiście był przepyszny, w powietrzu rzeźwa poranna świeżość i pełno jasności; przy domach kwitły jabłonie, pod którymi leżał kwiat nakształt śniegu; otaczał mnie jakby szereg obrazów nowej szkoły

malarskiej. Wszędy, gdzie spojrział, widziałem świetlisty i przeźroczysty «plein-air», w którego jasnej głębi poruszały się postacie ludzi, pracujących przy domach i w polu. Dziwna rzecz, że wszystko to widział, wszystko zauważył, ale nie zdołał się tem przejąć, ani się temu całkowicie oddać. Owe wrażenia straciły niejako swą wnikliwość, natomiast skupiały się i uświadamiały tylko na powierzchni mego mózgu, nie mogąc zasunąć się w głąb, gdzie kryły się inne myśli. W tym stanie rozdwojonej uwagi zbliżyłem się do Płoszowa. Nagle ogarnął mnie chłód lipowej alei, przez którą spoglądały zdała na świat okna palacu. Rozproszone marne myślatka poczęły tłuc się we mnie jeszcze niespokojniej. Nie umiem dokładnie powiedzieć, dlaczego, zamiast wjechać na dziedziniec, zatrzymałem dożkarza przed bramą — i ścigany jego podziękowaniami, poszedłem piechotą do ganku.

W ogóle, nie umiem sobie również zdać sprawy, z jakich powodów byłem tak niespokojny: chyba dlatego, że w tym znanym domu oczekiwało mnie coś nieznanego, co jednak stało w takim, wprost tragicznym, związku z moją przeszłością. Idąc przez dziedziniec, doznałem tak silnego ściskania w piersiach, że chwilami robiło

mi się duszno. «Co u dyabła! co u dyabła!» — powtarzałem sobie w duchu. Ponieważ zostawiłem dorożkarza przed bramą, nikt nie wyszedł na moje spotkanie. Sień była pusta. Wszedłem do sali jadalnej i postanowiłem tam czekać, póki te panie nie zejną.

Miało to niebawem nastąpić, stół bowiem był nakryty, zastawa gotowa, a samowar szeptał i mruczał, puszczać kłęby pary ku górze. Znów najmniejszy szczegół nie uszedł mojej uwagi. Zauważyłem, że w sali było chłodno i stosunkowo ciemno, bo okna jej wychodziły na północ. Przez jakąś chwilę skupiłem baczność na to, że od trzech okien odbijają się w ciemnej woskowanej podłodze trzy szlaki świetliste; potem zacząłem rozpatrywać, jakby coś nowego, kredens, który znalazłem od dzieciennych lat; następnie przypomniałem sobie rozmowę, jakąśmy mieli kiedyś w tej sali ze Sniatyńskim, gdyśmy spoglądali przez szyby na jego żonę i Anielkę, idące w berlaczach po śniegu do ciepłarni.

Nakoniec chwyciło mnie uczucie pustki i smutku. Siadłem w oknie, by być bliżej światła i czynić nowe spostrzeżenia nad ogrodem. Ale wszystko to nie uwolniło mnie od owego rozdwojenia wewnętrznego, o którym już wspo-

mniałem, zupełnie bowiem jednocześnie myślałem, że wkrótce, może za parę minut, zobaczę ją, że muszę ją powitać, przemówić do niej i następnie widywać ją codziennie, przez całe miesiące. Pytania: jak to będzie? co to będzie? — cisnęły mi się jedno przez drugie do głowy. Są ludzie, którzy ze strachu popełniają czyny szalonej odwagi, ze mną znów zdarza się często tak, że niepokój, brak postanowień i niewiadomość tego, co ma nastąpić, zmieniają się we mnie w jakiś wybuch wewnętrznego zniecierpliwienia i gniewu. Tak stało się i teraz. Różnica między dawną Anielką a dzisiejszą panią Kromicką ujawniła mi się z taką siłą, jak nigdy przedtem. «Choćbyś księżyc wzięła na głowę — pomyślałem sobie — choćbyś była stokroć piękniejsza, stokroć bardziej urocza, niż sobie mogę wystawić, będziesz dla mnie niczem, a raczej czemś tylko odpychającym». I gniew mój wzmógł się jeszcze, bom wyobraził sobie, nie wiadomo dlaczego, że ona po to tylko teraz przyjdzie i po to będzie mię widywała w przyszłości, by mi dowieść, że się myłę i że właśnie zostanie dla mnie na wieki pożądana i na wieki niedostępna. «Zobaczymy!» — odpowiedziałem jej w duchu, pod wrażeniem, że mnie czeka z tą kobietą ja-

kiś dziwny i nieokreślony pojedynek, jakaś walka, którą zarazem przegram i wygram, bo stracę wspomnienie, ale odzyskam spokój. Zdało mi się w tej chwili, że mam dość sił i odwagi do odparcia każdego ataku.

Wtem drzwi się otworzyły po cichu i w sali ukazała się Anielka.

Na jej widok poczułem szum w głowie i zimno w końcach palców. Ta postać, którą miałem w tej chwili przed sobą, nosiła wprawdzie nazwisko pani Kromickiej, ale miała słodkie, stokroć ukochane rysy i niewysłowiony urok mojej dawnej Anielki. W tym chaosie, jaki ogarnął mą głowę, jeden głos wołał mocniej od innych: «Anielka! Anielka! Anielka!» A ona nie dostrzegła mnie lub wzięła za kogo innego, gdyż byłem odwrócony od światła. Dopiero gdym się do niej zbliżył, podniosła oczy, stanęła, jak wryta — i nie potrafię nawet opisać tego wyrazu zaleknięcia, zmieszania, wzruszenia i pokory, jaki odbił się na jej twarzy. Zbladła tak bardzo, że m się przestraszył, czy nie zemdleje. Gdym uścisnął jej rękę, miałem uczucie, że ścisnęłam kawałek lodu. Wszystkiemu się spodziewałem, ale nie takiego powitania. Byłbym przed chwilą przysiągł, że witając się ze mną, da mi

w jakikolwiek sposób uczuć, że jest panią Kromicką. Tymczasem, nic z tego! Stała przedemną wzruszona, zalekniona — moja dawna Anielka. Ja oto uczyniłem ją nieszczęśliwą, jam był winien, stokrotnie winien, a ona w tej chwili patrzyła na mnie tak, jakby sama chciała przebaczenia. Uczucie dawnej miłości, skruchy i politowania opanowało mnie z taką siłą, że zupełnie straciłem głowę. Zachowałem tylko tyle przytomności, że nie pochwycił jej, nie przycisnął do piersi i nie zaczął uspokajać takimi słowami, jakimi się mówi do ukochanego stworzenia. Zresztą miałem ich pełne serce. I ja byłem tak wzburzony, tak zmieszany niespodzianem, nieprzypuszczalnym znalezieniem, nie pani Kromickiej, ale Anielki, że ścisnąłem tylko jej rękę, nie umiając słowa przemówić. A jednak trzeba było — więc zebrawszy resztki myśli, spytałem przytłumionym, jakby cudzym głosem:

— Czy ciotka ci nie mówiła o moim przyjeździe?

— Ciotka... mówiła... — odrzekła z wysileniem Anielka.

I znów umilkliśmy oboje. Czulem, że wypada mówić dalej, spytać jej o zdrowie matki i jej

własne, a niepodobna mi się było na to zdobyć. Pragnąłem z całej duszy, żeby ktokolwiek nadszedł i wybawił nas oboje. Jakoż nadeszła ciotka z młodym doktorem Chwastowskim, młodszym synem rządcy, który bawi od miesiąca przy pani Celinie. Anielka usunęła się zaraz do stołu dla nalewania herbaty, ja zaś począłem się witać i rozmawiać z ciotką. Przez ten czas oprzytomniałem zupełnie i zasiedliśmy do herbaty.

Począłem teraz wypytywać o zdrowie pani Celiny. Ciotka, w odpowiedziach swych, odwoływała się co chwila do młodego doktora, ten zaś zwracał się do mnie z tym pewnym odcieniem lekceważenia, z jakim świeżo patentowany uczoney traktuje laików, a zarazem, z jakim demokrata, czuwający nad swą godnością, nawet wówczas, gdy mu nikt nie chce ubliżyć, odpowiada człowiekowi, którego uważa za arystokratę. Wydał mi się bardzo zarozumiałym i koniec końcem ton mój w rozmowie z nim był grzeczniejszy, niż jego ze mną. Sprawiało mi to pewną rozrywkę i pozwalało przyjść do ostatecznego ładu z memi myślami, które mącił co chwila widok Anielki. Od czasu do czasu spoglądałem na nią przez zastawę stolową i z pewną desperacją powtarzałem sobie w duszy:

«To te same rysy, ta sama drobna twarz, z czołem ocienionem włosami; to ta sama Anielka, prawie dziewczynka! to samo kochanie, to samo szczęście, tylko już nie moje i na zawsze utraczone». Była w tem wrażeniu ogromna słodycz, pomieszana z równie wielkim bólem. Anielka opanowała już mniej więcej wzruszenie, ale była jeszcze jakby załężniona. Odważyłem się kilkakrotnie zwrócić do niej z zapytaniem o matkę, by nasz stosunek wepchnąć jakoś na gładsze tory i uczynić swobodniejszym. W części mi się to udało. Powiedziała mi nawet: «Mama się ucieszy, jak cię zobaczy». Nie wierzyłem temu, ale jej głosu słuchałem z przymkniętymi oczyma, bo był mi miłszy nad wszelką muzykę. Rozmawialiśmy coraz swobodniej. Ciotka była w wyśmienitym humorze, raz z powodu mego przyjazdu, a powtóre, że była już u Klary, która jej przyrzekła koncert. Wyjeżdżając, ciotka spotkała na schodach dwie inne panie, protektorki innych instytucji dobroczynnych. Przybyły one zapóźno — i to właśnie cieszyło tak ciotkę. Wypytywała mnie o Klarę, która zrobiła na niej jak najlepsze wrażenie. Pod koniec śniadania, zmuszony pytaniami, począłem nieco opowiadać o swoich podróżach. Ciotka dziwiła się,

żem był aż w Islandyi, a wypytawszy mnie, jak tam świat wygląda, rzekła:

— Trzeba być desperatem, żeby tam jechać.

— To też było mi tam wówczas bardzo źle — odpowiedziałem.

Anielka spojrzała w tej chwili na mnie i znów w oczach jej dostrzegłem lęk i pokorę. Gdyby mnie wprost ręką brała za serce, nie zdołałaby niem targnąć mocniej. Im bardziej byłem przygotowany na to, że ona przyjmie mnie z jakimś tryumfującym chłodem, z jakimś zadowoleniem z mojej biedy, z jakimś pogardliwym uznaniem swej wyższości, tembardziej wzruszało mnie, a zarazem przybijało do ziemi, to jej anielskie współczucie. Zawiodły mnie wszystkie obliczenia, wszystkie przewidywania. Sądziłem, że choćby nawet pragnęła nie być dla mnie panią Kromicką, to nie potrafi tego dokazać i odepchnie mnie tem i zrazi, a tymczasem ona nie wyglądała nawet na mężatkę. Ja to musiałem sobie teraz przypominać, że jest zameżna, ale w przypomnieniach tych znajdowałem nie odrazę, tylko niewypowiedziane strapienie.

Mam tę naturę, że w każdym zmartwieniu moralnem lubię rozdrapywać własne rany, chciałem więc uczynić to i teraz — i rozpocząć

rozmowę o jej mężu. Ale nie mogłem; miałem poczucie, że to będzie okrucieństwo i profanacja. Wypowiedziałem natomiast chęć powitania pani Celiny. Anielka wyszła, by ją spytać, czy może mnie przyjąć i wróciwszy po chwili, rzekła:

— Mama prosi cię zaraz.

Poszliśmy razem na drugą stronę domu, a ciotka z nami. Czulem potrzebę powiedzenia Anielce jakiegoś dobrego słowa, któreby ją uspokoiło, krępowała mnie tylko obecność ciotki; lecz po chwili pomyślałem, że właśnie lepiej będzie, gdy przy ciotce powiem jej to, co chcę powiedzieć, więc przed drzwiami, wiodącemi do pokoju pani Celiny, zatrzymałem się i rzekłem:

— Daj mi rękę, siostrzyczko kochana...

Anielka wyciągnęła do mnie dłoń. Czulem, że mi jest wdzięczna za ten wyraz: siostrzyczko, że wielki ciężar spada jej z piersi i że tem serdecznem uściśnieniem ręki chce mi powiedzieć:

— O, bądźmy przyjaciółmi, przebaczymy sobie wszystko!

— Spodziewam się, że będziecie w zgodzie — mruknęła, widząc to, ciotka.

— Będziemy, będziemy! On taki dobry! —
odpowiedziała Anielka.

I naprawdę miałem w tej chwili serce pełne dobroci. Wszedłszy do pokoju pani Celiny, powitałem ją bardzo serdecznie, na co odpowiedziała mi z pewnym przymusem; widocznym było, że gdyby nie obawa obrażenia ciotki, byłaby odpowiedziała zupełnie chłodno. Lecz nie miałem jej tego za złe; żal jej do mnie był aż nadto usprawiedliwiony. Być może, że w jej umyśle wyrobiło się przekonanie, że i za tę sprzedaż rodzinnych majątków ja jestem także poniekąd odpowiedzialny, bo gdybym umiał być w swoim czasie innym człowiekiem, wszystko to mogło nie nastąpić.

Zastąpiłem ją zmienioną bardzo. Od niejakiego czasu nie podnosiła się już z fotelu na kółkach, na którym ją wytaczano w piękne dni do ogrodu. Twarz jej, zawsze delikatna, wydelikatniała tak, że wyglądała, jak ulepiona z wosku. Znać było, że niegdyś musiała być bardzo piękna, a zarazem przez całe życie bardzo nieszczęśliwa.

Począłem ją wypytywać o zdrowie i wyraziłem nadzieję, że ożywczy wpływ wiosny wroci i jej siły. Słuchała, uśmiechając się smutno i ki-

wając głową, nakoniec w oczach jej ukazały się dwie, duże łzy, którym pozwoliła spłynąć spokojnie po twarzy.

Potem, zwróciwszy się ku mnie, spytała:

— Wiesz, że Głuchów sprzedany?

Widocznie była to myśl, która nie opuszczała jej ani na chwilę, jej wieczne zmartwienie, jej ciągła zgryzota, jej nieszczęście.

Anielka, usłyszawszy pytanie, splonęła nagle. Był to przykry rumieniec — bo rumieniec żalu i wstydu — ja zaś odpowiedziałem:

— Wiem. Albo się to da odrobić i w takim razie niema nic straconego, albo nie da i wówczas trzeba się zgodzić z wolą Bożą.

Anielka spojrzała na mnie z wdzięcznością, pani Celina zaś rzekła:

— Ja się już nie luję.

Lecz nie była to prawda: ludziła się. Oczy jej spoczywały na moich ustach, czekając jakiegoś słowa, któreby utwierdziło w niej ukrywaną nadzieję, chcąc więc być do końca wspa-
niałomyślnym, rzekłem:

— Konieczności każdy musi ustąpić i trudno kogoś za to winić, ale z drugiej strony myślę, kochana ciotko, że niema takich przeszkód na

świecie, którychby wytrwałością i odpowiednimi środkami nie można przezwyciężyć.

Tu zacząłem mówić, iż słyszałem o wypadkach, w których sprzedaż została unieważniona z powodu nieformalnego kontraktu. Mówiąc nawiasem, nie była to prawda, ale widziałem, że mówiąc tak, wlewam poprostu balsam do serca pani Celiny. Pośrednio występowałem także w obronie Kromickiego, nie wymieniając jednak jego nazwiska, które zresztą nie było ani razu przy mnie przez nikogo wymienione.

Trzeba jednak powiedzieć prawdę. Wspaniałomyślność tylko w części dyktowała mi moje słowa, głównie zaś mówiłem je dlatego, iż czułem, że ujmuję sobie niemi Anielkę i przedstawiam się sam w świetle wielkiej dobroci i szlachetności.

Jakoż Anielka była mi wdzięczna, bo gdyśmy wreszcie odchodzili z ciotką, pobiegła za nami i wyciągnąwszy do mnie rękę, rzekła:

— Dziękuję ci za mamę.

W odpowiedzi podniosłem w milczeniu jej dłoń do ust.

Ciotka była także wzruszona moją dobrocią. Rozstawszy się z nią, poszedłem z cygarem do ogrodu, by uporządkować moje wrażenia i przyjść

do ładu z memi myślami. Ale w ogrodzie spotkałem młodego doktora Chwastowskiego, odbywającego swą ranną przechadzkę. Ponieważ chciałem sobie zjednać wszystkich w Płoszowie, zbliżyłem się do niego i począłem go wypytywać o zdrowie pani Celiny, z tem uznaniem, jakie się ma dla wiedzy i powagi. Widziałem, że mu to pochlebiało bardzo; po chwili pozbył się swej demokratycznej czujności, gotowej za lada słowem najeżyć pióra na głowie i jął rozpowiadać mi o chorobie matki Anielki z pewnem skwapliwem upodobaniem, jakie okazują zwykle młodzi adepci wiedzy, których zwątpienie nie zdołało jeszcze zaczadzić. Mówiąc, używał co chwila łacińskich terminów, jakby rozmawiał z drugim doktorem. Jego tęga, zdrowa figura oraz siła mowy i spojrzenia, zrobiła na mnie korzystne wrażenie, bom widział w nim uosobienie tej nowej, niepodobnej zupełnie do geniuszów bez teki, generacyi, o której dużo mi nagał swego czasu Śniatyński. Chodząc po długich alejach parku, poczęliśmy wreszcie prowadzić jedną z tych, tak zwanych inteligentnych rozmów, polegających przeważnie na cytowaniu nazwisk. Chwastowski to, co wiedział, wiedział zapewne dokładniej odemnie, ale ja czytałem

więcej w życiu, sędzę przeto, żem go niepomiernie zadziwił. Chwilami spoglądał na mnie prawie niechętnie, jak gdyby uważał za wdziernie się w cudze prawa to, że człowiek, którego on zaliczał do arystokracji, pozwala sobie wiedzieć o pewnych książkach lub pewnych autorach. Natomiast ująłem go swobodą moich poglądów. Mój liberalizm polega wprawdzie na tem, że uwzględniam wszystko, bo o wszystkim wątpię, jednakże już to samo, że człowiek mego majątku i położenia nie stał na zupełnie wstęcznem stanowisku, zjednało mi całkowite uznanie młodego radykała. Pod koniec rozmowy byliśmy ze sobą, jak ludzie, którzy się porozumiewali i zrozumieli.

Sędzę, że z czasem stanę się dla doktora Chwastowskiego wyjątkiem z reguły. Zauważyłem to już dawno, że w tym kraju, jak każdy szlachcic ma swego żyda, którego wyłącza z ogólnej niechęci dla żydów, tak każdy demokrata ma swego arystokratę, do którego czuje wyjątkową słabość.

Na odchodnem wypytywałem doktora Chwastowskiego o braci. Powiedział mi, że jeden z nich założył browar w Płoszowie, o czem wiedziałem, bo mi to pisała w swoim czasie ciotka; drugi

ma księgarnię z elementarnymi książkami w Warszawie, trzeciego, który ukończył szkołę handlową, wziął Kromicki, jako swego pomocnika, na Wschód.

— Najlepiej z pomiędzy nas idzie piwowarowi — mówił młody doktor — ale wszyscy pracujemy tego i być może, że się czegoś dorobimy. Szczęście, że ojciec stracił majątek; inaczej byłibyśmy «glebae adscripti», siedzielibyśmy każdy na swojej wiosce i w końcu jeszczebyśmy pobankrutowali tak, jak ojciec.

Mimo, iż umysł mój był nie tylko zajęty, ale wprost pochłonięty czem innym, słuchałem doktora z pewnem zajęciem. Otóż, pomyślałem sobie, ludzie nie przerafinowani, ani też nie pogrążeni w ciemnocie. Pokazuje się jednak, że w tym kraju są tacy, którzy mogą coś robić i którzy tworzą jakieś pośrednie a zdrowe ogniwa pomiędzy przekwitem a barbarzyństwem. Być może, że tego rodzaju warstwa tworzy się dopiero po większych miastach i że zasilają ją codziennie synowie pobankrutowanej szlachty, którzy z konieczności przyswajają sobie mieszczchańską tradycję pracy, a przynoszą do niej tęgie mięśnie i nerwy. Mimowoli przypomniałem sobie, jak raz Sniatyński krzyczał za mną

na schodach: «Z was już nie będzie, ale z waszych dzieci mogą być jeszcze ludzie, musicie tylko pierwaj pobankrutować, bo inaczej i wasze wnuki nie wezmą się do roboty!» A oto synowie pana Chwastowskiego wzięli się do niej i prą się w świat, za pomocą własnych jedynie ramion. Ja także, gdybym nie miał majątku, musiałbym sobie jakoś dawać rady i może wyrobiłbym w sobie tę energię postanowień, której mi tak brakło w życiu.

Doktor pożegnał mnie niebawem, miał bowiem jeszcze jednego chorego w Płoszowie, którego miał odwiedzić. Chory ów był to młody kleryk z seminaryum warszawskiego, syn jednego z płoszowskich chłopów. Był on w ostatnim stopniu suchot. Ciotka umieściła go w oficynie pałacu i odwiedzała codzień, wraz z Anielką. Dowiedziawszy się o tem, udałem się i ja do niego i nad moje spodziewanie, zamiast umierającego człowieka, znalazłem młodzieńczyka o twarzy chudej, ale rumianej, pełnego życia i wesołości. Według doktora, był to jednak ostatni blysk lampy. Młodego księdza pilnowała matka, która odrazu zlała na mnie z powodu ciotki, taki potok błogosławieństw, że mogłem się w nim utopić.

Anielka nie przysłała odwiedzić tego dnia chorego; siedziała cały czas u matki. Widziałem ją dopiero przy obiedzie, na którym obecna była i pani Celina, przytaczają ją bowiem codzień na obiad w jej fotelu. Było to zupełnie naturalne, że Anielka cały czas przedtem spędziła z matką; wyobraziłem sobie jednak, że ona unika spotkania ze mną. Stosunki nasze muszą się jakoś zczasem ułożyć, ale rozumiem, że z początku muszą być kłopotliwe i trudne. Anielka ma tyle inteligencyi serca, tyle wrażliwości i dobroci, że nie potrafi zachować się obojętnie względem tego położenia, w jakim jesteśmy, nie posiada zaś dość owej wprawy towarzyskiej, która we wszystkich, najbardziej powikłanych warunkach, umie zachować pozory swobody. Taka wprawa przychodzi z wiekiem, gdy żywe źródła uczuć poczynają wysychać, a dusza staje się konwencyonalną.

Co do mnie, dałem poznać Anielce, że niema we mnie urazy dla niej, ani nienawiści, bo mi tak podyktowało serce. Zresztą nie będę nigdy mówił z nią o przeszłości i z tego powodu nie szukałem dziś rozmowy sam na sam. Przy herbacie wieczornej mówiliśmy o rzeczach ogólnych, o tem, co słychać u nas i zagranicą. Ciotka wy-

pytywała się jeszcze o Klarę, która zajęła ją mocno, ja opowiadałem, com o niej wiedział i z wolna zgadało się o artystach w ogóle. Ciotka patrzy na artystów, jako na rodzaj ludzi, który Pan Bóg dlatego stworzył, żeby od czasu do czasu miał kto wyprawić widowisko na biednych. Ja twierdziłem, że artysta, byle miał serce czyste, napelnione nie lichą miłością własną, ale miłością sztuki, może być najszczęśliwszym człowiekiem w świecie, bo styka się ustawicznie z czemś nieskończonem i bezwzględnie doskonałem. Z życia przychodzi wszystko zło, ze sztuki płynie tylko szczęście. Jestto istotne moje zdanie, poparte obserwacją. Anielka była po mojej stronie i jeśli tę rozmowę zapisuję, to dlatego, że uderzyła mnie jedna uwaga, bardzo prosta, ale dla mnie bardzo znacząca. Oto, gdyśmy mówili o zadowoleniu, płynącym ze sztuki, ona powiedziała: «Muzyka, to najlepsza pociecha». Ja widziałem w tem mimowolne wyznaczenie, że nie jest szczęśliwą i że zdaje sobie z tego sprawę. Zresztą nie mam i tak pod tym względem żadnej wątpliwości.

Nawet twarz jej nie jest twarzą kobiety szczęśliwej. Prawie jeszcze wypiękniała, jest niby

spokojna, a nawet pogodna, ale nie jest rozjaśniona światłem wesołości, bijącej od wewnątrz i widać w niej pewne skupienie, którego dawniej nie było. W ciągu dnia spostrzegłem, że jej skronie mają leciuchny żółtawy ton, taki, jaki ma na przykład kość słoniowa. Patrzyłem na nią ciągle, bo mi to sprawiało niewypowiedzianą rozkosz; powiedziałbym: przypominałem ją sobie i z jakimś dziwnym, drażniącym, a zarazem słodkim uczuciem stwierdzałem, że to jest ta sama twarz, te same długie rzęsy, te same oczy, które nie są czarne, a wydają się, jak czarne, te same ocienione usta. Nie mogłem się nasycić tą zamianą wspomnień na rzeczywistość. Jest w Anielce coś tak dla mnie nieprzepraczone pociągającego, że gdybym jej nigdy przedtem nie widział i gdyby postawiono ją między tysiącem najpiękniejszych kobiet, a mnie kazano wybierać, czuję, że poszedłbym wprost do niej i powiedział: Oto moja wybrana! Są może piękniejsze na świecie, ale takiej, któraby bardziej odpowiadała temu jakiemuś prototypowi kobiety, który każdy mężczyzna nosi w wyobraźni, dla mnie niema. Myślę, iż ona jednak musiała to widzieć, że ją obserwuję i że ją podziwiam.

Wyjechałem o zmroku. Byłem tak dalece

zagłuszony wrażeniami dnia, a moje poprzednie rozumowania i nadzieje były do tego stopnia unicestwione, żem w czasie drogi nie miał i jeszcze nie mam siły do zwykłych moich zagłębiań się w siebie. Spodziewałem się znaleźć panią Kromicką a znalazłem Anielkę. Oto, co jeszcze raz zapisuję. Bóg jeden wie, co z tego może dla nas obojga wypłynąć. Myśląc o tem, mam zarazem wrażenie i wielkiego szczęścia i jakby jakiegoś zawodu. Bo jednak ja teoretycznie miałem słuszność, gdyż po jej zameżczeniu mogłem się spodziewać tych zmian psychicznych, które z konieczności zachodzą w każdej kobiecie — i mogłem się spodziewać, że ta kobieta przynajmniej to da mi do zrozumienia, że rada jest, iż wybrała nie mnie. Niema drugiej na świecie, któraby odmówiła sobie tego zadośćuczynienia miłości własnej... A jak się znam, jak znam moją wrażliwość i moje nerwy, tak gotówbym przysiąc, że w takim razie wracałbym pełen goryczy, ironii, gniewu — ale wyleczony. Tymczasem stało się inaczej, zupełnie inaczej! To jest istota o takiej niezglębionej dobroci serca i prostocie, że miara, jaką miałem na dobroć ludzką, okazuje się zamałą dla niej miarą. Co teraz nastąpi, co będzie ze mną, nie

chcę na to odpowiadać. Życie moje mogło spływać jasną i spokojną rzeką w to morze, do którego spływa wszystko — teraz zaś rzuci się wodospadem w przepaść. Ale niech będzie jak chce. W najgorszym razie będę ogromnie nie-szczęśliwy. Nie spoczywałem na różach i przedtem — z tą nicością w duszy. Nie pamiętam, zdaje się, że to ojciec mój mówił mi, że z życia musi coś wyrosnąć, bo takie jest prawo natury. Jeśli musi, to musi. Prawda, że nawet i na pustyni siły życiowe, ukryte w głębi, wystrzelają w górę palmami na oazach.

21 Kwietnia.

Mieszkam niby w Warszawie, ale cztery dni z rzędu spędziłem w Płoszowie. Pani Celina ma się lepiej, natomiast ksiądz Łatysz umarł onegdaj. Doktor Chwastowski nazywa chorobę jego «wspaniałym przebiegiem gruźlicy płucnej» i z trudnością ukrywa zadowolenie, że koniec tego wspaniałego przebiegu przepowiedział niemal na godzinę. Odwiedzaliśmy nieboszczyka na dwanaście godzin przed śmiercią. Żartował z nami i był pełen otuchy z powodu zmniejszenia się gorączki, która zmniejszała się właśnie skutkiem osłabienia. Wczoraj rano siedzieliśmy

z Anielką na ganku, gdy nadeszła matka biednego księżyka i zaczęła opowiadać o jego śmierci, w ten szczególny chłopski sposób, w którym żal miesza się z zupełnem zgodzeniem się na to, co zaszło. We współczuciu mojem była i ciekawość, bom się z ludem mało dotąd stykał i mało na niego zwracałem uwagi. Jakim ci ludzie mówią dziwnym językiem! Staralem się zapamiętać jej słowa, by je sobie zapisać. Stara chłopka, na powitanie, podjęła w milczeniu pod nogi mnie i Anielkę, następnie zaś, przykrywszy oczy wierzchem dłoni, poczęła zawodzić:

— O Jezusińku mój serdeczny, o Maryjo Przynajświętsza! Pomer ci mój nieboraczek, pomer! Wolał ci do Pana Boga iść, niż z matką i ojcem ostawać. Na nic mu się dworski starunek nie przydał. Wina mu ta dawali po próźnicy, bo mu ta i wino nie pomogło. O Jezusińku Przynajświętszy, o Jezul o Jezul!

W głosie jej był niezawodnie szczery żal macierzyński, ale co mnie uderzyło, to zachowanie w jękach i narzekaniu czegoś w rodzaju nuty obyczajowej. Nie słyszałem dotąd chłopek lamentujących po śmierci bliskich, a byłbym przy-

siągl, że wszystkie muszą podobnie lamentować, jakby na to istniał jakiś wiejski przepis.

Anielka miała lzy na rzesach i z tą nieopisaną dobrocią, jaką posiadają tylko kobiety, poczęła wypytywać o okoliczności śmierci, odgadując, że opowiadanie przyniesie kobiecie ulgę. Jakoż staruszka poczęła opowiadać niemal z chciwością:

— Kiej dobrodziej z Panem Jezusem od niego odszedł, ja mu powiadam tak: czy ta umrzesz, czy nie umrzesz, wola Boska! Przyrządziłeś się na śmierć pięknie, a teraz śpij. On powiada: dobrze! — i zdrzemnął, a ja też, bo, niech to nie będzie Panu Bogu wymowno, alem się też bez trzy noce nabiedowała. Dopiero o pierwszych kurach przyszedł mój stary, zbudził mnie i siedzieliśmy oboje — a on śpi i śpi. Mówię staremu: ej, czy nie pomer? A stary mówi: może i pomer! Pociągnął go, on się też obudził i mówi: lepiej mi. Poleżał z pięć pacierzy spokojnie i wzion się uśmiechać do pułapu. Jakem to zobaczyła, tak złość mnie chyciła i mówię: a ty, kaścianie, to ty się mojej biedzie uśmiechasz? A on się śmierci uśmiechał nie mojej biedzie, bo zaraz potem poczęło dychać niebożątko i tyle go było do wschodu słonka.

Tu znowu poczęła jęczeć — następnie wezwwała nas, byśmy poszli zobaczyć nieboszczyka, bo już go oblekła i «taki piękny, jak malowanie». Anielka była gotowa pójść z nią, ale ją powstrzymał; zresztą babina, zapomniawszy po chwili o swem żądaniu, przeszła do opowiadań o swojej biedzie. Mąż jej był kiedyś zamożnym gospodarzem, ale całą chudobę stracili na to, by syna wychować. Sąsiedni gospodarze kupowali morgę za morgą, i dziś została im tylko chałupa, a gruntu nic. Tysiąc dwieście rubli wydali. Myśleli, że się na starość przy synu przytulą, a tymczasem Pan Bóg go zabrał. Staruszka z całą chłopską rezygnacją oświadczyła nam, iż już się ułożyli z mężem, że zaraz po pogrzebie pójdą «na dziady». Nie zdawało się to ją wcale przestraszać, mówiła nawet o tem, jakby z pewną utajoną satysfakcją, bała się tylko, czy w gminie nie będzie mitręgi ze świadectwem, które nie wiem do czego jej było potrzebne. W opowiadaniu jej tysiącne szczegóły realne mieszały się z wezwaniami do Pana Jezusa i do Matki Boskiej, ze łzami i żalem.

Anielka wbiegła do domu i po chwili wróciła z pieniędzmi, które chciała wręczyć starej kobiecie, lecz mnie przyszła inna myśl, którą

na razie uznałem za dobrą. Zatrzymałem rękę Anielki i zwróciwszy się do babiny, spytałem:

— Toście wydali tysiąc dwieście rubli na wychowanie syna?

— Juści, proszę jaśnie pana. Myśleliśwa, jak ostanie proboszczem, przytulić się przy nim na probostwie, ale Bóg Najwyższy pokierował nas nie na probostwo, ino pod kościół.

— To ja wam podaruję tysiąc dwieście rubli. Zagospodarujecie się na nowo i życie spokojnie w chałupie.

Byłbym to zaraz uczynił, ale nie miałem ze sobą pieniędzy; umyśliłem jednak wziąć potrzebną kwotę z kasy ciotki i kazałem babuli przyjść za godzinę. Była tak zdumioną, iż przez jakiś czas patrzyła na mnie wytrzeszczonemi oczyma, nie mówiąc ani słowa, następnie padła mi do nóg prawie z krzykiem. Potrafiłem się jej jednak pozbyć dość prędko, głównie dlatego, że pilno jej było lecieć do męża i powiedzieć mu dobrą nowinę. Zostaliśmy sami z Anielką, która również była wzruszona i na razie nie umiała znaleźć potrzebnych jej słów, dopiero po chwili poczęła powtarzać:

— Jakiś ty dobry! jakiś ty dobry!

Lecz ja wzruszyłem ramionami i odpowie-

działem Anielce takim tonem, jakbym mówił zarówno o rzeczy obojętnej, jak naturalnej:

— Ja, moja Anielko, bynajmniej nie uczyłem tego przez dobroć, ani dla tych ludzi, których pierwszy raz widzę. Zrobiłem to jedynie dlatego, że ty się nimi zajmujesz, i w tej myśli, że to tobie sprawi przyjemność. Inaczej zbyłbym ich pierwszym lepszym datkiem.

Tak mówiąc, powiedziałem szczerą prawdę. Ludzie ci tyle mnie obchodzili, ile każdy inny biedak; natomiast z równą łatwością dałbym dwa i trzy razy tyle dla zrobienia przyjemności Anielce. Powiedziałem to przytem umyślnie, bom doskonale rozumiał, że podobne słowa, mówione do kobiety, są niezmiernie doniosłe, nie mając bowiem formy wyznania, równają się niemal wyznaniu. Znaczy to to samo, co powiedzieć jej: dla ciebie uczyniłbym wszystko, boś ty mi wszystkim. I co więcej, żadna na świecie kobieta nie może się obronić podobnym wyznaniem i nie ma prawa za nie się obrażać. A ja chciałem jeszcze i dlatego wyrazić to Anielce, żem to czuł. Złagodziłem tylko ukryte znaczenie moich słów w ten sposób, żem mówił takim tonem, jakby o rzeczy najzwyczajniejszej, która się sama przez się rozumie. Anielka jednak pojęła

ich doniosłość, bo spuściła oczy i nie wiedziała, co mi odpowiedzieć. Z widocznym zmieszaniem rzekła wreszcie, że musi iść do matki i zostawiła mnie samego.

Ja mam najzupełniejszą świadomość, że postępując w taki sposób, wprowadzam do duszy Anielki myśli obce jej i niepokojące. Ale ze zdziwieniem widzę, że jakkolwiek z jednej strony wzburza to moje sumienie i budzi dręczącą obawę o spokój istoty, za którą oddałbym życie, z drugiej jednak sprawia mi jakąś drapieżną radość, jak gdybym zaspakajał wrodzony człowiekowi instynkt niszczenia. Mam także przekonanie, że nie mi tu żadna świadomość zła, ni żadne skrupuły nie pomogą. Mam zbyt silny charakter, bym się umiał i mógł na tej drodze zahamować, zwłaszcza w obec tego nieprzepartego, niewypowiedzianego uroku, jaki wywiera na mnie ta kobieta. Teraz dopiero jestem naprawdę, jak ów Indyanin, który porwany przez prąd wodospadu, złożył wiosła i zdał się na wolę prądu. Nie rozmyślałam nawet o moich winach i o tem, że wszystko mogło być inaczej, że mi trzeba było wyciągnąć tylko rękę po tę istotę, o której teraz mówię sobie: dla kogo warto żyć, jeśli nie dla niej? kogo warto ko-

chać, jeśli nie ją? Wpadam w determinizm i często zdaje mi się, że nie mogło być inaczej, że na tę nieudolność moją życiową składały się całe pokolenia, które już wyczerpały oddawna zasób życia — że ja taki byłem i taki jestem, jak musiałem i muszę być — i że nie pozostaje mi nic innego, jak złożyć wiosła.

Dziś zrana byliśmy z ciotką i Anielką na pogrzebie młodego kłeryka. Pogoda dopisuje nam ciągle; pogrzeb odbył się zrana i nie utrudził tych pań, bo do kościoła i na cmentarz mamy niedaleko. Dziwny to widok takiego korowodu wiejskiego, poczynającego się od księdza i trumny na wozie, a kończącego zbitym tłumem chłopów i wieśniaczek. Wszystko to śpiewa pieśni niesłychanie posępne, przypominające jakąś chaldejską muzykę. W końcu orszaku mężczyźni i kobiety rozmawiają sennym, wlokącym się głosem, poczynając zawsze swe uwagi od: «O, moiście wy!» Wyraz ten słyszałem co chwila. Równie dziwne wrażenie robi podczas takiego obrzędu, jak pogrzeb, jaskrawość chustek na głowach dziewcząt. Szliśmy aleją jarzębową do kościoła i gdy pochód zasuwał się w przerwach między drzewami w słońce, chustki owe rozpały się w blasku żółto, czerwono, błękitnie, co

dawało całemu temu orszakowi pozór wesołości, tak, że gdyby nie ksiądz, nie wóz z trumną i nie zapach jałowcu, możnaby mniemać, że to wesele idzie. Zauważyłem także, z jakim zadowoleniem ludzie na wsi idą za pogrzebem. W ogóle śmierć nie robi na nich żadnego wrażenia; może widzą w niej wieczyste świętowanie? Gdyśmy stanęli nad dołem, dostrzegłem w twarzach tylko skupioną uwagę nad ceremonią i ciekawość; żadnego śladu, żadnego cienia refleksyi, że jestto jednak nieublagane zakończenie, po którym zaczyna się coś strasznego i nieznanego. Patrzyłem na Anielkę w chwili, gdy schyliła się po garść piasku na trumnę. Była nieco blada, że zaś słońce padało właśnie na jej twarz, można było czytać w tych przeźroczytych rysach, jak w książce. Byłbym przysiągł, że myślała w tej chwili o własnej śmierci. Mnie wydało się poprostu niepodobieństwem, jakąś dziką i potworną myślą, żeby ta twarz, taka czująca, taka pełna bujnej młodości, widnej w tym puszkę nad ustami, w tych długich rzęsach, w tym swoim uroczym indywidualizmie, mogła kiedykolwiek zbieleć, skamienieć, pozostać w wiecznej ciemności.

A jednak było mi tak, jakby jakiś mróz

zwarzył moje myśli. Oto przyszło mi do głowy, że pierwszy obrzęd, w jakim uczestniczymy w Płoszowie z Anielką, jestto pogrzeb. Równie jak śmiertelnie chory człowiek, który stracił wiarę w naukową medycynę, gotów jest uwierzyć w leki znachorów; tak śmiertelnie chora, o wszystkim wątpiąca dusza, gotowa jest uwierzyć nawet w przesady. Prawdopodobnie nikt nie stoi bliżej od otchłani mistycyzmu, jak bezwzględny sceptyk. Ci, którzy zwątpili o ideałach religijnych i socyologicznych, ci, którzy stracili zaufanie w potęgę wiedzy i ludzkiego rozumu, cała masa ludzi, właśnie najbardziej rozwiniętych, niepewna dróg, pozbawiona wszelkich dogmatów, szamocząca się, beznadziejna, zasuwa się obecnie coraz głębiej w mgły mistycyzmu. Występuje on wszędy, ze zwykłą siłą reakcyi przeciw dzisiejszemu życiu, polegającemu na pozytywnem ograniczeniu myśli ludzkiej, na potłumieniu ideałów, na użyciu, na bezdusznem bankierstwie. Duch ludzki poczyna rozsądzać budynek, w którym kazano mu mieszkać, dlatego, że budynek ów jest zbyt pod każdym względem gieldą. Kończy się jakaś epoka, nadchodzi jakaś ewolucya na wszystkich polach. Przychodziło mi to nieraz do głowy i napelniało

mnie zdumieniem, że naprzykład najnowsi więksi powieściopisarze sami nawet nie wiedzą, jak niewiele brak im do tego, by się stali mistykami. Niektórzy mają już świadomość, że nimi są i głośno to wyznają. W każdej książce, którą w ostatnich czasach otwierałem, widziałem nie dusze ludzkie, nie wolę i namiętności osobiste, ale ogólne siły fatalne, mające cechy strasznych istot, niezależne od pojedynczych zjawisk, żyjące same w sobie, jak Goethowskie macierze.

Co do mnie, jestem zapewne także na granicy. Widzę to i nie lękam się. Otchłań pociąga; mnie osobiście pociąga nawet tak dalece, że gdybym już dziś mógł, zeszedłbym na samo dno — i zejść, jak tylko będę mógł.

28 Kwietnia.

Upajam się tem życiem w Płoszowie, codziennym widokiem Anielki i zapominam, że ona należy do kogo innego. Ten Kromicki, który siedzi tam, w Baku, czy też jeszcze gdzieś dalej, wydaje mi się jakąś istotą nierzeczywistą, pozbawioną realnego bytu, jakimś złem, które kiedyś ma nadejść, tak jak naprzykład nadejdzie śmierć, o której się przecie ciągle nie myśli. Ale wczoraj spotkało mnie coś w rodzaju

memento. Drobną to napozór i najzwyczajniejszą rzecz! Anielka odebrała rano, przy herbacie, aż dwa listy. Ciotka spytała jej, czy od męża, ona zaś odpowiedziała: «tak!» Usłyszawszy to, doznałem takiego wrażenia, jakiego doznawać musi człowiek skazany, który w wigilię egzekucyi miał słodki sen, ale którego zbudzono oświadczeniem, że czas strzydz włosy i iść pod nóż gilotyny. Ujrzałem naraz, z niebywałą dotąd wyrazistością moje nieszczęście. Cały dzień zostało mi to złowrogie poczucie, tembardziej, że ciotka, jakby się uwzięła, żeby mnie męczyć. Anielka chciała odłożyć czytanie listów na wolną chwilę po herbacie, tymczasem ciotka kazała jej czytać je zaraz, następnie zaś poczęła wypytywać, jak się ma Kromicki?

— Dziękuję cioci, dobrze! — odpowiedziała Anielka.

— A jak mu tam idzie?

— Chwała Bogu! Pisze, że nadspodziewanie.

— Kiedy wróci?

— Mówi, że jak tylko będzie mógł.

I ja, ze swą wrażliwością, musiałem wysłuchać tych pytań i tych odpowiedzi. Gdyby ciotka z Anielką zaczęły jaką nieprawdopodobną, cyniczną rozmowę, nie więcej poszarpałaby mi

ona nerwy. Po raz pierwszy od czasu przyjazdu do Płoszowa poczułem niechęć i głęboką urazę do Anielki. «Miejże przynajmniej trochę instynktu litosnego i nie gadaj przy mnie o tym człowieku — nie dziękuj w odpowiedzi na pytanie o jego zdrowiu i nie mów: «Chwała Bogu!» — pomyślałem sobie w duszy. Tymczasem ona otworzyła drugi list; spojrzawszy na datę, powiedziała: «To dawniejszy» — i zabrała się do czytania. Spoglądałem na pochyloną jej głowę, na rozbiór włosów, na czoło i spuszczone powieki — i wydawało mi się, że to czytanie trwa nieznośnie długo. Zarazem zrozumiałem, że tych ludzi, to jest ją i Kromickiego, łączy cały świat wspólnych interesów i celów, że oni są związani nierozzerwalnymi węzłami, że z koniecznych powodów oni muszą się poczuwać do związku ze sobą i do wzajemnej przynależności. Pojąłem, że ja stoję i będę stał siłą rzeczy na zewnątrz, nawet choćbym pozyskał jej wzajemność. Dotąd, od pierwszego widzenia Anielki, czułem tylko głębię mojej nędzy tak, jak się czuje głębię przepaści; którą przesłania tuman. Teraz mgły się rozdarły i ujrzałem bezdeń w całej rozciągłości.

Mam to jednak do siebie, że pod nadmier-

nym uciskiem poczynam się odprężyć. Miłość moja nie śmiała dotychczas chcieć czegokolwiek, ale w tej chwili zawiść poczęła rozpaczliwie pożądać zniszczenia i podeptania tych wszystkich nieubłaganych praw, tych węzłów i tych przynależności. Anielka czytała zaledwie parę minut; przez ten czas przeszedłem przez całą skalę udręczeń, tembardziej, że jak zwykle, gnębiły mnie i inne myśli, będące analizą i krytyką zasadniczego bólu. Oto mówiłem sobie, że to wzburzenie i ta gorycz, którą odczuwam, mają jednak śmieszne niemal cechy jakichś kobiecych dąsów — dalej myślałem, że z takimi nerwami niepodobna żyć, a nakoniec stawiałem sobie pytanie: jeśli taka prosta rzecz, jak to, że mąż pisze do żony, a ona czyta jego listy, przyprawia cię o zupełną utratę równowagi, co będzie, gdy on tu przyjedzie i gdy co chwila będziesz widział i stwierdzał wzajemną ich przynależność?

Odpowiadałem w duchu: **zabiję go!** — i jednocześnie czułem całą śmieszność i głupotę tej odpowiedzi.

Łatwo zrozumieć, że podobne pytania nie uspakajały mnie. Anielka, skończywszy czytać, spostrzegła zaraz, że jestem w jakimś niezwy-

kłym stanie i poczęła mi rzucać niespokojne spojrzenia. Jestto jedno z tych słodkich usposobień, które potrzebuje koniecznie koło siebie atmosfery przyjaznej, inaczej i źle mu i straszno. Płynie to z niezmiernej delikatności serca. Pamiętam, że za czasów, gdy stary Chwastowski nie jadał u syna piwowara, ale w pałacu i ciotka klóciła z się nim co obiad, Anielka, zanim przekonała się o błahości tych klótni, bała się ich i nie mogła ich znosić. Teraz widocznie zaniepokoiło ją moje wzburzenie, chociaż nie umiała się domyślić jego powodów. Kilkakrotnie zagadnęła mnie niby o koncert Klary, a jednocześnie wzrok jej pytał: Co tobie jest?

Lecz ja odpowiadałem zimnem spojrzeniem, nie mogąc jej wybaczyć ani tych listów, ani rozmowy z ciotką. Zaraz po herbacie wstałem i oświadczyłem, że muszę jechać do Warszawy.

Ciotka chciała, żebym został na obiad, po którym mieliśmy, wedle pierwotnego układu, jechać razem na koncert. Lecz ja odpowiedziałem, że mam kilka spraw do załatwienia w Warszawie, a i naprawdę pragnąłem zostać sam. Dałem rozkaz, by zaprzęgano, tymczasem ciotka rzekła:

— Chciałabym się wywdzięczyć jakoś Hil-

stównie i namyślałam się, czy jej nie zaprosić na jeden dzień do Płoszowa?

Widocznie ciotka uważała zaproszenie do Płoszowa za tak wielką nagrodę, że wahała się, czy to jednak nie będzie dla Klary zbyt wiele.

Po chwili ozwała się znowu:

— Gdybym była pewna, że to jest osoba zupełnie dobrego towarzystwa...

— Hilstówna jest przyjaciółką królowej rumuńskiej — odrzekłam z niecierpliwością — i co rok spędza u niej po kilka tygodni. Jeśli dla kogo będzie zaszczyt, to dla nas.

— No, no! — mruknęła ciotka.

Na samem odjeźdnem zwróciłem się do Anielki:

— A ty, wybierasz się z ciotką na koncert?

— Muszę być przy mamie, a przytem muszę pisać listy.

— Jeśli chodzi o uczucia stęsknionej małżonki, to nie przeszkadzam.

Na razie ironia tych słów przyniosła mi ulgę. Niech wie, że jestem zazdrosny, pomyślałem; ona tak, jak ciotka i jej matka, należy także do kobiet «anielskiego gatunku», nie dopuszczających istnienia złego. Niechże zrozu-

nie, że ją kocham, niech ta myśl wstąpi w nią, niech się oswaja z tem pojęciem, niech się pocznie niem niepokoić, niech z niem walczy. Wprowadzić do jej duszy taki obcy, rozkładający pierwiastek, taki ferment — to już jest pewne zwycięstwo. Obaczmy, co dalej będzie.

Była to dla mnie ulga chwilowa, ale duża, podobna do złej radości. Zaraz jednak w powozie ogarnął mnie gniew na samego siebie i niesmak. Niesmak ów pochodził stąd, iż czułem, że to wszystko, com powiedział i pomyślał, jest swoją drogą małostkowe, oparte na przerafinowanych i grymaśnych nerwach, godne hysterycznej kobiety, nie mężczyzny. Miałem ciężką drogę do Warszawy, cięższą, niż wówczas, gdy po ostatnim powrocie z zagranicy jechałem po raz pierwszy do Płoszowa. Zastanawiałem się nad tem, że owa straszna nieudolność życiowa, która ciąży, jak fatum, nad podobnymi do mnie ludźmi w ogóle, a nademną w szczególności, pochodzi stąd, że pierwiastek kobiecy przeważa w naszych charakterach nad męskim. Nie chcę powiedzieć, byśmy byli zniewieściałymi fizycznie, tchórzami, ludźmi bez energii na razie. Nie! to wcale co innego; przedsiębiorczości i odwagi mamy, jeśli nie więcej, to przynajmniej tyle, co

i wszyscy; każdy z nas gotów jest wsiąść na nieokiełzanego konia i jechać, gdzie potrzeba. Ale pod względem psychicznym o każdym można powiedzieć: *ona*, nie *on*. Brak w naszym stroju duchowym jakiejś spokojnej, syntetycznej równowagi, pomijającej drobiazgi. Lada co nas razi, zniechęca i zraża, skutkiem czego co krok poświęcamy rzeczy niezmiernie wielkie dla niezmiernie małych. Moja przeszłość jest tego dowodem. Przecie ja poświęciłem niewypowiedziane szczęście całego życia, swoją przyszłość i przyszłość ukochanej kobiety, dlatego tylko, żem w swoim czasie wyczytał w liście ciotki, jakoby Kromicki miał zamiar starać się o rękę Anielki. Nerwy moje wzięły na kiel i poniosły mnie tam, gdzie nie chciałem. Nie było to nic innego, jak objaw choroby woli. Ale w ten sposób chorują *one*, nie *oni*. Cóż dziwnego, że i teraz postępuję, jak histeryczka! Jestto nieszczęście, które ze sobą na świat przyniosłem, a na które składały się całe pokolenia, z dodatkiem wszystkich warunków życia, jakiem musimy żyć.

To zdjęcie ze siebie odpowiedzialności nie przyniosło mi jednak żadnej pociechy. Przyjechawszy do Warszawy, miałem naprzód zamiar odwiedzić Klarę, ale napadł mnie gwałtowny

ból głowy, który przeszedł dopiero wieczorem, przed samem przybyciem ciotki.

Ciotka zastała mnie już ubranego i wkrótce pojechaliśmy na koncert, który udał się świetnie. Sława Klary ściągnęła świat inteligentny i muzyczny, cel zaś dobroczynny sprowadził całe wyższe towarzystwo. Widziałem mnóstwo znajomych, między innymi Sniatyńskich. Sala była nabita. Ale byłem tak źle usposobiony i nerwy moje były w takim rozstroju, że wszystko mnie gniewało. Nie wiem sam dlaczego ogarnęła mnie obawa, że Klara zrobi fiasco. W chwili, gdy weszła na estradę, zdarzyło się, że ciągnęła za sobą po podłodze afisz, który uczepił się do garniowania jej sukni. Wydało mi się, że to ją ośmiesza. Sama ona, przybrana w balową toaletę, odłączona od czarnego tłumu pustą przestrzenią estrady, czyniła mi wrażenie raczej obcej artystki, niż bliskiej znajomej i przyjaciółki. Mimowoli pytałem siebie, czy to jest ta sama Klara, z którą łączyła mnie serdeczna niemal zażyłość? Tymczasem powitalne oklaski umilkły. Na twarzach pojawiło się owo niby rozumne skupienie i powaga, za pomocą których ludzie, nie mający żadnego pojęcia o sztuce, udają znawców i sędziów. Klara siadła do for-

tepianu i chociaż byłem zły na nią, równie jak na cały świat, musiałem jednak przyznać w duchu, że ma głowę szlachetną, lekko osadzoną i układ artystyczny, pełen prostoty i wolny od przesady. Poczęła grać koncert Mendelsohna, który umiem na pamięć — i czy to dlatego, że czuła, iż oczekują od niej niezmiernie wiele, czy że była wzruszona niezwykle serdecznym przyjęciem, dość, że zaczęła grać gorzej, niżem się spodziewał. Uczyniło mi to wielką przykrość; spojrzałem na Klarę ze zdziwieniem i oczy nasze spotkały się na jedną chwilę. Wyraz mej twarzy zmieszał ją do reszty i znów usłyszałem kilka uderzeń mętnych, bez należytej siły i wyrazistości. Byłem już pewny fiasca. Nigdy fortepian ze swymi tonami, w których brak ciągłości zwiększa się jeszcze przez odległość i przygłuszoną tłokiem akustykę sali, nie wydał mi się nędzniejszym koncertowym instrumentem. Chwilami miałem wrażenie, że słyszę urywane dźwięki harfy. Po niejakiem czasie Klara odzyskała równowagę, ale podług mnie, cały koncert grała mierznie. Ogarnęło też mnie prawdziwe zdziwienie, gdy po zakończeniu rozległy się takie oklaski, jakich nie słyszałem nigdy w Paryżu, gdzie Klarę przyjmowano z wyjątkowym zapalem.

Muzycy powstali z miejsc i poczęli rozprawiać żywo ze sprawozdawcami; w rozjaśnionych ich twarzach czytałem wyraźne zadowolenie. Oklaski trwały tak długo, póki Klara nie ukazała się na estradzie. Wyszła ze spuszczonej oczyma, a ja który umiałem czytać w jej twarzy, czytałem wyraźnie: «Jesteście dobrzy, dziękuję wam, ale było źle i chce mi się płakać!» Bilem także brawo, za co otrzymałem przelotne, pełne wyrzutów spojrzenie. Klara nadto kocha sztukę, by ją mogły zadowolnić niezasłużone oklaski. Uczulem dla niej litość; chciałem pójść za nią i powiedzieć parę słów otuchy, ale nieustające brawa nie puściły jej z estrady. Zasiadła znowu i zagrała Sonatę cis-mol Beethowena, której nie było w programie.

Niema, podług mnie na świecie utworu, w którymby tak wyraźnie było widać duszę, targaną przez jakiś tragiczny niepokój. Mówię zwłaszcza o trzeciej części sonaty: «presto agitato». Nastrój ów odpowiadał widocznie chwilowemu rozdrażnieniu Klary, a z pewnością był zgodny z moim usposobieniem, to też, jak żyję, nie słyszałem tak granego Beethovena i nie odczułem go tak dokładnie. Jam nie muzyk, ale przypuszczam, że i muzycy nie wiedzieli dotąd,

ile się w tej Sonacie mieści. Nie umiem znaleźć innego wyrazu na określenie wrażenia, jakiego doznali wszyscy, jak: ucisk! Miało się poczucie, że staje się coś mistycznego, widzenie jakiejś zaświatowej pustki, przeraźliwie smutnej, bez kształtów, w pół rozwidnionej przez światło księżyca — wśród której krzyczy, łka i wrywa sobie włosy beznadziejna rozpacz. Było to i straszne i przejmujące, bo działo się jakby już z drugiej strony życia, a zarazem nieprzeparcie pociągające, gdyż, co do mnie przynajmniej, nigdy muzyka nie zetknęła mnie tak blisko z czemś absolutnem. Nie będąc więcej od innych ludzi wrażliwym, miałem niemal halucynację. Wydało mi się, że w tej pustce, w tym bezkształcie, w tym zagrobowym mroku, szukam kogoś droższego mi, niż świat cały, bez którego żyć nie umiem, nie mogę, nie będę, a szukam z tem przekonaniem, że muszę to czynić przez wieczność całą i że nigdy go nie odnajdę. Miałem serce tak ściśnięte, że mi tamowało oddech — nie zwróciłem najmniejszej uwagi na stronę zewnętrzną wykonania, które zresztą musiało dojść do tych wyżyn, na których niema już o niem kwestyi. Cała sala była pod podobnem wrażeniem, nie wyjmując samej Klary.

Gdy skończyła grać, pozostała czas jakiś z głową i oczyma podniesionemi w górę, z twarzą pobladłą i rozchyłonemi ustami. I nie był to efekt estradowy, było to proste, wyższe tym razem nad wszelką wątpliwość, natchnienie i zapamiętanie. W sali trwała głucha cisza, jakby ludzie oczekiwali jeszcze czegoś, jakby zdreśli ze smutku, lub łowili ostatnie echa tej łkającej rozpacz, którą porwał zaświatowy wichur. Później stało się coś takiego, co prawdopodobnie nie zdarzyło się nigdy na żadnym koncercie. W sali podniesiono taki okrzyk, jakby zgromadzonym zagroziła katastrofa. Kilku sprawozdawców i muzyków zbliżyło się do estrady. Widziałem głowy, pochylające się do rąk Klary. Ona miała łzy na rzesach, ale twarz natchnioną, jasną i spokojną. Poszedłem wraz z innymi uściśnąć jej rękę.

Od pierwszej chwili naszej znajomości, aż do tego czasu, Klara mówiła do mnie zawsze po francusku, dziś dopiero po raz pierwszy, oddając mi gorąco uścisk dłoni, spytała po niemiecku:

— Haben Sie mich verstanden?

— Ja — odpowiedziałem — und ich war sehr unglücklich.

Było tak rzeczywiście. Dalszy ciąg koncertu stał się dla Klary jednym wielkim tryumfem. Po skończeniu Śniatyńscy zabrali ją do siebie na wieczór. Ja nie chciałem jechać. Wróciwszy do domu, czułem się tak zmęczony, że w ubraniu rzuciłem się na sofę i przeleżałem z godzinę, nie śpiąc. Dopiero na chwilę przed rozpoczęciem pisania spostrzegłem się, że rozmyślam ciągle o pogrzebie księdza, o Anielce i o śmierci. Następnie kazałem podać światło i zabrałem się do pióra.

28 Kwietnia.

Listy Kromickiego pognębiły mnie do tego stopnia, że to wrażenie trwa dotąd. Nieuzasadniony żal mój do Anielki mija wprawdzie; im bardziej czuję, że niezasłużenie byłem dla niej tak szorstki, tem większa ogarnia mnie skrucha i z tem większą tkliwością myślę o niej. Ale za to coraz jaśniej widzę, jak nieubłaganie łączy tych ludzi sama siła faktów. Od wczoraj jestem w szponach tej myśli i dlatego nie pojechałem dziś do Płoszowa. Tam trzeba mi czuwać nad sobą, trzeba być spokojnym lub udawać spokój; w tej chwili nie wymógłbym tego na sobie. Wszystko, co jest we mnie: myśli,

uczucia, wrażenia, zmieniły się w jeden bunt przeciw temu co się stało. Nie wiem, czy może istnieć stan bardziej rozpaczliwy, jak nie zgadzać się na coś, protestować kawałkiem mózgu i serca, a jednocześnie czuć się wobec spełnionego faktu bezsilnym. Rozumiem także, że to jest zaledwie przedsmak tego, co mnie czeka. Nic do zrobienia, jedno nic! Poszła za męża, jest panią Kromicką, należy do niego i będzie należała na zawsze — ja zaś, który nie mogę na to przystać, bo przystawszy, nie mógłbym istnieć — muszę przystać. Z równym skutkiem mógłbym protestować przeciw sile przyciągania ziemi, jak przeciw takiemu porządkowi rzeczy, na mocy którego kobieta, która raz za męża poszła, należy do męża. Więc co? Zgodzić się z tym porządkiem? Co mi pomoże puste, czcze, bezmyślne słowo: zgadzam się, skoro w mojej istocie niema ani atomu zgody? Chwilami przychodzi mi do głowy, żeby wyjechać, ale czuję doskonale, że po za tą jedyną kobietą, świat ma dla mnie tyle znaczenia, ile śmierć, to jest tyle, ile nicość — i co więcej, wiem z góry, że nie wyjadę, bo nie znajdę na to dość siły. Nieraz miałem jakby rozumienie, że nędza ludzka może być większą od ludzkiego wyobrażenia

o niej i że może być taki stan, w którym myśli o nędzy kończą się, a ona, jakby morze, idzie jeszcze i jeszcze dalej. W tej chwili wydaje mi się, że żegluję po tem morzu.

A jednak nie. Jest coś, co mi zostaje. Czytałem kiedyś w pamiętniku Amiela, że czyn, to tylko zgęszczona aż do stanu materji myśl. Ale myśl może pozostać w stanie oderwanym — uczucie, nie. Teoretycznie byłem tego świadom, i przedtem — dopiero teraz jednak sprawdziłem ten pewnik na sobie samym. Od czasu mego powrotu do Płoszowa, aż do tej chwili nie powiedziałem sobie jasno i wyraźnie, że pragnę wzajemności Anielki, ale była to kwestya słów. W rzeczywistości wiedziałem o tem, że jej chcę i chciałem. Każde moje spojrzenie, każde słowo, wszystkie postęпки, zdążały tylko do tego celu. Uczucie, które nie jest jednoznacznem z żądaniem i czynem — jest niczem. Niechże więc te słowa zostaną wymówione: chcę! Chcę dla Anielki stać się najbardziej upragnioną i najbardziej ukochaną istotą, jak ona jest dla mnie; chcę posiadać jej wzajemność, jej wszystkie myśli, jej duszę — i nie myślę stawiać granicy dla moich pragnień; uczynię wszystko, co mi nakaze serce i użyję wszystkich środków, jakie

mój rozum uzna za najskuteczniejsze, aby jej wzajemność zdobyć. Zabiorę Kromickiemu tyle z Anielki, ile będę tylko mógł — a odbiorę ją całkowicie, jeśli tylko ona na to się zgodzi. W ten sposób będę miał cel w życiu, będę wiedział, dlaczego budzę się rano, dlaczego przyjmuję pokarm we dnie, dlaczego krzepię się snem. Nie będę zupełnie szczęśliwy, bo na to trzeba by mi nietylko zabrać ją całkowicie dla siebie, ale pomścić się na tamtym za to, że ją posiadał — będę jednak miał czem żyć. W tem mój ratunek. I nie jestto postanowienie powzięte w tej chwili, to tylko słowne stwierdzenie tych wszystkich sił, które poruszają się we mnie, tej woli i tych pragnień, które leżą w naturze uczucia i stanowią nierozdzieloną część jego istoty.

Rozpędzam na cztery wiatry wszelkie skrupuły. Obawa, że Anielka będzie nieszczęśliwa, gdy mnie pokocha, musi ustąpić przed tą wielką jak cały świat prawdą, że sama obecność w sercu miłości, już wypełnia życie, już daje mu pokarm i jest sto tysięcy razy więcej warta, niż pustka i nicość życiowa.

Tysiące temu lat wiedziano już na świecie, że dobrem i moralnem jest tylko to, co potęguje życie, a pustka i nicość leżą w królestwie zła.

Chwila, w której ta ukochana głowa oprze się mi na piersiach, w której te drogie usta spoczna na moich, będzie aktem dobra i prawdy. Wśród zwątpień, jakie zalegają mi mózg, ta jedna świeci jasno — o tej jedynie mogę powiedzieć: wierzę, że tak jest. Znalazłem coś przecie pewniejszego w życiu. Wiem doskonale, jaki rozbrat leży między tą moją wiarą a ową zdawkową konwencyonalną moralnością, wyrabianą na codzienny użytek ogółu ludzi; wiem, że i dla Anielki będzie to świat obcy, przestraszający, ale wezmę ją za rękę i poprowadzę w ten świat, bo ze szczerem przekonaniem będę jej mógł powiedzieć: tam jest dobro i prawda!

Znajduję pokrzepienie w podobnych myślach. Większa część dnia zeszła mi jednak bardzo źle, bo w poczuciu własnej niemocy, wobec tych wszystkich warunków, w jakich znajdujemy się oboje z Anielką. Przychodzi mi nawet do głowy i to, że ona może kocha Kromickiego. Na szczęście, przybycie po południu doktora Chwastowskiego przerwało bieg tego rodzaju przypuszczeń. Przyjechał on z Płoszowa na naradę ze starszym lekarzem, którego w swoim czasie wzywano do pani Celiny. Na odjezdnem przyszedł mnie odwiedzić. Powiedział, że pani Celina ma

się tak samo jak zawsze, ale że pani Kromicka miała zrana mocny ból głowy i nie pokazywała się przy rannej herbacie.

Następnie zaczął długo mówić o Anielce, a ja słuchałem go chętnie, bo zastępowało mi to niejako jej obecność i jej widok. Mówił zresztą, jak człowiek inteligentny, lubo młody. Oświadczył mi, że woli patrzeć na ludzi z niedowierzaniem, nie dlatego, żeby takie stanowisko uważał za jedynie słuszne, ale że na razie uważa je za bezpieczniejsze. Co do pani Kromickiej, sądzi jednak, iż może z całą pewnością policzyć ją do natur wyższych pod każdym względem. Odzywał się o niej w ogóle z taką żywością, iż przez głowę przemknęło mi przypuszczenie, że w głębi serca żywi dla niej coś więcej, niż podziw.

Przypuszczenie to nie sprawiło mi najmniejszej przykrości, zapewne ze względu na ogromną przestrzeń, dzielącą tego niedawnego studenta od Anielki. Owszem, byłem mu wdzięczny, że się na niej poznał i zatrzymałem go dłużej, bo oprócz tego rozmowa z nim chroniła mnie od zbyt ciężkich myśli. W toku gawędki spytałem go, co zamierza robić na przyszłość. Odpowiedział mi, że naprzód musi zebrać trochę grosza

na wyjazd do klinik zagranicznych, następnie wróci do kraju i ustali się w Warszawie.

— Co pan rozumiesz przez ustalenie się w Warszawie?

— Pracę naukową przy jakim szpitalu i możliwą praktykę.

— I zapewne ożenisz się?

— Przyjdzie i czas na to, ale nie zaraz.

— O ile nie przyjdzie jakieś uczucie i nie opanuje woli. Pan, jako doktor, wiesz, że miłość jest potrzebą fizyologiczną.

Młody Chwastowski chciał jednak widocznie uchodzić za trzeźwą i tęgą głowę, wyższą ponad słabości ludzkie, wzruszył więc swemi szerokimi ramionami, pogładził ostrzyżoną w szczotkę czuprynę i powiedział:

— Potrzebę uznaję, ale nie chcę jej przyznać więcej miejsca, niż jej się należy. Na każdą potrzebę jest rada.

Tu uśmiechnął się zwycięsko, lecz ja odrzekłem poważnie:

— Zastanowiwszy się nieco głębiej nad kwestyą uczucia, kto wie, czy warto dla czego innego żyć?

Chwastowski pomyślał przez chwilę.

— Nie! jest pełno innych rzeczy: choćby nauka,

choćby obowiązki społeczne. Nie mówię nic przeciw małżeństwu: człowiek powinien się ożenić i dla dla siebie samego i dlatego, żeby mieć dzieci — bo to też obowiązek społeczny. Ale małżeństwo, to co innego — a ciągle romans, znów co innego.

— Jak pan to rozumiesz?

— Rozumiem tak, że my, panie, jesteśmy mrówki, które budują mrowisko. My, ludzie od roboty, nie mamy na to czasu, żeby życie poświęcać głównie kobietom i kochaniu się w nich. To dobre dla tych, którzy mogą nic nie robić. albo którzy nie chcą nic innego robić.

To rzekłszy, spojrział na mnie, jak człowiek, który przemawia w imieniu najtęższych w kraju ludzi i przemawia równie silnie, jak mądrze. Patrzyłem z pewnem zadowoleniem na ten zdrowy okaz ludzkiego rodzaju — i przyznaję, że pominawszy pewną młodocianą, prawie studencką pychę — to, co mówił, nie było wcale głupie. Prawdą jest, że kobieta i miłość dla niej nie odgrywają ani w połowie takiej niezmiernej roli w życiu ludzi pracy, lub życiu ludzi mających przed sobą poważne zadania, poważne cele. Chłop żeni się, byle się ożenić i założyć gospodarstwo. W rzeczywistości zdolność jego do głębokich uczuć jest mała, chociaż poeci i no-

weliści wmawiają w nas co innego. Człowiek naukowej pracy, mąż stanu, wódz, polityk, poświęcają kobiecie zaledwie małą cząstkę życia. Wyjątek stanowią artyści. Tych fachem jest kochać, albowiem sztuka sama istnieje przez miłość i kobietę. W ogóle zaś tylko w społeczeństwach bogatych, w których mnóstwo ludzi usuwa się od pracy, kobieta panuje wszechwładnie i wypełnia takim ludziom życie od wierzchu do dna. Opanowyywa ona w nich wszystkie myśli, staje się motorem wszystkich czynności, wyłącznym celem zabiegów. I nie może inaczej być. Biorę oto siebie za przykład. Społeczeństwo, do którego należę, nie jest wprawdzie bogate tak, jak inne, ale ja osobiście jestem człowiekiem zamożnym. Z tej zamożności skorzystałem w ten sposób, że nigdy nic nie robił, skutkiem czego nie miałem i nie mam określonego celu w życiu. Może byłoby inaczej, gdybym się był urodził Anglikiem lub Niemcem, ale ciężył jeszcze nademną ten fatalny grzech pierworodny, który nazywają: «l'improductivité slave». Żaden ze składowych czynników dzisiejszej cywilizacyi nie pociągnął mnie i nie wypełnił mi duszy, z tej prostej przyczyny, że ta cywilizacya jest mdlejąca i przesiąknięta

sceptycyzmem. Jeśli ona sama czuje, że się kończy i wątpi o sobie, trudno wymagać, abym ja w nią uwierzył i poświęcił jej życie. W ogóle więc żyłem, jakby zawieszony w powietrzu, bom nie mógł przyczepić się do ziemi. Gdybym był człowiekiem suchym, zimnym albo bardzo głupim, albo zwierzęco-zmysłowym, byłbym ograniczył życie aż do roślinnego wegetowania, lub do zaspakajania zwierzęcych potrzeb — i istniałbym jakoś, ale zdarzyło się właśnie przeciwnie. Przyniosłem na świat żywy umysł, naturę bujną i siły żywotne nieposzednie. Siły te musiały znaleźć jakieś ujście — i mogły je znaleźć tylko w miłości dla kobiety. Nic innego mi nie pozostało. Jestem tego świadom — i poddaję się — bo zresztą próżno byłoby przeciw tej potędze walczyć. Miłość do kobiety — oto jedyna racya, jedyna podstawa mego życia. Całe moje nieszczęście polega na tem, że jako dziecko chorej cywilizacyi, wyrosłem krzywo, więc i ta miłość przyszła mi krzywo.

Prostota pojęć byłaby mi dała szczęście, ale o tem szkoda mówić. Każdy garbus radby się pozbyć swego garbu — jeno, że nie może, bo garbatym już był w łonie matki. Tak samo moje garby spowodowało nienormalne łono cy-

wilizacy i epoki, która mnie na świat wydała. Ale krzyw, czy prosty, muszę kochać — i chcę.

4 Maja.

Rozum mój poszedł zupełnie na służbę uczucia i stał się już tym woźnicą, który czuwa jedynie nad tem, by się wóz nie połamał. Od kilku dni znów jestem w Płoszowie i wszystko, co mówię i czynię, jest tylko taktyką miłości. Doktor Chwastowski miał rozum, że kazał Anielce chodzić, dla zdrowia, po parku. Znalazłem ją tam dziś rano. Bywają chwile, że uczucie noszone w sercu, choćby z zupełną świadomością, ujawnia się z niezwykłą siłą i niemal przestrasza swoim ogromem. Taką chwilę miałem dziś, gdy na skrócie alei zobaczył Anielkę. Nigdy nie wydała mi się piękniejszą, więcej upragnioną, konieczniej mi należną. To jest właśnie ta, jedyna w świecie kobieta, której, z mocy tajemnych, zaledwie dopiero nazwanych przez naukę sił, przeznaczono pociągnąć mnie, jak magnes pociąga żelazo, opanować, przywiązać do siebie, stać się moim celem i wypełnieniem życia. Jej głos, postać, spojrzenie, upajają mnie. Dziś, gdym się do niej zbliżał, zdawało mi się, że ona nosi w sobie wdzięk nietylko swój własny, ale tej

porannej godziny, tej wiosny, tej pogody, tej radości ptaków i roślin, skutkiem czego jest dla mnie więcej, niż kobietą, bo zarazem wcieleniem piękności, ponęt i rozkoszy całej natury. I przyszło mi na myśl, że jeśli natura stworzyła ją tak, iż ona mocniej działa na mnie, niż na jakiegokolwiek innego mężczyznę, to tem samem przeznaczyła ją dla mnie — i że to moje prawo zostało podeptane przez jej zamążpójście. Kto wie, czy wszystkie krzywizny świata nie pochodzą właśnie z niespełniania takich praw i czy nie w tem leży niedoskonałość życia?

Miłość źle sobie ludzie wyobrażają z zawiązanymi oczyma. Przeciwnie: nic, żaden najdrobniejszy szczegół nie uchodzi jej wzroku; ona wszystko w istocie ukochanej widzi, wszystko zauważy — tylko wszystko stapia swym płomieniem w jedno wielkie i proste: kocham! Zbliżając się do Anielki, zauważyłem, że ma oczy błyszczące jeszcze, jakby ze snu, że na jej twarz i jasną perkalową suknię pada złoto-zielonawe światło precedzonych przez młode grabowe liście promieni słonecznych; zauważyłem, że włosy jej związane są niedbale, że lekko puszczona bluzka zarysowuje, z niewypowiedzianym urokiem, wysmukły jej stan i ramiona, że

jest w jej uczesaniu i ubiorze jakieś zanedbanie poranne, a zarazem jakaś świeżość, która potęguje tysiąckrotnie jej ponęty. Nie uszło mej baczności, że w tej alei wysokich grabów postać jej wydaje się drobniejsza, niż zwykle i tak młoda, że prawie dziecinna — słowem, nic nie wymknęło się mej uwadze, ale wszystkie spostrzeżenia zmieniły się w jeden zachwyt człowieka, który kocha bez pamięci.

Na moje «dzień dobry» odpowiedziała z pomieszaniem. Od kilku dni ona się mnie boi, bo hypnotyzuję ją każdym słowem, każdym spojrzeniem. Pogoda jej myśli jest już zmacona, ferment wprowadzony do duszy. Nie mogła nie spostrzedz, że ją kocham, a jednocześnie widzę wyraźnie, że nie chce przyznać się do tej myśli za żadne skarby świata, nawet sama przed sobą. Czasami uczuwam takie wrażenie, jakbym trzymał w ręku gołębia i czuł pod palcami jego zaleknione, bijące niespokojnie serce. Szliśmy w kłopotliwym milczeniu, którego nie przerywałem umyślnie. Wiem, że takie zakłopotania są dla niej ciężkie, ale czynią ją już poniekąd moją współniczką i zbliżają mnie do celu. W ciszy, jaka nas otaczała, słyszeliśmy tylko skrzy-

pienie piasku pod naszymi nogami i wesołe pogwizdywania wilg, których pełno było w parku.

Począłem wreszcie rozmowę. Kierowałem nią, jakem sam chciał, bo jakkolwiek umysł mój zamknięty był na wszystkie wpływy zewnętrzne, nie mające związku z uczuciem, za to w zakresie mego uczucia posiadałem niemal zdwojoną przytomność i bystrość taką, jaką posiadają ludzie, pogrążeni w śnie magnetycznym, którzy w danym kierunku widzą jaśniej od ludzi normalnych. Przeszliśmy prędko na tory osobiste. Mówiłem o sobie tym tonem poufnych zwierzeń, jakim się mówi do istoty najbliższej, która jedna na świecie ma prawo wiedzieć wszystko. Wytwarzał się przez to między nami cały świat porozumień i wspólności, należący tylko do nas dwojga. Ponieważ zaś taki związek powinien był, z mocy małżeństwa, istnieć tylko między nią i mężem, więc wiodłem ją temsamem do duchowego przeniewierstwa krokami tak nieznacznymi, że ich nie mogła dostrzedz.

Subtelna ta natura przeczuwała jednak, iż idziemy jakąś niezwykłą drogą. Prowadziłem ją jakby za rękę, coraz dalej i dalej, lecz prowadząc, czułem pewien moralny opór. Zdawałem sobie doskonale sprawę i z tego, że opór ten

zwiększyłby się natychmiast, gdybym ją pociągnął silniej, lub gdyby niebezpieczeństwa nie były tak nieuchwytnie. Ale widziałem jasno, że przewaga jest po mojej stronie i że z wolna zaprowadzę ją, dokąd zechcę.

Tymczasem mówiłem umyślnie o przeszłości.

— Pamiętasz — rzekłem — jak za dawnych, lepszych czasów pytałaś mnie kiedyś, czemu nie siedzę w kraju i pozwalam marnować się tym zdolnościom, które ludzie widzą we mnie. Co do mnie, pamiętam każde twoje słowo. To było wówczas, gdy wróciłem późno z miasta, a ty czekałaś na mój powrót... Trudno mi nawet powiedzieć, jakis ty miała na mnie ogromny wpływ. Nie mogłem się zabrać odrazu do jakiejś roboty, bo musiałem wyjechać; potem przyszła śmierć ojca... Ale słowa twoje zapadły we mnie i powiem ci szczerze, że jeżeli wrócił, jeżeli zamierzam stale tu osiąść i coś robić, jeżeli wreszcie czegoś dokażę — to będzie twój wpływ i twoja zasługa...

Przez chwilę trwało między nami milczenie — słyszałem tylko ciągle pogwizdywanie wilg. Anielka widocznie szukała odpowiedzi, nakoniec odrzekła:

— Niepodobna mi temu uwierzyć, żeby taki

człowiek, jak ty, nie miał innych, ważniejszych powodów. Ty doskonale wiesz, że to jest obowiązek, a tamto minęło i teraz jest zupełnie co innego.

— Jest co innego i nie jest — odpowiedziałem. — Może, jak zacznę jakąś robotę, to z czasem znajdę w niej samej i zachętę i zamięłowanie. Ale człowiek, jak ja, który wbrew temu, co mówisz, nie poczuwał się nawet do obowiązku zajęcia się czemskolwiek, musi mieć jakieś osobiste powody do gruntownej odmiany życia... I im mu gorzej na świecie, tem mu potrzebniejsza taka osobista pobudka... A po co mam przed tobą kłamać?... Ja wcale nie jestem szczęśliwy... Poczucie obowiązków społecznych, to bardzo piękna rzecz — tylko na nieszczęście, ja go nie mam. Ty, która jesteś lepsza i szlachetniejsza ode mnie, mogłaś była mnie tego nauczyć... stało się inaczej... Ale i dziś jeszcze, tylko przez pamięć, żeś ty niegdyś chciała ode mnie pracy, tylko przez ciebie i dla ciebie potrafiłbym cośkolwiek przedsięwziąć.

Anielka przyspieszyła kroku, jakby pragnęła zaraz wracać do domu i odpowiedziała mi, prawie szepcząc:

— Nie mów tak, Leonie, proszę cię, nie mów

tak. Przecie ty rozumiesz, że ja nie mogę przyjąć takiej intencji.

— Czemu nie możesz? Nie chciej mnie źle rozumieć. Jesteś i zostaniesz dla mnie zawsze bardzo kochaną siostrą. Nic więcej nie chciałem ci powiedzieć.

Anielka podała mi rękę prawie gorączkowo, którą podniosłem do ust zwolna i z największą czcią.

— Tak, zostanę, zawsze zostanę! — odpowiedziała pospiesznie.

A ja widziałem, że jakby kamień spadł jej z serca, tak ją uspakajał, ujmował i wzruszał ten jeden wyraz: siostra. To sprawiło, że i ja zdołał zapanować nad sobą, bo w pierwszej chwili, gdy mi ustami dotknął tej najdroższej ręki, prawie mi w oczach pociemniało i chciałem objąć ją, przytulić do siebie i wyznać całą prawdę.

Tymczasem twarz Anielki stała się jaśniejsza i weselsza. W miarę, jak zbliżaliśmy się do domu, niepokój jej nikał, ja zaś, widząc, jak bardzo ją sobie ujmuję, idąc taką drogą, mówiłem dalej tonem spokojnej, zwykłej rozmowy:

— Widzisz, siostrzyczko, koło mnie jest ogromna pustka. Ojciec mój nie żyje, ciotka jest

święta kobieta, ale nam trudno się zrozumieć, bo ona ani nowych czasów, ani nowych ludzi nie pojmuje. Jej wyobrażenia są zupełnie inne od moich. Nie ożenię się nigdy, więc — pomyśl tylko, jaki ze mnie samotnik! Nikogo naokoło! Nikogo, z kimby się podzielić, czy to myślą, czy zamiarem, czy zwierzyć się ze zmartwieciem?... Pustka i pustka... Powiedz-że sama, co w tem dziwnego, że szukam współczucia tam, gdzie spodziewam się je znaleźć... Jestem, jak dziad kaleka, który staje przed bramą, czekając, czy mu nie wyniosą parę groszy. W tej chwili ten dziad, naprawdę bardzo biedny, staje pod twojem oknem i żebrze o trochę życzliwości, przyjaźni i miłosierdzia. Ani mu w głowie coś więcej, jak jałmużna, ale przecie jałmużny mu nie odmówisz?... prawda?

— Prawda, Leonie — odpowiedziała Anielka — prawda; tembardziej, że jeśli ci tak źle...

Tu słowa urwały się jej i usta poczęły drżeć. Znow potrzebowałem całej siły, żeby jej nie upaść do nóg. Wzruszyłem się sam jej widokiem do tego stopnia, iż i mnie gardło ścisnęło się jakby płaczem.

— Anielko! Anielko! — ozwałem się, nie wiedząc, co mam jej powiedzieć.

Lecz ona poczęła potrząsać dłońmi, jakby się chciała ode mnie odpędzić, wreszcie powiedziała wśród łez:

— Zaraz, zaraz!... uspokoję się. Nie mogę tak wrócić... pozwól mi...

I odeszła szybko.

— Przepraszam cię, Anielko! — zawolałem za nią.

Naprzód chciałem koniecznie biedz w jej ślady, alem pomyślał, że trzeba ją zostawić samą, gonilem ją więc tylko wzrokiem. Wróciła się pospiesznie w tę samą aleję, po której chodziliśmy poprzednio, potem skręciła w bok. Czasem gąszcz przesłaniał ją, to znów jasna jej suknia ukazywała się w przerwach drzew, błyszcząc bardzo w słońcu. Zdala widziałem, jak składała, rozpinała i znów składała parasolkę, pragnąc widocznie tem fizycznym zajęciem rozproszyć wzruszenie. Przez ten czas wołałem na nią w duszy wszystkimi najśłodszymi wyrazami, jakie może podyktować miłość. Nie mogłem wymóżyć na sobie, by odejść, nie spojrzawszy raz jeszcze w jej twarz, musiałem jednak czekać dość długo. Wróciła wreszcie, ale przeszła koło mnie pędkiem, jakby się bojąc ponownego wzruszenia; uśmiechnęła się tylko po

drodze do mnie z anielską przyjaźnią i słodyczą — i rzekła:

— Już dobrze! już dobrze!

Jakoż na zarumienionej od prędkiego ruchu jej twarzy nie znać było łez. Zostałem sam i chwyciła mnie szalona, nieopisana radość, nadzieja przepelniła mi serce, w głowie miałem tylko jedną myśl: ona mnie kocha, broni się, nie poddaje, łudzi się sama, ale kocha. Czasem najbardziej świadomy siebie człowiek staje pod nadmiarem uczuć prawie na granicy szaleństwa — ja zaś byłem jej tak blisko, że chciało mi się lecieć w głąb parku i tarzać się w trawach i krzyczeć na cały głos, że ona mnie kocha.

W tej chwili, gdy już spokojniej rozmyślałem nad tą radością, widzę, że składała się ona z Bóg wie ilu czynników. Było w niej między innymi i szczęście mistrza, który czuje, że mu się arcydzieło udaje, było może i zadowolenie pająka, pewnego, że mucha wpadnie w jego sieci — ale była i dobroć i litość i tkliwość i to wszystko, z czego, jak mówi poeta, radują się anieli w niebie. Żał mi było, że to bezbronne biedactwo musi wpaść w moje ręce i zarazem żał ten wzmagal miłość, a więc i chęć zdobycia

Anielki; jednocześnie doznawałem wyrzutów, że ją oszukuję, i jednocześnie miałem poczucie, że nigdy w życiu nie mówił tak szczerze i tak z głębi serca.

Bom przecie nie kłamał, prosząc jej o współczucie i o przyjaźń. Potrzeba mi i tego, jak zdrowia. Nie wypowiedziałem tylko wszystkich żądań, bo nie przyszedł na to czas; nie wypowiedziałem całej prawdy, by nie przestraszyć tej drogiej, a bojaźliwej duszy. Wreszcie zdążam do mego i jej dobra drogą, która najprościej do niego wiedzie.

10 Maja.

Pogoda na niebie i pogoda między nami. Anielka jest spokojna i szczęśliwa. Uwierzyła głęboko słowom moim, że nie chodzi mi o nic więcej, jak o braterskie uczucia, że zaś sumienie pozwala jej kochać mnie miłością siostry, więc dała folgę sercu. Ja jeden wiem, że to jest lojalny sposób oszukiwania samej siebie i oszukiwania męża, bo pod stemplem tego siostrzanego uczucia kryje się i wzrasta w niej inne; ale naturalnie nie myślę wywodzić jej z błędu, póki owo uczucie nie stanie się nieprzeparciem... Ogarnie ją ono wkrótce, jak płomień, którego

nie przytłumi ni wola, ni poczucie obowiązku, ni wstydlivość tej kobiety białej, jak łabędź. Tymczasem i mnie jest dobrze, tak dobrze, że chwilami mam poczucie, iż mógłbym niczego więcej nie żądać, pod tym jednym tylko warunkiem, żeby nikt nie miał do niej żadnych praw. Ciągłe wraca mi do głowy myśl, że ponieważ ja kocham ją najbardziej, więc moje prawo jest najlepsze. Co może być nad to logiczniejszego i słusznieszego? Wszakże w etyce wszystkich ludów i wszystkich wyznań przynależność wzajemna mężczyzny i kobiety wspiera się na miłości.

Ale dziś taki jestem uciszony i szczęśliwy, że wolę czuć, niż rozumować. Panuje teraz między nami wielka serdeczność, swoboda i zażyłość. Jak my jednak byliśmy dla siebie stworzeni, jak nasze istoty lgną do siebie, jak to kochane biedactwo wygrzewa się i rozkoszuje w tem zwodniczem cieple braterskich uczuć! Nigdy, od czasu powrotu, nie widziałem jej tak wesołą. Nieraz poprzednio, gdym na nią patrzył, przypominał mi się Szekspirowski «poor Tom». Taka natura, jak jej, potrzebuje miłości, jak powietrza do oddychania, a ów Kromicki, zajęty spekulacyami, nie kocha jej dostatecznie i nie

jest zdolny kochać. Ona słusznie mogłaby się skarżyć i powtarzać za Szekspirem: «Biednemu Tomkowi zimno». Myśląc o tem, nie mogę się oprzeć rozrzewnieniu i przyrzekam jej w duszy, że jej nie będzie zimno, póki ja żyję.

Gdyby miłość nasza była złą, nie mógłby się unosić nad nami taki spokój. Bo, że Anielka nie nazwała swego uczucia po imieniu — to wszystko jedno: niemniej ono istnieje. Cały dzisiejszy dzień zeszedł nam, jak sielanka. Nie lubiłem dotąd niedzieli, teraz spostrzegam, że niedziela od rana do wieczora może być jednym poematem, zwłaszcza na wsi. Zaraz po herbacie poszliśmy do kościoła na ranną wotywę. Ciotka szła z nami, a nawet i pani Celina, korzystając z cudnej pogody, kazała się przy nas toczyć w fotelu. Ludzi było niewiele, bo lud zbiera się tłumnie dopiero na sumę. Siedząc w ławce, obok Anielki, miałem jakieś błogie złudzenie, że siedzę obok mojej narzeczonej. Chwilami spoglądałem na jej słodki, kochany profil, na ręce, które trzymała oparte przed sobą na ławce i to skupienie, jakie było widać w jej postawie i twarzy, udzielało mi się mimowoli. Zmysły moje uspiły się, myśli stały się czyste i kochałem ją w tej chwili zupełnie idealną miłością, bom czuł,

jak nigdy, że to jest bezwzględnie inna kobieta od tych, które spotykałem dotychczas — stokroć lepsza i czystsza.

Dawno nie zaznałem podobnych wrażeń, jak w tym wiejskim kościele. Złożyła się na nie i obecność Anielki i powaga kościelna i łagodne migotanie świec w mroku ołtarza i smugi kolorowe światła z okien i świegot wróbli przy szybach i cicha msza. Wszystko to miało w sobie jeszcze jakąś senność poranną, a oprócz tego było ogromnie kojące. Myśli moje zaczęły się układać tak równo i spokojnie, jak obłoki dymu z kadzielnicy przed ołtarzem. Zbudziło się we mnie coś, jakby chęć ofiary z siebie i głos wewnętrzny jął mi mówić: «Nie mając tej jasnej wody, uczcij jej przezroczyństwo».

Tymczasem msza się skończyła i wyszliśmy z kościoła. Przed progiem kościelnym spostrzegłem z niemałym zdumieniem oboje starych Łatyszów, siedzących na ziemi, z drewnianymi miseczkami w rękę i proszących o jałmużnę. Ciotka, która wiedziała o moim datku, wpadła na ich widok w wielki gniew i poczęła ich łajać, lecz stara Łatyszowa, nie przestając wyciągać ku nam swojej miseczki, odrzekła spokojnie:

— Co je pańska hojność, to pańska hojność, a co wola Boska, to wola Boska. Woli Boskiej nie trza się przeciwić. Kiejś nam Jezusicku kazał tu siedzieć, to ostaniem, teraz i na wieki wieków, amen!

Z tego rodzaju rozumowaniem nie było się co spierać. Zwłaszcza owo «na wieki wieków, amen» zaimponowało mi do tego stopnia, że dałem im jałmużnę dla samej oryginalności. Ten lud wierzy w gruncie rzeczy w przeznaczenie; poddając się mu ślepo, chrystyanizuje je tylko na własny sposób. Tacy Łatyszowie, którym dałem tysiąc dwieście rubli, są teraz zamożniejsi, niż byli kiedykolwiek, a jednak poszli pod kościół, w przekonaniu, że im tak kazało przeznaczenie, które staruszka nazywa po swojemu: wolą Boską.

Wracaliśmy teraz do domu. Dzwoniono właśnie na sumę. Drogą ciągnęły gromady mężczyzn i kobiet. Ludzie z dalszych folwarków szli gęsiego przez pola, ścieżkami w zbożu, które, lubo jeszcze zielone, wyrosło już tej wczesnej wiosny dość wysoko. Jak okiem sięgnąć, widać było w jasnych głębiach powietrznych jaskrawe chustki dziewcząt, jak różnobarwne kwiaty

maku, rosnącego wśród zieleni. Mówiąc nawiasem, takich szerokich przestrzeni powietrznych niema w całej Europie, jak u nas. Co mnie także uderzyło, to ów wybitny charakter niedzielny, widoczny zarówno w ludziach, jak w naturze. Prawda, że pogoda była przepyszna, ale zdawało się, że wiatr nie wieje dlatego, że to niedziela, że zboże nie kołysze się łanem i liście nie trzęsą się na topolach, bo niedziela; wszędy wielki a wesóły spokój, cisza, odświeżające stroje i wbród światła.

Wyjaśniałem Anielce, ze stanowiska sztuki, piękności widoku i tych barwnych plam, harmonizowanych przez błękitny ton powietrza. Potem zaczęliśmy mówić o chłopach. Ja przyznaję się, że widziałem w nich tylko wielki zbiór mniej lub więcej malowniczych modeli. Anielka za to patrzyła na nich zupełnie inaczej. Opowiadała mi o nich mnóstwo charakterystycznych rzeczy, smutnych i wesółych, przyczem ożywiła się opowiadaniem i ruchem i tak była urocza, że mimowoli począłem, spoglądając na nią, powtarzać trzy ostatnie wiersze poematu, który pisałem jeszcze w uniwersytecie, a którego całą resztę zapomniałem zupełnie.

„I dziwię się tylko, że kwiaty
„Pod twemi stopami nie rosną
„Ty maju, ty raj, ty wiosno!“

Rozmowa zesłała znów na Łatyszów, a raczej na starą Łatyszową, której podkościelne rozumowania rozśmieszyły nas w końcu. Po-
cząłem stosować je do siebie. Ponieważ ciotka
pozostała z panią Celiną, którą służący toczył
w wózku o kilkanaście kroków za nami, mogłem
z całą swobodą wspomnieć o naszej ostatniej
przechadzce po parku.

— Niedawno — rzekłem — ja prosiłem cię
o jałmużnę, a ty mi ją dałaś. Widzę teraz, że
mnie to nie obowiązuje do niczego i że mogę
iść pod kościół.

— Aha! — odpowiedziała Anielka — i prosić
inne dusze miłosierne o to samo. Ciocia wybie-
rze się dziś, by jedną taką duszyczkę zaprosić
na jutro do Płoszowa; rozumiem!

W odpowiedzi rzekłem, że Hilstówna jest
zaduża, żeby ją jedno serce zdołało pomieścić
i że trzebaby się co najmniej we trzech w niej
kochać, ale Anielka nie przestała się ze mną
przekomarzać i wygrażając mi palcem, po-
wtarzała:

— Coś ja tam podejrzewam, coś podejrzewam!

— Na teraz niesłusznie — odpowiedziałem — bo serce moje jest składem tylko braterskich uczuć i panuje w niem wyłącznie to złośliwe stworzenie, które mi w tej chwili dokucza.

Anielka przestała mi wygrażać i śmiać się, a jednak zwolniła kroku i po chwili połączyliśmy się ze starszemi paniami. Zresztą cały dzień zeszedł nam bez chmurki i tak wesoło, iż często wydawało mi się, że jestem studentem. Oczyma mówiłem jej wprawdzie, że ją kocham — ale pożądanie spalo we mnie. Była mi na to tego dnia zbyt droga. Ciotka zaraz po śniadaniu pojechała do Warszawy; ja resztę dnia przesiedziałem w pokoju pani Celiny, czytając jej listy Montalamberta, z którym ojciec mój był swego czasu w korespondencji. Listy owe nudziłyby mnie dosyć, gdyby nie obecność Anielki. Podnosząc oczy od książki, spotykałem jej wzrok, który napelniał mnie radością, bo albowiem zupełnie stracił dar sądu, albo patrzyła na mnie, jak patrzy kobieta niewinna i czysta, ale nieświadomie całą duszą kochająca. Co to był za dobry dzień! Ciotka przyjechała wiecz-

rem z zapowiedzią gości. Będą jutro Śniatyńscy i Klara Hilst.

Jest już dość późno, ale nie chcę spać, bo mi szkoda rozstawać się z wrażeniami dzisiejszego dnia. Sen nie może być od nich piękniejszy. Przytem park trzęsie się literalnie od śpiewu słowików, a we mnie tyle jeszcze siedzi starego romantyka! Noc przyszła równie pogodna, jak był dzień. Niebo nabite gwiazdami. Myśląc o Anielce, mówię jej w duszy: dobranoc! Powtórzyłem ten wyraz ze sto razy. Widzę, że obok «l'improductivité slave» jest we mnie w dodatku jakiś wyłącznie polski sentymentalizm. Nie znałem się dotąd z tej strony. Ale co mi to szkodzi... Kocham ją bardzo!

13 Maja.

Klara i Śniatyńscy nie przyjechali. On dał znać, że wybiorą się jutro, jeżeli pogoda będzie odpowiedna. Dziś srożyła się nad Płozowem taka burza, jakiej nie pamiętają tu dawno. Około dziesiątej rano zerwał się gorący wichur, który przesłonił świat kłębami kurzu. Nie wiał on ciągle, ale uderzenia przychodziły do południa jedno po drugim tak gwałtowne, że przyginały drzewa do ziemi. Nasz piękny park napelnił

się trzaskiem łamanych gałęzi, a wśród tumanów kurzu unosiły się chmury zerwanych liści. Wielka lipa, stojąca przed prawym pawilonem, w którym umarł ksiądz Łatysz, rozszczepiła się na dwie połowy. Było nieznośnie duszno; płucem naszym brakło powietrza; zdawało się, że ten wichur wychodził z jakichś rozpalonych czeluści i niesie ze sobą czad węgla. Mnie, przywykłem do Siroko we Włoszech, nie wiele to szkodziło, ale pani Celina cierpiała ogromnie, Anielka z nią razem, ciotka zaś zrobiła awanturę staremu Chwastowskiemu o szkody w parku. Czupurny szlachcic, którego zapewne nieraz w szkołach wytargano za uszy z powodu Homera, nie zapomniał widocznie ani Odyssei, ani języka w ustach, bo zapowiedział ciotce, że gdyby był Eolem, toby nie służył u niej za rządcę i nie narażał się na niesłuszne napaści. Ciotka ustąpiła tym razem, zdaje się, głównie z powodu nowych gróźb ze strony nieba. Oto od południa uciszyło się nagle, natomiast poczęły się toczyć olbrzymie wały chmur, naprzemian czarnych, jak kir, lub bramowanych złotem, o tułowiach koloru miedzi. Chwilami robiło się ciemno, jak w nocy, tak, że pani Celina prosiła o zapalenie lamp, to znów padał na świat złowrogi rudy

blask. W całej naturze był jakby przestach. Pan Chwastowski poleciał na folwark, by kazać sprowadzić bydło z pola, ale pastusi przygnali je sami przed otrzymaniem rozkazów, wkrótce bowiem usłyszeliśmy żalony ryk krów, który wśród tej ciszy przed burzą dochodził aż do zabudowań folwarcznych. Ciotka, chwyciwszy loretański dzwonek, poczęła obiegać cały pałac i dzwonić zawzięcie. Nawet nie próbowałem tłumaczyć jej, że dzwonienie, wśród atmosfery tak nieruchomej, może raczej sprowadzić, niż oddalić pioruny — i pomimo doskonałej świadomości, że w danym razie nie potrafię jej nic dopomódz, towarzyszyłem jej w tej wycieczce, bo mi wstyd było, żeby narażała się sama. Ciotka była poprostu pyszna, gdy z głową podniesioną, spoglądała wyzywająco w te czarne i miedziane zwały chmur — i przygrażała im swoim dzwonkiem. Nie żałowałem, żem z nią poszedł, bom miał przed sobą, jakby symboliczny obraz: w chwili, gdy wszystko drży przed grozą, przylega w przerażeniu i drętwieje, wiara jedna nie boi się, wyzywa — i dzwoni! Jestto, bądź co bądź, pierwiastek nieobliczonej potęgi w duszy ludzkiej.

Wróciliśmy, gdy pierwsze grzmoty jęły rozta-

czać się naokół po niebie. W kilka minut huk stał się nieustający. Miałem takie wrażenie, że gdy się grzmot toczy po podścielisku chmur, pułap ich zarywa się co chwila pod nim i wszystko razem zwala się z nieopisanym łoskotem na ziemię. Piórunko palnął w staw, leżący w końcu parku, a zaraz po nim drugi, jeszcze bliżej, tak, że aż ściany naszego płoszewskiego domu zadygotały w podstawach. Panie moje poczęły odmawiać litanie, ja zaś miałem chwilę wielkiego niesmaku, wydało mi się bowiem, że jeśli ją będę odmawiał razem z niemi, będzie to z mojej strony hipokryzja, jeśli nie, to będzie wyglądało na popis źle wychowanego mędrka, nie biorącego w rachubę zwykłego wiejskiego obyczaju i przede wszystkim strachu kobiet. Niebawem spostrzegłem jednak, że myślę się, posądzając je o strach; twarze ich były spokojne a nawet pogodne. Widocznie ta obyczajowa litania wydała im się tak warownym puklerzem przeciw wszelkim niebezpieczeństwom, że na obawę nie było już miejsca w ich sercach. Przyszła mi wówczas do głowy także i inna myśl, a mianowicie, jakim ja jestem obcym duchem wśród tych trzech polskich kobiet, z których każda wie dziesięć razy mniej, a jest, wedle zwykłej ludzkiej miary,

warta dziesięć razy więcej odemnie. One są, jak książki, o stosunkowo niewielkiej liczbie stronnic, ale pełne jasnych i prostych prawideł — gdy tymczasem we wszystkich tych tomach, z których się ja składam, niema ani jednej niewątpliwej prawdy — i ja pierwszy gotówem zwątpić o każdej.

Ale była to krótka myśl, bo rozpędziła ją burza, która istotnie przybierała coraz straszniejsze rozmiary. Wicher zerwał się znów z taką siłą, że park kładł się pod jego uderzeniami. Były chwile, że nagle ustawał, a wówczas strumienie dżdżu lały się na ziemię. Widziałem nie krople, ale nieprzerwane sznury wody, łączące niebo z ziemią. Aleje parku zamieniły się w rwące potoki. Czasem niespodziany, straszliwy podmuch rozbijał w pył wszystką wodę, zawieszoną między niebem a ziemią — i świat przesłaniał się tak zbitym tumanem mgły, że o krok nie można było nic dojrzeć. Ogluszająca kanonada grzmotów trwała bez przerwy. Powietrze było przeładowane elektrycznością. Pulsa moje były ciężko; nawet w pokojach dawał się czuć ów drażniący zapach burzy, który powstaje z uderzeń piorunów. Nakoniec, za przykładem zewnętrznych żywiołów, rozpętały się moje myśli

i pragnienia. Zapomniałem o burzy, widziałem tylko przed sobą Anielkę; straciłem zupełnie panowanie nad sobą i zbliżywszy się do niej, rzekłem:

— Chcesz patrzyć na burzę?

— Dobrze — odpowiedziała.

— Pójdź obok, do tamtego pokoju... Tam jest okno weneckie...

Poszła i stanęliśmy w oknie. W tej chwili mrok uczynił się prawie zupełny, ale co kilka sekund rozdzierały go błyskawice, białe i czerwone, odsłaniając głębiny nieba, a zarazem rozświecając nasze twarze i cały świat, zasnuty falą. Anielka była spokojna, tylko za każdym błyskiem wydawała mi się bardziej pożądana.

— Nie boisz się? — spytałem, szepcząc.

— Nie...

— Daj mi rękę...

Ona spojrzała na mnie ze zdziwieniem. Chwila jeszcze, a byłbym ją porwał i usta przycisnął do jej ust — poczem niechby się Płoszów zapadł w ziemię, ale ona zlekła się — nie burzy — tylko mego wyrazu twarzy i tego szeptu, bo cofnąwszy się szybko od okna, wróciła do pokoju, w którym siedziały starsze panie.

Zostałem sam — z poczuciem gniewu i upo-

korzenia. Byłbym niewątpliwie nadużył ufności Anielki, a jednak zdawało mi się, że tym brakiem zaufania wyrządziła mi obelgę. Postanowiłem dać jej to uczuć. Wśród podobnych wrażeń nie prędko zyskałem równowagę; z godzinę jeszcze stałem przy oknie, patrząc bezmyślnie w oślepiające błyskawice. Tymczasem na świecie staowało się coraz jaśniej, nakoniec chmury przerwały się i w przerwie zajaśniało słońce, świetne, jakby wykąpane i jakby zdziwione spustoszeniami, których narobiła burza.

Były one bardzo znaczne; alejami parku płynęła jeszcze żółta i zapieniona woda, nad którą sterczały odłamane gałęzie. Gdzieniedzie widać było zwalone drzewa lub widne zdaleka na pniach odarcia, naksztalt wielkich ran. Jak okiem sięgnąć, wszędy zniszczenie i ruina, niby po bitwie.

Gdy woda nieco spłynęła, wyszedłem ku stawom, chcąc bliżej obejrzeć szkody. Nagle cały park zaroił się ludźmi, którzy z jakąś dziwną energią i radością poczęli porywać odłamane gałęzie i rąbać zwalone pnie. Pokazało się, że to komornicy wiejscy, nie mający własnego lasu, zbiegli się z siekierami do parku przez połamane siłą burzy sztachety, by zaopa-

trzyć się w drzewo. W gruncie rzeczy było mi to wszystko jedno, ale ponieważ uczynili to bez pozwolenia i w jakiś dziki sposób, ponieważ zresztą byłem w złym usposobieniu, więc począłem ich wypędzać z wielkim gniewem, który wzrastał w miarę ich oporu. Zagroziłem już im wójtem, gdy nagle ozwał się za mną, najśladzszy w świecie dla moich uszu głos, pytając po francusku:

— Czy to naprawdę co szkodzi, Leonie, że oni uprzątą park?

Obróciłem się i ujrzałem Anielkę w chusteczce na głowie, podwiązanej pod brodę. Obiema rękoma podtrzymywała sukienkę, odsłaniając do kostek swoje małe stopy, przybrane w wysokie buciki — i pochylona nieco, patrzyła na mnie jakby z prośbą.

Na jej widok gniew mój zniknął w jednej chwili — zapomniałem o tych przykrych wrażeniach, przez które przeszedłem niedawno — i tylko patrzyłem na nią, nie mogąc oczu nasycić.

— Każesz? — spytałem.

I zwróciwszy się do ludzi, rzekłem:

— Podziękować pani i brać drzewo.

Tym razem spełnili mój rozkaz chętnie. Nie-

którzy, nie znając widocznie stosunków dworskich, nazywali ją, dziękując, «jasną panienką», co mi sprawiało niewysłowioną rozkosz. Gdyby Płoszów był mój, byłbym pozwolił na jedno jej słowo wyrąbać cały park. W pół godziny wszystko, co połamała burza, było uprzątnięte i park rzeczywiście przybrał weselszy pozór. Chodząc z Anielką po alejach, znaleźliśmy pełno jaskółek i innych ptaków, albo zupełnie pobitych przez burzę, albo nawpół żywych i nawskróś przemoczonych. Zbierając je i oddając Anielce, dotykałem jej rąk, spoglądałem jej w oczy i znów było mi dobrze. Sielanka poprzedniego dnia wróciła dla nas obojga, a z nią swoboda i wesołość. Ja miałem serce do dna rozradowane, bom widział to, czego nie widziała Anielka, to jest, że było między nami, w tych niby braterskich stosunkach, dwa razy tyle tkliwości, ile mogło i powinno było być między, choćby najczulszem, rodzeństwem. Byłem zupełnie pewny, że ona kocha mnie nieświadomie, ale kocha zupełnie tak, jak ja ją. W ten sposób większa połowa moich nadziei i moich zamiarów była już spełniona — pozostawało mi tylko doprowadzić ją do świadomości i do poznania tego uczucia.

Gdy o tem teraz myślę, przypominam sobie z bijącym ze szczęścia sercem to, com kiedyś już w tym pamiętniku napisał, że żadna w świecie kobieta nie oprze się mężczyźnie, po stronie którego stoi jej serce.

15 Maja.

Goście nasi przyjechali dopiero dziś, nie wczoraj i słusznie zrobili, bo dziś dopiero obeschło należycie i pogoda była prześliczna. Ten piętnasty maja będzie jednym z najpamiętniejszych dni w mojem życiu. Teraz jest już po północy, a nie śpię i nie położę się spać; sen odbiegł odemnie gdzieś za dziesiątą granicę; zmysły moje są tak rozbudzone, że nie czuję najmniejszego znużenia i zamierzam pisać do rana. Wysiłam się tylko na to, by nie rozpocząć od końca i zanotować wszystko po porządku. Pomaga mi w tem bardzo przyzwyczajenie.

Ciotka wysłała powóz po Śniatyńskich i po Klarę bardzo rano, tak, że już przed południem byli w Płoszowie. Te panie przyjechały świeże, wesole i rozszczebiotane, jak wróble, tak je cieszyła pogoda i ta wycieczka. Co za toalety, co za fantazyjne kapelusze! Klara doskonale była ubrana w jakąś paskowatą, jasną suknię, gdyż

wyglądała w niej nie taka ogromna, jak zwykle. Spostrzegłem, że Anielka, od pierwszej chwili przywitania, przypatrywała się jej badawczo i że była jakby zdziwiona jej pięknnością, o której prawie nie wspominałem w naszych rozmowach o Klarze. Nie uczyniłem tego z żadnego wyrachowania, ale poprostu umysł mój tak jest przesłonięty przez Anielkę, że wiele rzeczy nie przychodzi mi na myśl, wielu nie widzę. Oto naprzykład, pomimo dwukrotnej bytności u Śniatyńskich, teraz dopiero, w Płoszowie, zauważyłem, że pani Śniatyńska ma krótko obcięte włosy, z czem jej zresztą bardzo do twarzy. Ta jasna, opadająca na czoło czupryna, daje jej minę równie rezolutnego, jak różowego chłopca. Żyjemy ze sobą teraz w wielkiej przyjaźni. W swoim czasie byłaby mnie w łyżce wody utopiła za Anielkę. Widocznie jednak musiał jej mąż później powiedzieć, ilem przecierpiał, że zaś kobiety mają wogóle największą słabość do ludzi, którzy cierpieli z miłości, więc przebaczyła mi wszystkie winy i darzy mnie swą łaską. Obecność tak miłej a żywej i swobodnej kobiety bardzo przydała się do złamania pierwszych lodów między Anielką i Klarą — zauważyłem bowiem, że ciotka, która poczuwała się do wdzię-

czności względem Klary, przyjęła ją nadzwyczaj serdecznie, Anielka natomiast, mimo całej uprzejmości i wrodzonej słodczy, była jakby onieśmielona i trochę sztywna. Dopiero przy śniadaniu, wśród ogólnej wesołej rozmowy, nastąpiło między temi paniami pewne zbliżenie. Klarę uderzyła niezmiernie piękność Anielki, że zaś jest pełna prostoty i przywykła do wypowiedzania swych myśli z całą swobodą artystyczną, wypowiadała Anielce w oczy swe zachwyty, ale z takim wdziękiem i z takim szczerym zapalem, że Anielkę musiało to ująć. Obecna przy śniadaniu pani Celina, rosła, jak na drożdżach i jakkolwiek zapewne po raz pierwszy w życiu znalazła się w towarzystwie kobiety ze świata artystycznego, poczęła spoglądać na Klarę coraz milej.

Nakoniec, zwróciwszy się do niej, oświadczyła, że chociaż jest matką Anielki, musi jednak przyznać, że Anielka była zawsze bardzo niebrzydkiem dzieckiem i że można się było po niej jeszcze więcej spodziewać. Oboje Śniatyńscy wzięli udział także do rozmowy. On wszczął zaraz spór z Klarą o rozmaite typy kobiece, przyczem rozprawiał o typie Anielki i jego estetycznej doskonałości w sposób tak

zabawnie obiektywny, jakby Anielka była portretem, wiszącym na ścianie, nie zaś żywą i obecną osobą. Ona, słuchając tego, czerwieniła się i spuszczała swoje cieniste rzęsy, zupełnie jak mała dziewczynka, przez co stawała się istotnie jeszcze śliczniejsza, niż zwykle.

Ja milczałem, alem porównywał w duchu te trzy twarze kobiece, starając się patrzeć na nie także obiektywnie, to jest usuwając na bok wzgląd, że Anielka jest kobietą przezemnie kochaną, a więc tem samym najbardziej wyróżnioną i pociągającą. Lecz porównanie nawet w tych warunkach wypadło na jej korzyść. Pani Śniatyńska, teraz zwłaszcza, gdy nosi włosy obcięte, jest bardzo wdzięczna głowa, ale każdy «keepsake» angielski zawiera mniej więcej podobne; na piękność Klary składają się pogodne rysy, głównie zaś błękitne oczy i przezroczysta cera, jaką powszechnie miewają Niemki; gdyby jednak nie jej powołanie, które sprawia, że patrząc na nią, myśli się zarazem o muzyce, twarz uchodziłaby, co najwyżej, za hożą. Anielka nietylko ma regularne rysy, nietylko jest pomysłem artystycznym w stylu niezmiernie szlachetnym, ale ma w sobie coś tak indywidualnego, że nie może być podciągnięta pod żaden

ogólny wzór. Może ten indywidualizm polega na tem, że ona nie będąc ani brunetką, ani blondynką, robi fizyczne wrażenie brunetki, a duchowe blondynki; może sprawia to wyjątkowa bujność jej włosów, przy stosunkowo drobnej twarzy, dość, że jest ona unikatem w swoim rodzaju. Przewyższa nawet pod tym względem Davisową, która była piękna bez zarzutu, ale pięknocią posągów. Davisowa budziła we mnie tylko podziw i zmysły, Anielka budzi we mnie prócz tego idealistę, który się zachwyca poezją jej wyrazu, i to poezją nową, dotąd nieznaną.

Ale nie chcę nawet porównywać dwóch tak różnych istot. Oddałem się podczas śniadania tym rozmyśleniom dlatego, że się o podobnych rzeczach zgadało i że analiza piękności Anielki sprawia mi zawsze wielką przyjemność. Ciotka przerwała tę rozprawę, sądząc, że jako gościnniej gospodyni, wypada jej pomówić z Klarą o ostatnim koncercie. Mówiła wiele i dobrze; nie przypuszczałem nawet, że posiada tyle znajomości muzyki; wypowiadała przytem swe komplementa z taką uprzejmością wielkiej damy, w sposób tak potoczysty i miły, jak umieją je wypowiadać tylko ludzie starszego pokolenia,

którzy przejęli jeszcze nieco ducha ósmnastego wieku. Jednem słowem, ze zdziwieniem spostrzegłem, że moja weredyczna ciotka potrafi, gdy chce, przypomnieć sobie czasy peruk i muszek. Klara, którą to ujmowało, nie pozostała jej dłużną w uprzejmościach.

— W Warszawie — rzekła — będę zawsze dobrze grała, bo publiczność mnie rozumie, ale najlepiej grywam w małych kółkach znajomych, gdzie mi są wszyscy sympatyczni — i jeśli państwo pozwolicie, to was przekonam o tem zaraz po śniadaniu.

Ciotka, której bardzo chodziło o to, by pani Celina i Anielka słyszały Klarę, ale która nie była pewna, czy wypada sadzać ją u siebie do fortepianu, wpadła w doskonały humor. Ja począłem opowiadać o wystąpieniach Klary w Paryżu i jej tryumfach w sali Erarda, Śniatyński zdawał sprawę z tego, co mówią w Warszawie i w ten sposób zeszedł nam czas aż do końca śniadania. Gdyśmy wstali, Klara sama chwyciła za poręcz fotelu, w którym siedziała pani Celina, aby przetoczyć ją do salonu i nie pozwoliła się nikomu wyręczyć, śmiejąc się i mówiąc, że pewno jest najmocniejsza w całym towarzystwie i nie boi się zmęczyć rąk. W chwilę

potem siedziała przy fortepianie i tym razem widocznie Mozart odpowiadał najbardziej jej usposobieniu, bo usłyszeliśmy «Don Juana». Zaledwie ozwały się pierwsze dźwięki, już była to inna Klara: nie owo hoże i wesołe dziecko, z którym rozmawialiśmy podczas śniadania, ale jakby uosobiona święta Cecylia. Wytwarzało się powinowactwo między jej zewnętrzną postacią a muzyką; spływała na nią jakaś duchowa powaga i harmonia, które czyniły ją wyższą od zwykłych kobiet. Zrobiłem przytem jedno spostrzeżenie, mianowicie, że zakochane serce mężczyzny umie podsycać swoje uczucie nawet tem, co wypada na niekorzyść kobiety kochanej. Gdym pomyślał, jak daleko mojej Anielce do tego, by mogła być podobną Sybillą, gdym ją ujrzał siedzącą w kącie salonu, cichą, malutką, niejako przytłumioną, uczułem, że ją kocham tem więcej i że mi jest tem droższa. Przyszło mi także do głowy, że kobieta nie jest w rzeczywistości taką, jaką się ogółowi ludzi przedstawia, ale taką, jaką ją widzi zakochany w niej mężczyzna, że zatem bezwzględna jej doskonałość jest w stosunku prostym do siły miłości, jaką potrafiła wzbudzić. Nie miałem czasu zastanawiać się nad tym pomysłem, ale

przypadł mi on bardzo do smaku, bom jak przez mgłę ujrzał i ten wniosek, że w imię owej doskonałości kobieta winna zgodzić się na przy-leżność do serca, które najbardziej ją kocha.

Klara grała cudownie. Szukałem wrażeń na twarzach innych, niebawem jednak spostrzegłem, że Anielka szuka ich na mojej. Była-li to prosta ciekawość, czy też mimowiedny niepokój serca, które nie umiałoby powiedzieć, czego się obawia, a jednak się obawia? Powiedziałem sobie, że gdyby to ostatnie przypuszczenie było prawdziwe, stanowiłoby nowy dowód, że ona mnie kocha. Myśl ta przejęła mnie radością i postanowiłem znaleźć w pozostającym ciągu dnia odpowiedź na owo pytanie.

Od tej chwili nie odstępowałem Klary. Mówiłem z nią więcej i byłem dla niej serdeczniejszy, niż kiedykolwiek w życiu. W lesie, do którego pojechaliśmy wszyscy razem, chodziłem z nią ciągle, spoglądając tylko od czasu do czasu na Anielkę, idącą opodal ze Śniatyńskimi. Klara zachwycała się lasem, który istotnie był bardzo piękny, z powodu obfitości drzew liściastych, tworzących pod ciemnem sklepieniem sosen drugie, nierównie weselsze sklepienie.

Słońce wnikało obficie do wnętrza lasu przez

szczeliny między liśćmi, kładąc na paprocie, rosnące na podłożu, jakby haft złoty i drgający. Naokół rozlegały się, jak zwyczajnie wiosną, głosy kukulek; tu i owdzie dzieciół kul w drzewo.

Gdyśmy połączyli się ze Śniatyńskimi i z Anielką, prosiłem Klary, by za powrotem do domu przetłómaczyła nam na język muzyki ten las, słońce, szum drzew, i całą tę wiosnę. Powiedziała mi, że już jej się w duszy śpiewa jakiś «Frühlingslied» i że próbuje go wygrać. Rzeczywiście widać było po jej wyrazie, że w niej coś śpiewa — bo zresztą ona jest jak wielka harfa, która wypowiada się tylko dźwiękami.

Twarz miała rozjaśnioną i palające rumieńce, natomiast Anielka wyglądała jakby zgaszona, choć czyniła widocznie wszystko, żeby się przezwyciężyć i dotrzymać towarzystwa Śniatyńskim, którzy rozswawolili się zupełnie, jak żaki szkolne. W końcu poczęli się oboje gonić po lesie; Klara wzięła w tem także udział, czego nie powinna była robić, ruchy jej bowiem, przy ogromnej jej postaci, nie mogły być zgrabne; zwłaszcza kołysanie się jej szerokich bioder wydało mi się wprost komiczne.

W chwili, gdy tamci upędzali się za sobą, zostałem z Anielką sam na sam. Wedle mojej

taktyki, trzeba mi było doprowadzić jej niepokój do świadomości, więc rzekłem:

— Tobie coś dzisiaj jest, Anielko, nieprawdaż?

— Mnie? nic a nic!

— Bo chwilami mam takie wrażenie, jakbyś była z czegoś niezadowolona. Czy może nie podoba ci się Klara?

— Ona mi się bardzo podoba i wcale się nie dziwię, że się nią tak ludzie zachwycają.

Dalszą rozmowę przerwało nam zbliżenie się Klary i Śniatyńskich. Czas był wracać do domu. Po drodze spytał Śniatyński Klarę, czy rzeczywiście jest zadowolona, jak mówi, ze swej wycieczki do Warszawy.

— Najlepszy dowód, że nie myślę o odjeździe — odpowiedziała wesoło.

— Postaramy się — wtrąciłem — by pani na zawsze z nami została.

Klara, mimo całej prostoty, z jaką zwykle przyjmuje to, co się do niej mówi, spojrzała tym razem na mnie pytającym wzrokiem, poczem zmieszała się nieco i odrzekła:

— Wszystcy tu dla mnie tak dobrzy!..

Ja wiedziałem, że moje słowa są poniekąd szelmostwem, mogą bowiem wprowadzić w błąd Klarę, ale chodziło mi przede wszystkim o wra-

żenie, jakie one wywrą na Anielce. Na nieszczęście, nie mogłem nic widzieć; Anielka w tej właśnie chwili poczęła zapinać rękawiczkę i spuściła głowę tak nisko, że kapelusz zaslonił mi zupełnie jej twarz. Nagły ten ruch wydał mi się jednak dobrą wróżbą.

Wróciliśmy do domu. Starsze panie czekały nas z obiadem, który przeciągnął się do dziewiątej wieczór. Potem Klara improwizowała przy fortepianie swój «Frühlingslied». Zapewne Płoszów, od czasu jak istnieje, nie słyszał takiej muzyki, ale tym razem mało na nią zważałem, gdyż myśli moje zbyt były napelnione Anielką. Zająłem blisko niej miejsce i siedzieliśmy w półmroku, albowiem Klara nie pozwoliła wnieść lamp do salonu. Sniatyński wymachiwał ręką, jak batutą, żona jego, której widocznie to zawadzało, pociągala go od czasu do czasu za rękaw, Anielka zaś siedziała nieruchomie. Być może, iż pogrążona we własnych myślach, nie słyszała również, jak i ja, tej Pieśni Wiosennej. Byłem prawie pewien, że w tej chwili myśli o mnie i o Klarze, a zwłaszcza, że zastanawia się nad znaczeniem słów, jakie powiedziałem do Klary. Łatwo mi było zgadnąć, że choćby mnie nie kochała, choćby nie miała cienia świado-

mości, że moje uczucie dla niej jest czemś więcej niż przywiązaniem braterskiem, to i tak, podejrzewając teraz, że inna może jej je zabrać, doznaje uczucia żalu, osamotnienia i gorzycy. Kobieta, która nie jest w małżeństwie szczęśliwa, obwija się koło każdego uczucia, chociażby koło uczucia przyjaźni, jak bluszcz koło drzewa i boi się utracić tej podpory. Nie miałem najmniejszej wątpliwości, że gdybym w tej chwili klęknął przed nią i wyznał, że ją jedną kocham, to mimo całego przerażenia, jakimby ją napełniło wyznanie, ogarnęłaby ją zarazem i taka radość, jakiej doznaje się z odzyskania rzeczy drogiej. A jeśli tak (pomyślałem w duchu), to czy nie należy przyspieszyć wyznania, byle tylko wynaleść sposób, któryby ją jaknajmniej przeraził, a jak najwięcej uradował?

I zaraz zacząłem rozmyślać o tym sposobie, od którego mogło wszystko zależeć. Rozumiałem, że to trzeba uczynić tak, by zarazem rozbroić Anielkę i odjąć jej możliwość odepchnięcia mnie raz na zawsze. Umysł mój pracował ciężko w tej chwili, gdyż zadanie nie było łatwe. Stopniowo ogarniało mnie coraz większe wzruszenie i dziwna rzecz: byłem wzruszony więcej za

Anielkę, niż za siebie, zdawałem sobie bowiem sprawę, że to będzie ogromny przełom w jej życiu — i bałem się o nią.

Tymczasem w salonie zrobiło się widniej; księżyc wy dostał się nad drzewa parku i rzu cił na podłogę cztery jasne odbicia okien. Nuty Pieśni Wiosennej napępniały ciągle salon. Słowik odpowiadał Klarze z gęstwiny przez otwarte drzwi szklanne. Był to niezwykły wieczór, na który złożyły się: ciepła majowa noc, muzyka i miłość. Pomyślałem mimowoli, że jeśli życie nie daje szczęścia, to często daje przynajmniej gotowe na nie ramy.

W tym świetlistym mroku począłem szukać oczyma wzroku Anielki, ale ona patrzyła wciąż na Klarę, która w tej chwili robiła istotnie wrażenie zjawiska. Światło księżyca, wnikając coraz dalej w głąb salonu, oświeciła wreszcie ją i fortepian, że zaś przybrana była w jasną suknię, więc wyglądała teraz, jak jakiś srebrny duch muzyki. -

Wizya jednak nie trwała już długo. Klara skończyła swoją Pieśń Wiosenną, poczem zaraz pani Śniatyńska, której pilno było do domu, dała hasło do odwrotu. Ponieważ wieczór był dziwnie ciepły, zaproponowałem, byśmy poszli

piechotą aż do szosy, odległej o pół wiorsty od naszego domu. Uczyniłem to dlatego, by odwrotną drogę odbyć z Anielką sam na sam. Jej nie wypadło wymawiać się od odprowadzenia tych pań, wiedziałem zaś, że ciotka nie pójdzie z nami — więc wyrachowanie nie mogło mnie zawieść.

Wydałem polecenie, by powóz czekał na szosie, my zaś, wkrótce potem wyruszyliśmy aleją lipową, prowadzącą od pałacu do publicznego gościńca. Podąłem rękę Klarze, ale szliśmy wszyscy jedną gromadką; odprowadzani przez rzechotanie żab w płoszowskich stawach.

Klara przystanąła nieco i poczęła wsłuchiwać się w owe chóry, które chwilami uciszały się, chwilami odzywały jeszcze rozgłośniej, wreszcie rzekła:

— Finał mojej Pieśni Wiosennej.

— Co za pyszna noc! — ozwał się Śniatyński.

I zaraz począł deklamować śliczny ustęp z «Kupca weneckiego»:

- ». . . . . Jak cicho
- »Śpi na pagórku tam świałto miesiąca,
- »Spoczniemy trochę i niech dźwięk muzyki
- »Płynie nam w ucho: noc i nocna cisza
- »Godzą się z słodkim urokiem harmonii...

Dalej nie mógł sobie przypomnieć, lecz ja pamiętałem, więc kończyłem za niego:

- Usiądź, o miła; patrz, jak przestwórnieba
- Gęsto w złociste gwiazdki jest utkany,
- A każdy krążek z tych, które tam widzisz,
- Bieg odbywając, dołącza pieśń swoją
- Do jasnookich chóru cherubinów.
- Tak są harmonii pełne czyste duchy;
- Tylko my, których duch jest spowinięty
- W skorupę prochu, słyszeć jej nie możemy.»

I następnie powtórzyłem Klarze, która nie rozumiała po polsku, cały ustęp we francuskim, zaimprovizowanym naprędce przekładzie. Ona, słuchając mimowoli podniosła oczy ku górze, wreszcie rzekła, ukazując na gwiazdy:

— Byłam zawsze pewna, że to wszystko gra.

Okazało się, że i pani Śniatyńska była również tego pewna; twierdziła nawet, że nieraz o tem rozmawiała z mężem, który jednakże nie mógł sobie absolutnie tego przypomnieć. Powstała stąd sprzeczka małżeńska, z której uśmieliśmy się oboje z Klarą. Anielka przez cały czas nie mieszała się prawie wcale do rozmowy. Przechodziło mi przez myśl, że może to drogie stworzenie dąsa się na mnie za to, że prowadzę pod rękę Klarę i że się nią głównie zajmuję. Samo podobne przypuszczenie napel-

niało mnie szczęściem. Staralem się wszelako nie stracić zupełnie głowy i mówiłem do siebie w duchu: «Nie pochlebiaj sobie, aby ona wiedziała, iż doznaje uczucia zazdrości: czuje tylko smutek, może trochę urazy — i oto wszystko». Oddałbym był w tej chwili cały zastęp takich artystek, jak Klara, byle mózdz Anielce powiedzieć, że wszystko, co jest we mnie, należy do niej. Tymczasem Śniatyński począł coś mówić o astronomii, czego słuchałem piąte przez dziesiąte, chociaż nie umiem nawet wypowiedzieć, jak dalece zajmuje mnie ta nauka, która z natury rzeczy nie może ani sobie, ani duchowi ludzkiemu, stawić granic ciaśniejszych od nieskończoności.

Doszliśmy wreszcie do bitej drogi, gdzie Śniatyńscy z Klarą siedli do powozu. Po chwili koła zaturkotały; do uszu naszych doszły ostatnie: «do widzenia!» — i zostaliśmy z Anielką sam na sam.

Zwróciliśmy się zaraz ku domowi i długi czas szliśmy w milczeniu. Rzechotanie żab już ucichło, tylko zdala od zabudowań folwarcznych dolatywały gwizdania stróżów nocnych i szczenie psów. Nie mówiłem umyślnie do Anielki, bo owe chwile milczenia są jakby dowodem, że się między nami coś dzieje i podsuwają myśl

o tem Anielce. Wreszcie jednak w połowie drogi odezwałem się:

— Jak doskonale zeszedł dzień dzisiejszy — nieprawda?

— Dawno już takiej muzyki nie słyszałam — odpowiedziała Anielka.

— A jednak byłaś jakby z czegoś nie rada: tego mi nie wytłómaczysz. Ja tak uważam na to, co się z tobą dzieje, że widzę najmniejszy cień na twojej twarzy.

— Dziś musiałeś się zajmować gośćmi... Jesteś bardzo dobry, ale zaręczam ci, że mi nic nie jest.

— Dziś zajmowałem się, jak zawsze tylko tobą — a na dowód tego, jeśli mi pozwolisz, to powiem ci: o czem myślałaś w ciągu dnia.

I nie czekając jej pozwolenia, mówiłem dalej:

— Myślałaś, że jestem podobny trochę do Łatyszów; myślałaś, że cię zwiódł, mówiąc ci o pustce, jaka mnie otacza; myślałaś wreszcie, że niepotrzebnie prosił cię o przyjaźń, bom ją sobie poprzednio znalazł gdzieindziej. Czy nie tak było? powiedz mi szczerze...

Anielka odpowiedziała z pewną trudnością:

— Skoro koniecznie chcesz, więc... być może... Ale to mnie mogło tylko cieszyć...

— Co cię mogło cieszyć?

— Wasza wzajemna przyjaźń z Klarą.

— Może być, że mam dla niej wiele życzliwości, ale zresztą Klara, jak wszystkie inne kobiety, jest mi obojętna. A wiesz dlaczego?

Tu począłem trochę drżyć, bom uznał, że chwila nadeszła; czas jakiś czekałem, by Anielka powtórzyła pytanie, następnie ozwałem się głosem, który usiłowałem uczynić bardzo spokojnym:

— Przecież ty musisz widzieć i rozumieć, że cała moja istota należy do ciebie, że ja ciebie jedną kochałem i Kocham dziś jeszcze, jak szalony!

Anielka stanęła, jak wryta. Ja po zimnie w twarzy uczułem, że blednę, bo jeżeli pod tem biedactwem ziemia rozstępowała się w tej chwili, to przecie i o moją duszę chodziło. Ale wiedząc, z jaką kobietą mam do czynienia, musiałem się spieszyć, by ją obezwładnić nim przyjdzie do siebie i nim mnie odepchnie.

Więc począłem mówić prędko:

— Nie odpowiadaj mi, bo ja niczego nie chcę, niczego nie żądam — niczego, słyszysz? Chciałem ci tylko powiedzieć, żeś mi zabrała życie i że ono jest twoje. Zresztą, tyś już sama do-

strzegła, że tak jest, więc wszystko jedno, czy o tem mówię, czy nie. Powtarzam ci raz jeszcze, że niczego nie pragnę, ani oczekuję. Ty nie możesz mnie odtrącić, bo ja się sam odtrącam... Wyznaję ci to tylko tak, jakbym wyznał przyjaciółce, albo siostrze. Przychodzę i skarżę się przed tobą, bo nie mam przed kim innym, przychodzę i powiadam, że mi jest bieda, bo kocham kobietę, która należy do innego, a kocham bez pamięci, moja Anielko, bez granic!

Byliśmy już przy bramie, ale jeszcze w głębokim mroku drzew. Przez chwilę miałem złudzenie, że ona pochyli się ku mnie, jak kwiat złamany i że pochwycę ją w ramiona, ale się mylił. Anielka, ochłonawszy z wrażenia, poczęła nagle powtarzać z jakąś nerwową energią, o którą jej nawet nie podejrzewałem:

— Ja nie chcę tego słuchać, Leonie! nie chcę, nie chcę, nie chcę!

I wbiegła na oświecony księżycem dziedzi-
niec. Poprostu uciekła odemnie, od moich słów
i wyznań. Po chwili znikła w ganku, ja zaś
pozostałem sam, z uczuciem niepokoju, strachu,
wielkiej litości nad nią, ale zarazem i tryumfu,
że te słowa, od których zacznie się dla nas
obojsza nowe życie, zostały już wymówione. Bo

naprawdę, na razie nie mogłem się niczego więcej spodziewać, a tymczasem ziarno, z którego coś musi wyrosnąć, było rzucone.

Wróciwszy do domu, nie znalazłem już Anielki. Zastąpiła ją ciotka, która chodząc po pokoju, mruzczała różaniec, rozmawiając ze sobą głośno, w przerwach między pacierzami. Pożegnałem ją zaraz, by jak najprędzej znaleźć się u siebie. Myślałem, że spisywanie wrażeń dnia uspokoi mnie i przyprowadzi do ładu moje roztargane myśli. Ale zmęczyłem się tylko jeszcze bardziej. Postanawiam jutro (a raczej dziś, bo już biały dzień na dworze) wyjechać do Warszawy. Chcę, by Anielka mogła umocnić się w przekonaniu, że niczego nie żądam, a przedewszystkiem, by miała czas uspokoić się i oswoić z tem, co jej powiedziałem. Mówiąc jednak całą prawdę, postanawiam wyjechać i dlatego, że boję się jutrzejszego z nią spotkania — i pragnę je odwlec. Chwilami zdaje mi się, żem popełnił coś niesłychanego, wprowadzając pierwiastek mego własnego zepsucia w ten świat, dotąd tak czysty. Lecz właściwie, czy zło zasadnicze nie leży w tem, że ona została poślubiona człowiekowi, którego nie kocha i nie może kochać? Co jest niemoralniejsze, czy moja miłość, która jest

objawem wielkiego prawa natury, czy przynależność Anielki do tamtego człowieka, która jest bezecnem tegoż prawa podeptaniem? Najbardziej uprawniony związek staje się sromotnym, jeśli nie wspiera się na miłości. I ja, który to jasno rozumiem, jestem jednak tak słaby, że strach mnie chwyta, gdy mi przyjdzie potrącić nogą tę trupią moralność. Szczęściem, jestto chwilowy strach. Choćbym nawet nie był pewien, czy po mojej stronie jest słuszość, nie mam najmniejszej wątpliwości, że niema jej po przeciwnej. Zresztą tego rodzaju skrupuły rozprasza siłą faktyczną rzeczy jedno słowo: kocham!

A jeśli serce taje poprostu we mnie na myśl, że ona może także w tej chwili nie śpi, że może płacze i szarpie się z własnymi myślami — to tylko nowy dowód, że kocham. Wobec tego wszystko, co się dzieje i dzieć będzie, jest koniecznością.

19 Maja.

Pierwszy dzień po przyjeździe do Warszawy przespałem kamiennym snem. W Płoszowie żal mi każdej minuty dnia, którą mogę spędzić w towarzystwie Anielki, a nocami pisuję. Znużyło mnie to w końcu śmiertelnie. I teraz je-

stem jeszcze ocieźały, ale przynajmniej mogę już myśleć. Trochę mi wstyd, żem uciekł z Płoszowa i zostawiłem Anielkę samą, pod ciężarem mego wyznania. Ale gdy się ma do czynienia z kobietą kochaną, trochę tchórzostwa nie przynosi ujmy. A i tak nie byłbym pewno zmykał, gdyby mi nie nakazywało tego przyszłe dobro mojej miłości. Bo oto od kilku dni, Anielka, wstając rano, odmawiając pacierze, chodząc po parku, doglądając chorej matki, musi jednak, choćby nie chciała, powtarzać sobie: «on mnie kocha» — i z konieczności myśl ta wyduje się jej coraz mniej niesłychaną, coraz mniej straszną. Natura ludzka oswaja się ze wszystkim, kobieta zaś prędko godzi się z myślą, że jest kochaną, zwłaszcza, gdy sama kocha. To pytanie, czy ona mnie kocha, zadałem sobie od pierwszej chwili, w której zeznałem sam przed sobą, że ja ją kocham; obracam je odtąd na wszystkie strony w mojej głowie, staram się rozważać wszystkie okoliczności, tak, jak gdyby nie o mnie chodziło — i dochodzę do przekonania, że tak jest. Wychodząc za męża, kochała mnie, nie Kromickiego: zgodziła się na oddanie mu ręki tylko z rozpaczy. Gdyby jeszcze była wyszła za człowieka niepospolitego,

któryby ją pociągnął sławą albo ideją, gdyby jeszcze była trafila na jakiś wyjątkowy charakter — możeby była o mnie zapomniana. Ale przecie Kromicki nie mógł jej pociągnąć swoją pieniężną newrozą. Prócz tego, odjechał ją wkrótce po ślubie; prócz tego, sprzedał ów Gluchów, który był celem życia tych dwóch kobiet. Sądząc Kromickiego najobjektywniej, jestto człowiek mały i niema w nim nic takiego, czemby mógł zjednać sobie tę istotę, pełną idealnych uczuć i porywów. Tymczasem przyjechałem ja, dla którego miłość prawdopodobnie jeszcze w niej nie wygasła i od samego przyjazdu brałem ją za serce i wspomnieniami i każdym słowem i każdym spojrzeniem; ciągnąłem ją ku sobie, nietylko z tą umiejętnością, jaką daje doświadczenie życiowe, ale przede wszystkim z tą siłą magnetyczną, jaką mi dawała obecność i w mojem sercu prawdziwej miłości. Dodawszy do tego, że Anielka wiedziała przecie, ilem cierpiał z powodu jej postanowienia, w chwili, gdym wysyłał do niej Sniatyńskiego, że jej przecie musiało być żal mnie, że ta litość nie mogła dotąd zgasnąć — powiadam sobie: gram o życie, ale gram w takich warunkach, że tej gry nie mogę przegrać.

Jestem o tyle w mojem prawie, o ile w prawie jest każdy, kto broni swego życia. Powiadam to nie w żadnem uniesieniu, ale rozumując spokojnie. Ja nie mam nic, żadnych przekonań, żadnych wierzeń, żadnych zasad, żadnego gruntu pod nogami, bo te podstawy wyjadła we mnie refleksya i krytyka. Mam tylko wrodzone każdemu siły życiowe, które, nie mając się gdzie podziać, skupiły się w uczuciu dla tej kobiety. Więc chwytam za tę miłość, jak tonący chwytą za deskę. Jeżeli mi i tego zbraknie, przestanę chyba istnieć. Gdy mnie rozum pyta, dlaczego nie ożeniłem się poprostu z Anielką, odpowiadam mu to, com już raz powiedział: nie ożeniłem się poprostu, bom nie prosty, ale krzywy. Takim wyniańczyły mnie moje dwie niańki: refleksya i krytyka. Dlaczego ta, a nie inna kobieta, stała się dla mnie deską ocalenia — nie wiem. Prawdopodobnie właśnie dlatego, że ta, a nie inna. To nie zależało ode mnie.

Gdyby ona dziś stała się wolną — pochwyciłbym ją dla siebie bez wahania — ale gdyby wcale nie była wyszła za męża.., kto wie... wstyd mi wypowiedzieć tę myśl, a jednak, być może, żebym jej mniej pożądał.

I byłoby tak nie przez żaden romantyzm, nie dlatego, bym miał uważać, że małżeństwo jest powszednią prozą życia. Śmieję się z takich przestarzałych poglądów. Wspierając się wszelako na faktach spełnionych, przypuszczam, że począłbym kontrolować do nieskończoności siebie i Anielkę — pókiby mi jej ktoś nie zabrał.

Wolę o tem nie myśleć, bo mi się chce kłać.

20 Maja.

Zastanawiałem się dzisiaj nad tem, co będzie, gdy uzyskam wzajemność Anielki, a raczej wyznanie z jej strony? Widzę przed sobą szczęście, ale nie widzę możliwego czynu. Zdaje mi się, że gdybym wymówił w Płoszowie, wobec tych kobiet, słowo: rozwód: toby się dom zapadł pod ziemię. Nie może być o tem nawet mowy, bo wyobrażenia ciotki i pani Celiny są tego rodzaju, że żadna z nich nie potrafiłaby przeżyć podobnego ciosu. Nie luję się i co do Anielki. Pojęcia jej są takie same, jak starszych pań. A jednak z chwilą, gdy wyzna, że mnie kocha — wymówię ten wyraz i ona musi się oswoić z myślą rozwodu. Niema innego wyjścia, na to zaś jedyne trzeba będzie czekać aż do śmierci

ciotki i pani Celiny. Po za tem nic nie pozostaje do zrobienia. Kromicki, albo się na to zgodzi dobrowolnie, albo nie. W tym ostatnim razie zabiorę Anielkę i wywiozę ją choćby do Indyj; rozwód zaś, czy też unieważnienie małżeństwa, będę przeprowadzał wbrew jego woli. Na szczęście, nie brak mi środków. Co do mnie, jestem gotów na wszystko, i to wewnętrzne głębokie przekonanie usprawiedliwia mnie zupełnie w moich oczach. Tym razem nie jest to pospolity romans, ale uczucie, w którym się zesrodkowyywa cała istność. Jego szczerosc i sila uprawniaja rowniez moje postepowanie z Anielka. Ja wiem, że zwodzę ją, wmawiając, że mi tylko chodzi o jej siostrzane uczucia — zwodzę, zapewniam, że niczego nie żądam — ale to wszystko byłoby złem kłamstwem tylko w takim razie, gdyby kłamstwem była sama miłość. Wobec jej prawdy, jestto tylko taktyka, tylko dyplomacya uczucia. To należy do procesu miłości. Jest rzeczą pewną, że nawet narzeczeni mają swoje podstępny, za pomocą których wydobywają ze siebie wyznania. Co do mnie, jestem szczerzy nawet wówczas, gdy zmyślam.

21 Maja.

Powiedziałem Anielce, że chcę się czemś zająć — i chcę rzeczywiście, choćby dlatego, żem jej to mówił. Postanawiam przedewszystkiem sprowadzić zbiory ojca do Warszawy — i założę tu muzeum Płoszowskich. Będzie to zasługa Anielki — i pierwszy pożyteczny czyn, jaki wypłynie z naszej miłości. Przewiduję, że rząd włoski będzie mi stawiał przeszkody, istnieje tam bowiem jakieś prawo, zabraniające wywożenia dawnych zabytków i cennych dzieł sztuki. Ale to rzecz mego adwokata. Ach! przypominam sobie, że i owa Madonna Sassoferata, którą ojciec przeznaczył dla przyszłej synowej, znajduje się w moim zbiorze. Każę ją wysłać zaraz, bo mi się tu przyda.

22 Maja.

Jaka natura ludzka złośliwa. Ten Kromicki, przewracający gdzieś tam na dalekich stepach, koziołki dla zyskania milionów, podczas gdy tu szepczą słowa miłości do ucha jego żonie — wydaje mi się, bądź co bądź, śmieszny; napelnia mnie to zadowoleniem, że ta myśl musi przyjść do głowy i Anielce, a jeśli nie przyjdzie, to ja

jestem od tego, aby ją wyluszczyć ze wszystkich obsłon. Cały Kromicki maluje się wybornie w tem, że, sprzedawszy Głuchów, zostawił te kobiety bez własnego dachu nad głową... Myślał zapewne, że zamieszkają w Odessie lub Kijowie, tymczasem choroba pani Celiny sprowadziła Anielkę do Płoszowa.

Lecz on przecie wiedział, jak dalece wątle jest zdrowie pani Celiny, powinien był przewidzieć, że ona może ciężko zachorować i wówczas Anielka pozostanie sama z brzemieniem zmartwień i kłopotów. Być może, iż jego sprawy wymagają niezbędnie jego obecności na dalekim Wschodzie — ale w takim razie, czemu się żenił?

Jutro wracam do Płoszowa. Zbyt tu tęsknię — i przytem chce mi się już spojrzeć w oczy Anielce, bo czasem mam takie uczucie, jakbym się wymykał przed odpowiedzialnością. Trzeba było wyjechać po wyznaniu — ale teraz trzeba wrócić. Kto wie, może moje szczęście jest większe, niż przypuszczam, może i ona tęskni za mną?...

Byłem dziś u Śniatyńskich, u Klary, której nie zastałem i u słynnej tu piękności, pani Koryckiej. Ta ostatnia nosi historyczne nazwisko,

jak dżokejską czapkę, a dowcip, jak szpicrutę, którą przecina twarz. Wyszedłem jednak bez pręgi — owszem, byłem nawet nieco kokietowany. Następnie odbyłem kilkanaście wizyt za pomocą biletów. Pragnę, by ludzie myśleli, że stale mieszkam w Warszawie.

Ponieważ sprowadzenie zbiorów ojcowskich mi nie wystarcza, jestto bowiem kwestya mojej woli i mego worka, nie zaś pracy, zastanawiałem się więc nad tem, co mógłbym robić prócz tego. Ludzie mego położenia poprzestają u nas ogólnie na administrowaniu swą fortuną, co, mówiąc nawiasem, robią, z nielicznymi wyjątkami, źle, daleko gorzej odemnie. Zaledwie kilku z pomiędzy nas odgrywa jakąś rolę w życiu publicznem. Powiedziałem już wyżej, że tu się ludzie bawią jeszcze w arystokrację i demokrację, są więc między nami tacy, którzy, jako cel życia, postawili sobie walkę z prądami demokratycznymi i obronę hierarchii społecznej. Co do mnie, uważam to za sport taki dobry, jak każdy inny, ponieważ nie jestem sportsmanem, zatem nie mogę należeć do zabawy. Gdyby nawet nie była to zabawa, gdyby krył się w tem jakiś sens praktyczny, jestem nadto sceptykiem względem obu obozów, bym potrafił do którego

przystać. Demokracji nerwowo nie znoszę — to jest, nie ludzi gminnego pochodzenia, ale takich, którzy uważają się za patentowanych demokratów. O arystokracji myślę, iż jeśli istotnie rację jej bytu stanowią historyczne zasługi przodków, to większość tych zasług jest u nas tego rodzaju, że spadkobiercy ich powinni włożyć włosiennice i posypać sobie głowy popiołem. Zresztą, naprawdę, to te obozy same w sobie nie wierzą, z wyjątkiem może kilku indywidualuów, nader głupich. Inni udają szczerłość w celach osobistych, że zaś ja nigdy nic nie udaję, więc udział w podobnej walce, to robota nie dla mnie.

Istnieją także syntetyści w rodzaju Śniatyńskiego, którzy stoją po nad obydwoma obozami, gotowi zaś są oba stopić w swojej syntezie. Są to wogóle tędzy ludzie, ale choćbym się na ich sposób widzenia rzeczy nawrócił, to jeszcze musiałbym coś obok tego robić, bo samo uczucie nie jest pracą — i trzeba je jakoś uzewnętrznić. Śniatyński pisze przecie dramata... Naprawdę, przypatrując się rzeczom i położeniu bliżej, to ja jestem jakoś za nawiasem i nie wiem, jak dostać się w nawias. Jestto, bądź co bądź, dziwne, żeby człowiek, który ma znaczne środki,

wykształcenie, pewne zdolności i wolę, nie miał o co rąk zaczepić. Znów mi się chce kląć, bo widzę jasno, że i tego powodem jest moje prze-
rafinowanie umysłowe. Na mnie powinni robić
dyagnozę choroby starczej wieku i cywilizacyi,
bo przybrała ona we mnie typowy charakter.
Kto jest sceptykiem względem wiary, scepty-
kiem względem wiedzy, konserwatyźmu, postępu
etc., temu istotnie trudno coś zrobić.

A w dodatku jeszcze aspiracye moje są nie-
równie większe, niż możność ich zaspokojenia.
Wszędzie życie wspiera się na pracy, pracują
więc ludzie i tu; temu trudno zaprzeczyć. Jest
to jednak praca fornalskich koni, zwożących
z wysileniem snopki do stodoly. Ja choćbym
chciał, tego nie potrafię. Ja jestem paradyer —
mógłbym ciągnąć jakąś karete, ale zwykły wóz,
po piaszczystej drodze, lada szkapa pociągnie
równiej i spokojniej odemnie. Przy budowie
domu nie potrafiłbym żadną miarą nosić cegły;
przydałbym się może do ornamentyki; na nie-
szczęście tam, gdzie chodzi o prostą budowę
i zwykły dach nad głową, takich majstrów nie
potrzeba.

Gdybym zresztą czuł w sobie popęd wewnę-
trzny do pracy lub pragnął coś zrobić z mocy

dogmatów Śniatyńskiego — być może iż zdołałbym się zmusić do prostej roboty. Ale w gruncie rzeczy mnie chodzi o pozory. Chcę pracować dlatego, że to ujmie dla mnie kobietę kochaną. Anielka jest pod tym względem bardzo egzaltowana i ujęłoby to ją z pewnością. Ale właśnie dlatego, zarówno miłość własna, jak i wyrachowanie nakazują mi zająć stanowisko wybitne, któreby mnie mogło podnieść w jej oczach. Zobaczę, potrzeba mi jeszcze się rozpatrzyć. Tymczasem niech pracuje mój worek. Sprowadzę zbiory ojcowskie, będę wspierał rozmaite instytucje i dawał pieniędzy, gdzie wypadnie.

Co za dziwny wpływ jest takiej kobiety, jak Anielka. Oto styka się z nią prawdziwy «geniusz bez teki», tak wyjątkowy nieużytek, jak ja — i zaledwie się zetknął, bez jakiegokolwiek apostołowania z jej strony, już poczuwa się do różnych rzeczy i obowiązków, do których się dawniej nie poczuwał. Niech mnie dyabeł porwie, jeśliby mi choć przez głowę przeszło ujmować sobie paryżankę lub wiedeńkę przez sprowadzenie zbiorów moich do Paryża lub Wiednia.

Wracam już do Płoszowa, bo mi pilno do mego dobrego ducha.

23 Maja.

Oddaliłem się na pewien czas z Płoszowa jeszcze i dlatego, by zostawić Anielce czas do jakiegokolwiek postanowienia. W Warszawie i w czasie powrotnej drogi do Płoszowa, starałem się odgadnąć, co mianowicie postanowi. Wiedziałem, że nie mogła wprost napisać do męża: «Przyjeżdżaj i zabieraj mnie, bo Płoszowski napastuje mnie swoją miłością». Nie uczyniłaby tego nawet, gdyby mnie nienawidziła. Natura jej zbyt jest na to delikatna. Pominąwszy, że wynikłoby z tego koniecznie jakieś zajście między mną a Kromickim, Anielka musiałaby porzucić chorą matkę, albowiem zdrowie pani Celiny nie pozwala jej na opuszczenie Płoszowa.

Położenie Anielki jest istotnie trudne i ja wziąłem to w rachubę przedtem, nim uczyniłem jej wyznanie. Ale wracając tu, zląkłem się, czy jej nie przyjdzie do głowy zamknąć się w pokoju matki i unikać mnie, ile możliwości. Po chwili jednak uspokoilem się. Na wsi i pod jednym dachem jestto zupełnie niemożliwe, a w każ-

dym razie stałoby się nadto widoczne i zwróciłoby uwagę ciotki i pani Celiny, następnie zrodziłoby jakieś podejrzenia i mogłoby źle wpłynąć na zdrowie tej ostatniej.

Prawdę mówiąc, wyzyskuję położenie bez skrupułu, ale kto go nie wyzyskuje, gdy kocha? Odgadywałem, że Anielka, choćby najmocniej była mi wzajemną, nie zechce jednak pozwolić, bym w przyszłości powtarzał jej wyznania, że będzie się opierała nawet daleko silniej, niż opierają się zwykle kobiety zamężne, bo wobec jej zasad, wobec jej skromności, każde najmniejsze ustępstwo będzie się jej wydawało niesłychaną zbrodnią. Lecz jakim-że sposobem mogła mi zabronić, bym jej nie mówił o swojej miłości? Jeden miała tylko środek: uzyskać moją dobrowolną na to zgodę; przypuszczałem, że zechce rozmówić się ze mną stanowczo — i nie myliłem się.

Przybywszy do Płoszowa, znalazłem ją mizerną, ale spoglądała na mnie dość raźnie. Widocznie, mało kochane biedactwo gotowe w zapasie argumenty i wierzyło w ich siłę; wierzyło, że gdy je wypowie, nie pozostanie mi nic innego, jak położyć uszy po sobie i umilknąć raz na zawsze. Anielskie złudzenie, że prawda może

być tylko jedna na świecie! Nie wdawaj się ze mną nigdy, moja Anielko, w żadne rozumowania, bo ja, jeśli wierzę w jaką prawdę i w jakie argumenty, to chyba w prawdę i prawa miłości, a przytem dość jestem przebiegły, by każdy twój argument przewrócić, jak rękawiczkę i uczynić z niego broń przeciw tobie. Nie ocala cię ani twoje rozumowania, ani moja dla ciebie litość, bo im się okażesz bielszą, doskonalszą, im bardziej mnie wzruszysz, tem cię będę kochał więcej, a im bardziej cię pokocham, tem będziesz mi pożądaną. Mam dla ciebie tylko krokodyłe łzy, które płynąc, zaostrzają zarazem moją drapieżność. To jest błędne koło miłości.

Na sam widok Anielki poczułem się w tem kole. Po południu, w dniu mego powrotu, gdy pani Celina usnęła głęboko na werendzie, Anielka dała mi znak, bym poszedł za nią w głąb ogrodu. Zmiarkowałem po jej twarzy, która uderzyła mnie swą niezwykłą powagą, że teraz właśnie chce się ze mną rozmówić, poszedłem więc za nią skwapliwie. W miarę, jak oddalaliśmy się od werendy, animusz Anielki począł jednak ni knąć. Spostrzegłem, że przybladła, że widocznie przestrasza ją własna energia, ale że nie mogła

się już cofnąć, więc poczęła mówić niepewnym głosem:

— Żebyś ty wiedział, jaka ja byłam nie-szczęśliwa przez te kilka dni...

— Czy myślisz, że i mnie lekko żyć? — od-powiedziałem.

— Nie, nie myślę — i dlatego mam do ciebie wielką prośbę... Wiem, że ty wszystko rozu-miesz, że jesteś wspaniałomyślny i dobry — więc mi nie odmówisz; jestem tego pewna, bo cię znam.

— Powiedz mi, czego żądasz?

— Trzeba, Leonie, żebyś ty wyjechał za granicę i nie wracał, póki mama nie będzie w stanie opuścić Płoszowa.

Byłem pewny, że tego właśnie zażąda, przez chwilę jednak milczałem, jakbym szukał odpo-wiedzi.

— Możesz mną rozporządzać, jak zechcesz — rzekłem — ale powiedz mi przynajmniej, czemu skazujesz mnie na wygnanie?

— Ja cię nie skazuję na wygnanie, ale ty wiesz dlaczego...

— Wiem — odpowiedziałem z nieudanym smu-tkiem i rezygnacją — dlatego, że oddałbym za ciebie ostatnią kroplę krwi; dlatego, że gdyby

piorun miał w tej chwili w jedno z nas uderzyć, to jabym ciebie osłonił, a swoją głowę nadstawił; że wziąłbym na siebie wszystko złe, jakie cię może spotkać; dlatego, że cię kocham nad życie — to istotnie są ciężkie grzechy...

— Nie — przerwała, z wysiłkiem energii, Anielka — ale dlatego, że ja jestem żoną człowieka, którego kocham i szanuję — i że nie chcę słuchać takich słów!

Zniecierpliwienie i gniew wstrząsnęły mną nagle, jak iskra elektryczna. Wiedziałem, że Anielka nie mówi prawdy, że miłością i szacunkiem dla męża osłaniają się wszystkie kobiety zameżne, gdy zdarzy im się stanąć na rozdrożu życia — wszystkie, o zakład! — choćby ani cienia tych uczuć nie miały w sercu; a jednak słowa Anielki tak zgrzytnęły po moich nerwach, że ledwie zdołał powstrzymać wykrzyk: «Kłamiesz, bo ani go kochasz, ani szanujesz!» Lecz jednocześnie przyszła mi myśl, że ta jej energia wkrótce się wyczerpie, więc odpowiedziałem niemal pokornie:

— Nie gniewaj się na mnie, Anielko — ja wyjadę!

I widziałem, że ją ta pokora moja rozbija, że jej mnie żal. Nagle zerwała liść z niskiej

gałęzi i poczęła go rozrywać nerwowo. Czyniła nadludzkie wysilenia, żeby się nie rozplakać, a miała pełne piersi łkań.

Ja byłem także poruszony do dna duszy i mówiłem dalej z pewną trudnością:

— Nie dziw się jednak, że się ociągam, bo to przecie okropna krzywda dla mnie. Ja ci już powiedziałem, że nie żądam niczego więcej, prócz tego, żebym mógł oddychać tem samym powietrzem i patrzeć na ciebie. Bóg widzi, że to chyba niezbyt wiele. I to jest całe moje dobro... A ty mi i to odejmujesz! Pomyśl tylko: każdy może tu przyjechać, rozmawiać z tobą, patrzeć na ciebie — tylko ja nie — i to dlatego, żeś mi droższa, niż innym. Co to za wyrafinowane okrucieństwo losu! Wejdźże na chwilę w moje położenie. Tobie to jest trudno, bo ty nie znasz tej pustki, ty kochasz męża, albo się ludzisz, że kochasz, a to prawie wszystko jedno — ale wyobraź sobie na minutę, że jesteś mną, a zobaczysz, że to jest gorsze od wyroku śmierci. Trzeba i nademną mieć trochę litości. Czy ty wiesz o tem, że odpędzając mnie od siebie, pozbawiasz mnie nie tylko swego widoku, ale usuwasz mi jedyną podstawę życia. Mówiłem ci, że wróciłem do kraju z postanowieniem, by

dla niego pracować. Możebym w tem znalazł i zapomnienie i spokój, możebym tem odkupił moje winy dawniejsze; świeżo oto zamierzyłem sprowadzić zbiory ojcowskie — ty mi każesz teraz tego wszystkiego się wyrzec, wszystko porzucić i jechać przed siebie, i rozpocząć znów to bezcelowe życie, bez jednego promienia słońca! Dobrze, wyjadę! Ale wyjadę, jeśli mi za trzy dni ten rozkaz powtórzysz, bo w tej chwili przypuszczam jeszcze, żeś ty nie wiedziała, czem on będzie dla mnie. Teraz już wiesz! Proszę cię o trzy dni — o nic więcej!

Anielka zakryła oczy dłonią i poczęła powtarzać:

— Ach! Boże! Boże! Boże!

Było w tem coś tak poruszającego, taka skarga dziecka na swoją bezradność, że i mnie pochwyił żal ogromny. Nastąpiła chwila, że chciałem jej upaść do nóg i przystać na wszystko, czego żądała, lecz właśnie w tej skardze dojrzałem zapowiedź mego bliskiego zwycięstwa i pożałowałem jego owoców.

— Słuchaj mnie — rzekłem — w jednym razie wyjechałbym natychmiast, dziś jeszcze! — i przedzieliłbym się od ciebie morzami: oto, gdybym wiedział, że ci to nie tylko dlatego potrze-

bne, żeby nie mącić sobie spokoju widokiem nie-
szczęśliwego człowieka, ale i dla twego własnego
serca. Mówię do ciebie, jak przyjaciel i brat:
wiem od ciotki, żeś mnie kochała; jeśli to uczu-
cie żyje jeszcze w tobie — to mnie tu jutro nie
będzie.

Zupełnie szczery ból dyktował mi te słowa,
a jednak były one straszną zasadzką względem
Anielki, bo mogły wyrwać z jej ust wyznanie;
gdyby zaś to było się stało — nie wiem — mo-
żebym istotnie wyjechał, ale na razie byłbym,
jak Bóg na niebie, pochwycił ją w objęcia. Lecz
ona wzdrygnęła się tylko, jak gdybym dotknął
nieostrożnie jej rany; twarz jej zapłonęła w je-
dnej chwili rumieńcem gniewu i oburzenia.

— Nie! — zawołała z rozpaczliwem uniesie-
niem — to nieprawda! nieprawda! Jedź sobie, czy
zostań, ale to nieprawda! nieprawda!

Ja zaś z samego jej uniesienia poznałem, że
to może być prawdą. Porwała mnie dzika ochota,
żeby jej to powiedzieć z całą brutalnością,
wprost w oczy, ale zdążyłem zbliżającą
się ku nam ciotkę. Anielka nie zdołała już opa-
nować wzruszenia, tak, że ciotka, spojrzawszy
na nią, spytała odrazu:

— Co tobie jest? O czym mówiliście z Leonem?

— Anielka — odrzekłem — opowiadała mi, jak źle wpłynęła na zdrowie jej matki sprzedaż Gluchowa — i nie dziwię się, że to ją wzruszyło...

Czy siły Anielki były już zupełnie wyczerpane, czy też to kłamstwo moje, do którego musiała się milczeniem przyłączyć, przepelnilo i tak już pełny kielich goryczy, dość, że w tej chwili wybuchnęła niepowstrzymanym płaczem; łkania wstrząsały jej ciałem nakształt spazmów; ciotka pochwyciła ją w ramiona i przytuliła do siebie, jak dziecko.

— Moja Anielko! — rzekła — moje kochanie! Coż na to poradzić... Wola Boska we wszystkim! Mnie pięć folwarków grad poniszczył w czasie ostatniej burzy a nawet panu Chwastowskiemu marnego słowa nie powiedziałam!

Nie wiem, dlaczego ta wzmianka o gradzie i pięciu folwarkach wydała mi się czemś egoistycznym i tak marnem w porównaniu do jednej łzy Anielki, że porwała mnie złość na ciotkę.

— Mniejsza o folwarki — odpowiedziałem szorstko — jej idzie o zdrowie matki.

I odszedłem w męce, bom czuł, że zadaję mękę

kobiecie, którą kocham nad wszystko. Wygra-
łem niby na całej linii, a czuję ogromny smu-
tek, jak gdyby przyszłość groziła mi czemś nie-
znanem a strasznem.

25 Maja.

Dziś trzeci dzień od naszej ostatniej rozmowy.
Anielka nie powtórzyła mi swego żądania, więc
zostaję. Mało do mnie mówi, przesiaduje więcej
w swoim pokoju, ale nie unika mnie zbyt; boi się
zwrócić tem uwagę starszych pań. Ja
staram się być dla niej dobry, troskliwy, przy-
jazny, ale nie narzucam się jej. Chcę, by jej
się wydawało, że miłość moja sama się zdra-
dza, ale że ja robię, co mogę, by ją w sobie
zamknąć. Musi też widzieć, że uczucie moje się
wzmaga, bo rzeczywiście wzmaga się z każdą
chwilą. Niepodobna, żeby to nie miało na nią
działać. Bądź co bądź, mamy już nasz świat
odrębny, w którym jest nas tylko dwoje; mamy
nasze wspólne tajemnice względem ciotki i pani
Celiny. Gdy mówimy o rzeczach obojętnych,
gdy usilujemy, wobec ludzi, utrzymać pozory
dawnego stosunku, czujemy tak samo oboje, że
na dnie dusz naszych jest coś innego; mam
wreszcie słowa i spojrzenia, które rozumie tylko

ona. Przyszło do tego samą siłą rzeczy — i jakkolwiek przyszło raczej wbrew woli, niż z wolą Anielki — jednakże nas to łączy. Czas, przywyknienie z jej strony i moja cierpliwość, dokonają reszty. Ja, z mojej miłości, wysnuję tyśiące takich nici, któremi ją omotam i które będą nas łączyły coraz mocniej. Byłaby to próżna robota tylko w takim razie, gdyby ona kochała męża. Wówczas wzbudziłbym w niej napewno nienawiść dla siebie. Lecz przeszłość jest za mną, a terażniejszość nie należy do Kromickiego. Rozmyślam nad tem z całą siłą obiektywizmu, jak gdybym był kimś trzecim i zawsze dochodzę do tego przekonania, że ona go kochać nie może. Opór Anielki, to walka wewnętrzna duszy wyjątkowo czystej, która nie dopuszcza nawet myśli o wiarołomstwie. Ale nic ją nie wspiera w tej walce. Ja też nie łudzę się: wiem, że opór będzie długi i do złamania trudny. Muszę być zawsze czujnym, wszystko ogarniać myślą, ze wszystkiego zdawać sobie jasno sprawę; muszę tkać moją sieć z nici tak misternych, że prawie niewidocznych. Nie wolno mi będzie nigdy przycisnąć ani przedwcześnie, ani zbyt mocno, żadnego klawisza -- ale też będę się strzegł omyłek i nie ustane

póty, póki nie urobię tej duszy na moją modłę. Wreszcie jeśli mi się zdarzy popełnić jakie błędy, to one wypłyną z miłości i mam nadzieję, że dlatego samego wyjdą na moją korzyść.

26 Maja.

Zawiadomiłem dziś Śniatyńskiego, że stanowczo zamierzam sprowadzić zbiory ojcowskie do Warszawy. Uczyniłem to z tem wyrachowaniem, że przez niego wieść ta dostanie się do redakcyj dzienników, które nie omieszkają podnieść mego zamiaru do znaczenia wielkiej obywatelskiej zasługi. Anielce mimowoli nasunęło się porównanie między mną i Kromickim, które wypadnie na moją korzyść. Wysłałem też stąd depeszę, by mi jak najprędzej i osobno wyprawili ową główkę Sassoferata.

W czasie śniadania powiedziałem Anielce umyślnie przy wszystkich, że ojciec zapisał jej ten obraz w testamencie, co ją zmieszało, domyśliła się bowiem natychmiast, że ojciec uważał ją wówczas za przyszłą swoją synowę. Rzeczywiście w testamencie nazwisko jej nie było nawet wymienione; było powiedziane tylko: «Głowę Madonny, Nr. taki a taki, przeznaczam

dla przyszłej mojej synowej». Ale właśnie dlatego chciałem ją oddać Anielce. Tymczasem wzmianka o tym zapisie wywołała w nas obojgu cały świat wspomnień. Po to też ją uczynilem, by zwrócić myśl Anielki do owych dawnych czasów, w których mnie kochała i mogła kochać z całym spokojem. Wiem, że zostało w jej sercu z tamtej epoki i wiele goryczy i wiele serdecznego żalu do mnie. Inaczej nie może być. Byłbym też zgubiony w jej sercu bez ratunku, gdyby nie owa prośba, którą w ostatniej chwili zaniósłem do niej przez Sniatyńskiego. Ale to jest okoliczność łagodząca moje winy. Bo jednak Anielka, myśląc o tem, musi pomyśleć, że chciałem wszystko naprawić, że ją kochałem, że cierpiałem, że pokutowałem i pokutuję dotąd, jeśli zaś oboje jesteśmy teraz nieszczęśliwi, to i ona przyłożyła się do tego. Tego rodzaju myśli muszą ją doprowadzić do odpuszczenia mi grzechów, do żalu za tą przeszłością i do upajania się obrazami szczęścia, jakieby było dziś naszym powszednim chlebem, gdyby nie moje winy i nie jej surowość.

Dostrzegłem i teraz na jej twarzy, że ona się boi tych upajających widzeń i że pragnie je rozprószyć rozmową o rzeczach obojętnych.

Ciotka ma obecnie tak zajętą głowę bliskimi wyścigami i spodziewanem zwycięstwem naszego «Naughtyboy'a» w gonitwie o nagrodę rządową, że nie może myśleć o czem innem; Anielka poczęła więc rozmawiać z nią o wyścigach. Ale mówiła, byle mówić, zatem z wielką dystrakcją i zadawa kilka pytań tego rodzaju, że zgorzonna ciotka rzekła jej wreszcie:

— Moje dziecko, widzę, że nie masz najmniejszego pojęcia, co to są wyścigi.

Ja powiedziałem jej oczyma: «Wiem, że w tej chwili chcesz się tylko zagłuszyć» — i ona zrozumiała mnie tak dokładnie, jakbym to wypowiedział słowami. I rzeczywiście, jestem prawie pewien, że ona tak samo jest pochłonięta naszym wzajemnym stosunkiem, jak i ja. Idea o miłości po za małżeństwem, jest już wszczepiona w jej duszę, tkwi w niej i nie opuszcza jej ani na chwilę. Anielka musi z nią żyć i zżyć się. W takich warunkach serce kobiety, nawet kochającej męża, mogłoby się od niego odwrócić. Kropla wody, spadająca ciągle, wydrąży kamień. Jeśli Anielka mnie choć trochę kocha, jeśli kocha tylko przeszłość naszą, to musi być moją. Nie mogę o tem rozmyślać spokojnie, bo mnie przecucie szczęścia dławi.

Gdzieniegdzie nad brzegami mórz znajdują się piaski chłonnae. Dla wędrowca, który na nie wstąpi, nie ma ratunku. Czasem zdaje mi się, że moja miłość podobna jest do owych piasków. Ja wciągam na nie Anielkę, ale też i sam zapadam się coraz głębiej.

Byle razem!

28 Maja.

Ciotka przesiaduje teraz po sześć do ośmiu godzin dziennie w Burzanach, jednym ze swoich folwarków, odległym o milę od Płoszowa, gdzie trawi czas na zachwycaniu się «Naughty-boy'em» i doglądaniu Anglika, Weba, który trenuje konie. Byłem tam wczoraj przez godzinę lub półtorej. «Naughty-boy» jest naprawdę obiecującym koniem i może być, że nie okaże się zanadto «naughty», gdy przyjdzie pora popisów. Ale co mnie to może obchodzić! Różne sprawy powołują mnie do miasta, żał mi jednak opuszczać Płoszowa. Pani Celina czuje się słabszą, niż przed paru dniami. Młody Chwast, jak go nazywa ciotka, uważa to wprawdzie za przemijający objaw, każe tylko, żeby zawsze był ktoś przy chorej i rozrywał ją; inaczej poczyną biedna kobieta zaraz rozmyślać o stra-

cie ukochanego Głuchowa i nerwuje się coraz bardziej. Staram się jej okazywać synowską niemal troskliwość, bo w ten sposób zjednywam sobie wdzięczność Anielki i przyzwyczajam ją do uważania mnie za kogoś bliższego. Nie żywię już w sercu dawnej urazy do pani Celiny: zbyt jest na to nieszcześliwa, a przytem, ja już poczynam kochać wszystkich, należących do Anielki — wszystkich — prócz jednego! Dziś i wczoraj spędziłem kilka godzin u chorej, w towarzystwie Anielki i Chwasta. Czytaliśmy i rozmawiali. Pani Celina nie śpi po nocach, że zaś doktor nie daje jej chloralu, więc w dzień, po każdej dłuższej rozmowie, wpada zwykle w głęboki sen, z którego — rzecz szczególna — budzi ją tylko cisza. Z tego powodu czytamy i rozmawiamy w dalszym ciągu. Tak było i dziś. Gdyby nie obecność doktora, mógłbym być zupełnie swobodnie rozmawiać z Anielką.

Właśnie dzienniki przyniosły wiadomość o ostatecznym przebiegu i ukończeniu sprawy rozwodowej pięknej pani Koryckiej. Cała Warszawa zajmuje się bardzo tą sprawą, a w szczególności ciotka, która jest daleką powinowatą Koryckiego. Ja postanowiłem skorzystać zaraz ze sposobności, by zaszcześcić w duszy Anielki

kilka takich pojęć, które w niej dotąd nie powstały.

— Ciotka — rzekłem tonem głębokiego przekonania — niesłusznie oburza się na postępowanie pani Koryckiej. Podług mnie, ona postępuje, jak kobieta rozumna i prawa. Wola ludzka kończy się tam — gdzie zaczyna się miłość — nawet i ciotka musi się na to zgodzić. Jeśli pani Korycka kocha innego, to nie pozostaje jej nic, jak rozstać się z mężem. Wiem, co powiedziałyby ciotka i co ty, prawdopodobnie, myślisz w tej chwili, Anielko: myślisz, że pozostaje jej obowiązek — czy nie prawda?

— Ja myślę, że i ty jesteś tego zdania — odpowiedziała Anielka.

— Niewątpliwie. Kwestya tylko, po której stronie jest obowiązek pani Koryckiej?

Nie rozumiem dobrze, dlaczego młody doktor zastrzegł się w tej chwili, że nie uznaje wolnej woli, następnie jednak zaczął słuchać uważnie, bo mu się podobała śmiałość moich poglądów.

Ja zaś, widząc zdziwienie na twarzy Anielki, mówiłem dalej:

— Co może być dzikszego i bardziej przeciwnego naturze, jak wymagać od kogoś, by istotę więcej kochaną poświęcił dla mniej ko-

chanej? Rozmaite wyznania religijne mogą być najsprzeczniejsze ze sobą, wszystkie jednak mają jednakową etykę; małżeństwo zaś, według tej etyki, powinno się wspierać na miłości. Czem-że więc ono jest? Albo czemś niezłomnem i istotnie świętem, jeśli wspiera się na takiej podstawie; albo, w przeciwnym razie, tylko sprzecznym z moralnością i religią kontraktem, który, jako niemoralny, winien być rozwiązany. Inaczej mówiąc, obowiązki kobiety wypływają z uczucia, nie zaś z całego szeregu mniej lub więcej uroczystych obrzędów, które same przez się są tylko szeregiem formalności. Mówię to dlatego, że jestem człowiekiem, który istotę rzeczy wyżej ceni od formy. Wiem, że wyraz wiarołomstwo brzmi bardzo przestraszająco. Ale nie ludźcie się, że kobieta staje się wiarołomną dopiero wówczas, gdy porzuca męża, ona nią jest — i jest całkowicie — już w chwili, w której poczuwa, że miłość jej dla niego przestaje istnieć. Co potem następuje, to już jest kwestyą tylko jej zdolności do logicznego postępowania, jej odwagi i jej serca, które umie albo nie umie kochać. Pani Korycka człowieka, dla którego się dziś rozwodzi, kochała jeszcze, zanim wyszła za dzisiejszego swego męża — i nie oddała

mu swej ręki tylko wskutek nieporozumień, tylko dlatego, że wybuch jego zazdrości poczytała za obojętność. To był jej główny błąd, ale że dziś chce ten błąd naprawić, że zrozumiała, iż nie wolno jej poświęcać istoty ukochanej dla obojętnej — i że obowiązki jej są nie po stronie konwenansu, ale uczucia, to mogą jej wziąć za złe albo hipokrycy, albo ludzie, mający przepaskę na oczach.

Było w tem, com mówił, tyleż kłamstwa, ile i szczerości. Wiedziałem, że ciotka nigdy w świecie nie zgodziłaby się na tę teorię, że wola tam się kończy, gdzie zaczyna się miłość; ale powiedział tak umyślnie, by tę prawdę wrazić Anielce, jako nie podpadającą żadnej wątpliwości. Wiedziałem, że pani Korycka jest osobą lekkomyślną, z powodu której nie warto wytaczać ciężkich dział zasad; zmyśliłem wreszcie historię o jej pierwszej miłości tylko dlatego, by analogię uczynić podobniejszą. Natomiast byłem szczery w tem, com mówił o prawach i obowiązkach, wpływających z uczucia. Inna rzecz, że może nie uznawałbym tej teorii tak szczerze, gdyby mi mniej dogadzała, ale człowiek zawsze jest subiektywny, a zwłaszcza

człowiek, który zwątpił o wszystkich prawdach obiektywnych.

Przemawiałem za sobą i byłbym głupi, gdybym przemawiał przeciw sobie. Liczyłem, że wdrażając Anielkę w tego rodzaju pojęcia, przyspieszam pożądaną dla mnie ewolucję w jej duszy, bo mogą ją one ośmielić i rozgrzeszyć we własnych oczach. Mając na uwadze wielką jej wrażliwość, przypuszczałem, że szczepienie moje przyjmie się choć w części. Jakoż ona rozumiała mnie doskonale i łatwo mi było spostrzedz, że każde słowo moje gra na jej nerwach, jak na strunach. W miarę, jakem mówił, na twarzy jej pojawiały się coraz widoczniejsze różowe piętna; przyłożyła kilkakroć rękę do palających policzków, jakby chcąc je ochłodzić, wreszcie, gdym skończył mówić, rzekła:

— Wszystkiego można dowieść, ale gdy się źle robi, sumienie zawsze powie: źle! źle — i niczem nie da się przekonać.

Młody Chwastowski musiał zapewne w tej chwili pomyśleć, że Anielce brak zupełnie filozoficznego wykształcenia, ja jednak wyznaję, że w pierwszej chwili doznałem takiego uczucia, jak gdybym na przykład fechtując się, trafił ostrzem szpady w ścianę. Odpowiedź Anielki,

przez swoją prostotę i przez swoją dogmatyczność, uczyniła jedno nic ze wszystkich moich wywodów. Bo jeżeli zasada, że wola tam się kończy, gdzie zaczyna się miłość, może ostatecznie podlegać wątpieniu, to natomiast zupełnym pewnikiem jest, że gdzie zaczyna się dogmat, tam kończą się rozumowania. Kobiety w ogóle, zwłaszcza jednak Polki, póty zgadzają się na logikę, póki nie staje się ona dla nich groźną. Gdy ujrzą niebezpieczeństwo, chowają się za ową fortecę prostych wierzeń i prawd katechizmowych, którą może zburzyć samo tylko uczucie, ponieważ rozum jest wobec niej bezsilny. Jestto ich słabość i zarazem ich moc, albowiem myślenie ich posiada przez to mniej tęgości od myślenia mężczyzn, natomiast świętość ich może być w pewnych warunkach niepokonana. Djabeł potrafi przywieść do upadku kobietę tylko w razie, jeśli ją rozkocha -- drogą rozumowania nic z nią nie wskóra, choćby wyjątkowo miał rację.

Wobec podobnych uwag, ogarnęło mnie wielkie zniechęcenie. Pomyślałem, że każdy gmach, który ja najmisterniej i najmozolniej wzniosę, Anielką przewróci jednym okrzykiem: «Źle! sumienie na to nie pozwala!» I wobec tego pozostawiam

stanę bezsilny. Potrzeba mi przytem wielkiej ostrożności, by jej nie przestraszać zbytnią śmiałością wyobrażeń, które staram się jej wszczepić i nie zrazić jej dla siebie.

A jednak nie mogę się wyrzec i tego rodzaju usiłowań. Nie odegrają one nigdy głównej roli w procesie przyswajania jej duszy — prawda! Ale mogą odegrać pomocniczą — i przyspieszyć rozwiązanie. Na nic się nie przydadzą tylko w tym razie, jeśli ona mnie nie kocha. Byłaby to straszna pomyłka, lecz i wówczas musiałoby nastąpić jakieś rozwiązanie.

29 Maja.

Zastałem dziś Anielkę w sali jadalnej, stojącą na krześle przed wielkim zegarem gdańskim, w którym się coś popsulo. W chwili, gdy wspięła się na palce, chcąc nastawić wskazówkę, stół zagibotał się pod nią. Miałem tylko czas wykrzyknąć: «Spadniesz!» — i porwawszy ją na ręce, postawiłem na ziemi. Przez jedno mgnienie oka przyciskałem do piersi to drogie ciało; włosy jej musnęły mnie w przelocie i uczulem na twarzy jej oddech. Dostałem takiego zawrotu głowy, że sam musiał się chwycić za poręcz krzesła, by nie upaść — i ona to wi-

działa. Ona wie, że ją kocham bez pamięci! Nie mogę dziś pisać dłużej.

30 Maja.

Miałem dzień zatruty, bo Anielka odebrała znów rano list od Kromickiego. Słyszałem, jak mówiła ciotce, że on sam nie wie, kiedy będzie mógł przyjechać; być może iż wkrótce, być może, iż dopiero za dwa miesiące. Nie mogę sobie nawet wyobrazić, jak zniosę jego obecność przy Anielce. Czasem wydaje mi się, że poprostu nie zniosę. Liczę tylko na szczęśliwy zbieg okoliczności, który może powstrzymać jego przybycie. Chwastowski zapowiedział, że pani Celina musi udać się do Gasteinu, jak tylko jej siły na to pozwolą. Jestto tak daleko od Baku, iż przypuszczam, że Kromickiemu wyda się za daleko. Ja zaś pojedę, jak Bóg na niebie! Co za szczęśliwy pomysł tego Chwastowskiego i dla mnie i dla pani Celiny, której tamtejsze kąpiele mogą istotnie wrócić zdrowie. Ja także jestem zmęczony i potrzebuję górskiego powietrza, a jeszcze bardziej potrzebuję być przy Anielce. Jutro ruszam do Warszawy i zatelegrafuję do zarządu kąpielowego, by mi najęto dla tych pań mieszkanie. Jeżeliby wszystko było zajęte, go-

tówem kupić całą willę. Gdy pani Celina mówiła o trudnościach i kłopotach, jakie w razie wyjazdu spadną na Anielkę, ja powiedziałem: «Zdajcie to panie na mnie» — poczem, zwróciwszy się do Anielki, dodałem ciszej: »Urządzą wszystko tak, jak dla matki własnej». Widziałem, że pani Celina, która coraz mniej wierzy w miliony Kromickiego, ma obawę, bym nie urządził im pobytu zbyt drogo, ale ja już postanowiłem w duchu pokazać im kontrakt fikcyjny, główne zaś koszta wziąć na siebie. Naturalnie, żem dotąd ani wspomniał, iż i ja wybieram się do Gasteinu. Postanawiam poprowadzić tak zręcznie tę sprawę, by mi ciotka sama to zaproponowała — i przypuszczam, że doprowadzę ją do tego, bo jej ani w głowie żadne podejrzenia. Jestem prawie przekonany, że jak zacznę się namyślać i wyszukiwać jakichś gór na letni pobyt, ciotka powie mi: «To jedź z temi paniami; będzie im i tobie raźniej». Wiem, że Anielkę to przestraszy, ale może w jakim najtajniejszym kąciku duszy i uraduje. Może przyjdzie jej do głowy wiersz z Kordyana: «Jesteś wszędzie: nademną, koło mnie i we mnie!» Rzeczywiście, moja miłość tworzy koło niej krąg zaklęty; otacza ją, zobowiązuje, przejednywa,

weiska się do jej serca pod postacią troskliwości o nią i o jej matkę, pod postacią przysług, jakich odrzucić nie może, nie chcąc otworzyć oczu matce na to, co się dzieje i pogorszyć jej stanu tem odkryciem; przenika ją jako wdzięczność dla mnie i jako współczucie dla wielkiego cierpienia; narzuca się jej wreszcie siłą wspomnień.

Od rana do wieczora Anielka słyszy tylko pochwały o mnie; ciotka jest zaślepiona we mnie, jak zawsze; młody Chwastowski, chcąc okazać bezstronność, do jakiej zdolni są ludzie jego obozu, utrzymuje, że jestem wyjątkiem w swej «spróchniałej sferze»; przejednałem sobie nawet panią Celinę. Okazuję jej tyle serca, że ona lubi mnie teraz — powiedziałbym — mimowoli — i jestem pewien, iż w głębi serca żałuje, że nie jestem mężem Anielki. Naokół Anielki jest jedna wielka sugestia miłości, składająca się z ludzi i natury.

A ty, kochana, czy się oprzesz tym wszystkim siłom? Kiedyż ty przyjdiesz do mnie i powiesz mi: «Już nie mogę dłużej — weź mnie, bo cię Kocham!»

Warszawa, 31 Maja.

Pani L., opiekunka jednego z tutejszych towarzystw dobroczynnych, prosiła Klarę o drugi koncert na rzecz tegoż towarzystwa. Klara odmówiła, tłumacząc się tem, że pracuje nad większym utworem muzycznym i potrzebuje całego skupienia umysłu. Do listu jednak, który był wzorem uprzejmej odmowy, dołączyła taką samą sumę, jaką przyniósł pierwszy jej koncert. Łatwo zrozumieć, jakie wrażenie uczynił jej postępek w Warszawie. Dzienniki rozpisują się o tem dotychczas, wynosząc pod niebiosa artystkę i jej wspaniałomyślność. Naturalnie fortuna jej ojca, który jest istotnie bardzo bogaty, urosła w ich opowiadaniach w trójnasób. Nie wiem, skąd się wzięły w towarzystwie wiadomości, że Klara wychodzi za mnie za mąż. Może powód do nich dała nasza dawna znajomość i zażyłość, oraz przesadzone wieści o milionach artystki? Byłem z tego powodu trochę zły, ale po namyśle postanowiłem wieściom nie przeczyć, bo stawiają one mój stosunek do Anielki po za obrębem wszelkich podejrzeń.

Gdym był dziś na południowym przyjęciu u Klary, pierwsza pani Korycka zbliżyła się do

mnie z miną wielce dowcipną i przy kilkunastu osobach ze świata muzycznego i z naszego warszawskiego high-lifu, rzekła na cały głos:

— Kuzynku, kto to w mitologii nie mógł się oprzeć śpiewowi syreny?

— Nikt się nie oparł, kuzynko — odpowiedziałem — z wyjątkiem Odyssa, ale i ten oparł się tylko dlatego, że był przywiązany do masztu.

— A ty byłeś mniej przezorny?

Kilka osób przygryzło usta, czekając mojej odpowiedzi, więc odrzekłem:

— Czasem i to nie pomaga. Ty wiesz najlepiej, że miłość rozrywa wszelkie węzły.

Pani Korycka zmieszała się, mimo całej pewnością siebie, ja zaś odniosłem jedno z takich małych zwycięstw, o których opowiada się po salonach z nieodłączną cytata przysłowia: «Trafiła kosa na kamień!»

Czy ludzie powtarzają sobie, czy nie, że się żenię z Klarą, jest mi to obojętne, a nawet dla powodów, które wymieniłem, wolę, że tak mówią. Nie spodziewałem się jednak, że moje odwiedziny u Klary skończą się nieprzyjemnie z powodu jej samej. Gdy ludzie porozchodzili się i zostałem tylko ze Śniatyńskim, Klara poczęła nam grać swój świeżo ułożony koncert,

rzeczywiście tak wspaniały, że nie mogliśmy znaleźć dość pochwał; tymczasem, powtórzywszy na nasze żądanie finał, Klara rzekła nagle:

— To jest pożegnanie — bo wreszcie wszystko na świecie kończy się pożegnaniem.

— Przecie pani nie myśli nas opuścić? —

— Najdalej za dziesięć dni muszę być we Frankfurcie — odpowiedziała Klara.

Tu Śniatyński zwrócił się do mnie:

— Cóż ty na to, ty, który w Płoszowie karmieś nas nadzieją, że pani na zawsze z nami zostanie?

— I powtórzę raz jeszcze, że wspomnienie pani na zawsze z nami zostanie.

— Ja też to tak rozumiałam — odrzekła z naiwną rezygnacją Klara.

Mnie zaś porwała złość na siebie, na Śniatyńskiego i na Klarę. Nie jestem ani dość próżny, ani dość głupi, ani dość płaski, by mnie nad wszystko miał cieszyć każdy podbój; myśl więc o tem, że Klara może naprawdę kochać się we mnie i żywić nieuzasadnione nadzieje, była mi nad wyraz przykrą. Wiedziałem, że ona ma dla mnie jakieś nieokreślone uczucie, które w danym razie mogłoby się rozwinąć bardzo silnie, ale nie spodziewałem się, żeby to

uczucie śmiało czegoś żądać i czegoś się spodziewać. Przyszło mi nagle do głowy, że cała zapowiedź wyjazdu może być tylko chęcią sprawdzenia, jak ja przyjmę tę wiadomość. Przyjąłem ją więc jak najchłodniej. Miłość taka, jaką mam dla Anielki, powinna uczyć współczucia, tymczasem nietylko smutek Klary i jej wzmianka o wyjeździe nie wzruszyły mnie, ale wydały mi się wprost zuchwalem uroszczeniem — i obrazą dla mnie.

Dlaczego? Przecie nie z żadnych względów rodowych. Daleki jestem od podobnego rodzaju poglądów. Na razie nie umiałem sobie zdać z tego sprawy, teraz jednak tłómaczę sobie to dziwne zjawisko moją przynależnością do Anielki, tak bezwzględną i wyłączną, iż wydaje mi się, że każda kobieta, żądająca odemnie choćby jednego tylko uderzenia serca, porywa się tem samym na własność Anielki. To tłómaczenie wystarcza mi.

Niewątpliwie pożegnam Klarę bardzo serdecznie, gdy będzie już w wagonie, ale ta przedwczesna zapowiedź wyjazdu napelniła mnie niesmakiem! Chyba jednej Anielce wolnoby było deptać bezkarnie po moich nerwach. Nigdy nie

patrzyłem na Klarę tak niechętnie i tak krytycznie, jak w tej chwili. Po raz pierwszy spostrzegłem, że obfitość jej kształtów, jej jasna cera, ciemne włosy, błękitne, zawypukłe oczy i usta koloru wiśni, słowem, że cała jej piękność przypomina niesmaczne obrazy, przedstawiające haremowe huryski, lub co gorzej, oel-druki, widywane w drugorzędnych hotelach. Wyszedłem od niej w jak najgorszym usposobieniu i udałem się wprost do księgarni, w której chciałem wybrać kilka książek dla Anielki.

Już od tygodnia myślałem nad tem, coby jej dać do czytania. Nie chciałem pominąć i tego środka, naprawdę jednak, nie przywiązuję do niego wielkiej wagi, gdyż działa on bardzo powolnie. Zauważyłem przytem, że dla naszych kobiet, mających nierównie bujniejszą fantazyę, niż temperament, książka pozostaje zawsze czemś nierzeczywistem. Jeśli nawet trafia na istotę bardzo wrażliwą, wytwarza w najlepszym razie w jej głowie jakiś świat oderwany, bezcielesny, nie mający najmniejszego związku z życiem praktycznem. Prawie żadnej z naszych kobiet nie przyjdzie do głowy, żeby pojęcia, poczerpnięte z książek, mogły być stosowane do osobistego postępowania. Jestem przekonany, że

gdyby jaki wielki i sławny autor usiłował dowieść Anielce, że naprzykład, czystość myśli i duszy w kobiecie nie tylko jest zbytęzną, ale ze stanowiska moralności wprost naganną — i co więcej — gdyby tego jakim cudem dowiódł, Anielka sądziłaby, że ta zasada stosować się może do całego świata, z wyjątkiem jej osoby.

Co najwyżej mogę się spodziewać, że czytanie odpowiednich książek oswoi Anielkę z pewnego rodzaju liberalizmem uczuć i myśli. Właściwie też nie życzę sobie niczego więcej. Kochając ją z całej duszy, pragnę, by odpowiedziała memu uczuciu, szukam do tego dróg, nie pomijam żadnej — i oto wszystko. Ja, który się nie okłamuję nigdy, powiadam sobie otwarcie: pragnę doprowadzić Anielkę do tego, by poświęciła męża dla mnie, ale nie chcę jej ani popsuć, ani zbrudzić. Niech mi nikt nie mówi, że jedno wyłącza drugie i że to jest sofizmat; ja i tak mam w sobie sceptycznego diabła, który dokucza mi i co chwila mówi: «Tworzysz teorye dla siebie; droga wiarołomstwa jest drogą zepsucia; gdyby ci było dogodniej, tworzyłbyś teorye przeciwne». Ile w tem męki! Ale oto, co odpowiadam memu diabłu: «O teoryach przeciwnych mógłbym równie dobrze wątpić; ob-

myślał, co się da obmyślić, na obronę mego kochania — bo to moje naturalne prawo. Drugiem, jeszcze większem naturalnem prawem, jest miłość. Bywają uczucia płaskie i pospolite, albo wyniosłe i nieposzvednie. Kobieta, która idzie za głosem wielkiego uczucia, nie traci szlachectwa duszy, choćby była zamężna. Taką wielką, wyjątkową miłość pragnę właśnie wzbudzić w sercu Anielki i dlatego mogę powiedzieć, że jej nie chcę popsuć lub zbrudzić».

Wreszcie te rozprawy wewnętrzne nie prowadzą do niczego. Gdybym nawet nie miał najmniejszej wątpliwości, że źle czynię, gdybym nie potrafił dać ani jednej zwycięskiej odpowiedzi memu Chochlikowi, nie przestałbym wskutek tego kochać i poszedłbym zawsze za siłą większą, to jest postępowałbym tak, jakby mi nakazywało żywe uczucie, nie oderwane rozumowania.

Ale prawdziwem nieszczęściem analizujących i przeanalizowanych ludzi współczesnych jest to, że nie wierząc w rezultaty analizy, mają zarazem nieprzewyciężony nałóg badania wszystkiego, co w nich zachodzi. Tak jest i ze mną. Od pewnego czasu trapi mnie pytanie, jakim sposobem dzieje się, że ja, którego

istota jest pochłonięta przez uczucie, umiem być tak czujny, obmyślać tak wszystkie środki, mające mnie poprowadzić do celu, tak zdaję sobie z nich sprawę, jakbym to czynił na zimno, lub raczej jakby to czynił za mnie kto inny.

Oto, co mogę w tym względzie odpowiedzieć. Przedewszystkiem człowiek dzisiejszy zachowuje zawsze jakąś część duszy, której używa do obserwowania reszty. Prócz tego, cała ta zabiegliwość uczucia, pełna rozmysłu, obliczeń, nawet zasadzek, pozornie zimna, stoi właśnie w stosunku prostym do temperatury tegoż uczucia. Im ono jest gorętsze, tem silniej zmusza chłodny rozum do nateżonej służby. Bo, powtarzam jeszcze raz, że miłość źle sobie wyobrażają z zawiązanemi oczyma. Ona nie potłumia rozumu, tak dobrze, jak nie potłumia bicia serca lub oddychania — ona go tylko podbija. Rozum staje się wówczas pierwszym jej doradcą i narzędziem podboju; inaczej mówiąc, staje się Agrypą cezara Augusta. On trzyma wszystkie siły w rozbudzeniu, on prowadzi wojska, on odnosi zwycięstwa, on sadza swego władcę na tryumfalnym wozie, on wreszcie wznosi — nie Panteon, jak historyczny Agrypa — ale Monoteon, w którym służy na kolanach jednemu

bóstwu cezara. W tym mikroskosmie, jakim jest człowiek, rola rozumu jest nawet większa, niż rola hetmana, on bowiem odbija do nieskończoności świadomość wszystkiego i siebie samego, jak zbiór odpowiednio ustawionych zwierciadeł odbija do nieskończoności dany przedmiot.

1 Czerwca.

Wczoraj odebrałem wiadomość z Gasteinu. Mieszkanie dla pani Celiny i Anielki jest już najęte. Posłałem im zaraz tę wiadomość, wraz z całą paczką powieści George Sanda i Balzaca. Dziś jest niedziela, pierwszy dzień wyścigów. Ciotka przyjechała z Płoszowa i stoi u mnie. Oczywiście była na wyścigach i jest całkowicie nimi zajęta. Ale konie nasze: «Naughty-boy» i «Aurora», które już od dwóch dni przebywają, wraz z Webem i dżokejem Dżakiem Goose, w mojej stajni, biegają dopiero w następnym czwartek, więc ten pierwszy dzień obchodził ciotkę tylko platonicznie. Natomiast trudno mi opisać, co się u nas wyrabia. Stajnie nasze zmieniły się w fortece. Ciotce się zdaje, że dżokeje innych hodowców drżą na samo wspomnienie «Naughty-boy'a» i że gotowi użyć wszelkich

środków, byle go uczynić niezdolnym do biegu lub osłabić, wskutek czego w każdym przekupniu pomarańcz lub kataryniarzu widzi przebranego nieprzyjaciela, zakradającego się w złych zamiarach na nasze podwórze. Szwajcar w bramie i stróż domowy dostali najsurowsze polecenia, by zwracali uwagę na każdego wchodzącego. W stajni straż jeszcze pilniejsza. Trener Web, jako prawdziwy Anglik, zachowuje zimną krew, ale nieszczęśliwy Dżak Goose, który jest rodem z Burzan i którego nazwisko jest dosłownym przekładem z polskiego: Kuba Gąsior, traci zupełnie głowę; ciotka bowiem łąje nieustannie i jego i dwóch innych stajennych, przybyłych również z Burzan dla pilnowania koni. Przesiadująca tak ciągle u «Naughty-boy'a», że ledwie ją widział i dopiero na odjezdnem powiedziała mi dobrą nowinę: pani Celina, która znów jest jakaś silniejsza, postanowiła, że Anielka koniecznie ma być na czwartkowych wyścigach. Sądzę, że pani Celina domyśliła się, iż ciotce będzie to przyjemnie, zresztą, ona doskonale może pozostać przez jeden dzień pod opieką pańien służących i doktora. Anielka zaś, która siedzi jak zamurowana w Płoszowie, potrzebuje rzeczywiście jakiejś rozrywki. Dla mnie to ra-

dość wielka. Sama myśl, że ona będzie pod moim dachem, ma dla mnie dziwny urok. W tym domu począłem ją kochać, a może i jej serce uderzyło żywiej dla mnie po raz pierwszy także tu, po owym wieczorze, który ciotka dla mnie wydała. Wszystko będzie jej tutaj przypominało te chwile.

2 Czerwca.

Dobrze, że nie kazałem jeszcze przerabiać sal na muzeum. Przyszło mi do głowy prosić po wyścigach kilka miłych Anielce osób na obiad. Tym sposobem zatrzymam ją o parę godzin dłużej pod moim dachem — a przytem ona zrozumie, że to będzie obiad dla niej, na jej cześć.

3 Czerwca.

Zakupiłem morze kwiatów; kazałem ubrać nimi całe schody i dwie sale. Pokój Anielki został zupełnie taki, jakim był w czasie, gdy ona go zajmowała. Przypuszczam, że te panie przyjadą rano i że Anielka zechce się przebrać w nim na wyścigi; kazałem więc postawić tam duże zwierciadło i urządzić całą gotownię kobiecą. Anielka wszędzie spostrzeże dowody

mej troskliwości, pamięci i uczucia. Teraz dopiero, pisząc, spostrzegam się, o ile mi jest lepiej, gdy się czemśkolwiek zajmuję, gdy mnie jakieś zewnętrzne czynności wyrrywają z błędnego koła refleksyi i rozmyślania nad samym sobą. Sądzę, że wbijanie w ścianę gwoździ, na których mają wisieć obrazy w przyszłym muzeum, byłoby więcej warte od tego wewnętrznego obwijania jednej myśli naokół drugiej. Czemu ja już nie mogę być człowiekiem prostym! Gdybym nim umiał być w swoim czasie, byłbym dziś jednym z najszcześliwszych ludzi na świecie.

4 Czerwca.

Byłem dziś z zaproszeniem u Śniatyńskich i u kilku innych osób. Śniatyński, zgodnie z mojem życzeniem, rozpuścił już na cztery strony świata wiadomość, że sprowadzam zbiory ojcowskie do Warszawy i urządzam dostępne dla publiczności muzeum. Jestem bohaterem dnia. Wszystkie dzienniki rozpisują się o tem, dając przy sposobności odpowiednią lekcję ludziom możnym, «którzy trwonią czas i pieniądze za granicą» etc. Tak znam ich styl i sposób pisania, że przewidziałem z góry, co napiszą, po-

czawszy od treści, a skończywszy na takich frazesach, jak «noblesse oblige» i t. p. Ale wszystko to jest mi na rękę. Zebrałem całą paczkę gazet, by pokazać je ciotce i Anicie.

5 Czerwca.

Wyścigi przyspieszono o dzień z powodu jutrzejszego święta. Anielka i ciotka przyjechały dziś rano w towarzystwie pokojowej i całego stosu pudeł, zawierających wyścigowe tualety. Pierwszy rzut oka na Anielkę wzruszył mnie i przestraszył. Znalazłem, że zmizerniała bardzo; policzki jej pobladły, straciła swój dawny ciepły koloryt, zeszcupiała i było w niej coś mglistego, co mi przypomniało postaci Puvis'a de Chavannes. Ciotka i matka jej nie widzą tego, bo są ciągle z nią razem, ale dla mnie, po kilku dniach niebytności w Płoszowie, różnica już jest wyraźna. Ogarnia mnie skrucza i serdeczna litość. Oczywiście, że przyczyną tego wszystkiego jest rozterka i walka wewnętrzna w jej sercu. Gdybyż ona chciała ją rozstrzygnąć, gdybyż chciała pójść za głosem tego serca, które jest moje, po sto razy moje i które przemawia za mną — skończyłby się jej niepokój, a zaczęło szczęście.

Ja zapadam coraz głębiej w moje piaski

chłonać. Zdaje mi się przecie, że znam każdy szczegół, każdy najdrobniejszy rys twarzy Anielki i że wyobrażam ją sobie, gdy jej nie widzę, jakby żywa stała przedemną, a jednak za każdym razem, ujrawszy ją po kilku dniach rozstania, odkrywam w niej jakiś nowy urok i znajduję nowe upodobanie. Nie uniem nawet wypowiedzieć, do jakiego stopnia ona zadawała mi estetycznie, jak głęboko odczuwam, że to jest mój rodzaj, moja piękność, moja kobieta. To odczuwanie daje mi jakąś w pół mistyczną, w pół zbliżoną do przyrodniczej hipotezy wiarę, że natura przeznaczyła ją dla mnie. I teraz, gdy usłyszawszy turkot powozu na dziedzińcu, zbiegł na dół, by powitać te panie, doznałem znów owego wrażenia, którebym nazwał oddawaniem się w moc jej urokowi; znów rzeczywistość wydała mi się doskonalszą od obrazu, jaki nosiłem w duszy.

Anielka ubrana była w lekki, podróżny płaszczyk z surowego jedwabiu; kapelusz jej okręcała długa, szara woalka, zawiązana à l'anglaise pod brodą i z tych szarych ramek uśmiechała się jej śliczna, droga twarz, zawsze podobniejsza raczej do twarzy dziewczynki, niż zamężnej kobiety. Przywitała mnie niezwykle wesoło

i serdecznie; widocznie ranna przejażdżka i nadzieja zabawy wprowadziła ją w dobre usposobienie; napelniło mnie to radością, bom pomyślał, że ją jednak cieszy mój widok, a Płoszów bezemnie wydaje jej się pusty i nudniejszy. Jako gościnny gospodarz, podałem jedno ramię ciotce, drugie Anielce, na co zresztą szerokość schodów pozwala, i poprowadziłem je na górę. Na widok wspaniale przybranych kwiatami schodów, ogarnęło je wielkie zdziwienie, ja zaś rzekłem:

— To jest moja niespodzianka...

Tu przycisnąłem nieco ramię Anielki, ale tak lekko, że mogło to ująć za ruch przypadkowy i mimowolny, następnie zwróciłem się do ciotki:

— Daje obiad dla uczczenia zwycięstwa rodziny Płoszowskich.

Ciotkę rozczuliła bardzo moja intencya. Ach, gdyby wiedziała, jak mało mnie obchodził w tej chwili «Naughty-boy» i wszystkie zwycięstwa, jakie konie Płoszowskich mogły odnieść na turfach całej Europy! Anielka za to odgadła widocznie, co należy myśleć o moich intencyach, była jednak w tak ożywionem usposobieniu, że

spojrzawszy na mnie przelotnie, przygryzła w uśmiechu usta.

Ja zaś małym nie stracił głowy. Zdawało mi się, że widzę w Anielce odcień jakiejś wesołej kokieteryi, którego nie było w niej dotąd. Niepodobna, pomyślałem sobie, żeby ona nie miała całkiem miłości własnej, żeby jej to ani trochę nie pochlebiali, iż wszystko, co czynię, czynię dla niej i przez nią.

Tymczasem ciotka, zdjawszy płaszcz od kurzu, poszła oglądać «Naughty-boy'a» i «Aurorę», ja zaś podałem Anielce listę zaproszonych na obiad osób i rzekłem:

— Staralem się wybrać tylko miłych ci ludzi, ale jeśli jeszcze każesz kogo zaprosić, natychmiast wyślę zaproszenie, albo sam pojedę.

— To cioci pokaż — odpowiedziała Anielka — niech ciocia wybiera.

— Nie. Ciotka będzie siedziała na pierwszym miejscu i będziemy do niej przychodzili z życzeniami lub kondolencją, a rolę gospodyni w tym domu przeznaczyłem tobie.

Anielka zaczerwieniła się nieco i chcąc zwrócić rozmowę, rzekła:

— Mój Leonie, czy aby ten «Naughty-boy»

wygra, bo ciocia tak na to liczy i tak jej o to chodzi?

— Jam już wygrał, bo mam takiego gościa, jak to stworzenie, które oto siedzi przedemną.

— Ty sobie żartujesz, a ja doprawdy boję się.

— Ciotka, widzisz — odrzekłem poważniej — nawet w razie przegranej, będzie miała jedną wielką pociechę. Moje zbiory za jakie kilka tygodni będą już w Warszawie, a to było jej marzenie od lat kilkunastu. Jeszcze ojca namawiała na przeniesienie ich do kraju bardzo usilnie. Już wszystkie gazety rozpisują się o tem — i co za pochwały czytałem o sobie — to trudno wypowiedzieć.

A jej droga twarz rozjaśniła się w jednej chwili.

— Pokaż, przeczytaj! — rzekła.

Miałem ochotę całować ją po rękach za ten przebłysk radości. Był to dla mnie nowy dowód. Przecie, gdybym jej był zupełnie obojętny, nie cieszyłyby ją tak pochwały dla mnie.

— Nie — odrzekłem — przeczytam, jak ciotka wróci, a raczej poproszę ją, żeby sama przeczytała, ja zaś schowam się przez ten czas za ciebie, bo będę miał niemądrą minę, a prze-

dewszystkiem nie chcę, żebyś ty moją niemądrą minę widziała.

— Dlaczego masz mieć niemądrą minę?

— Dlatego, że wszystko to nie moja zasługa, tylko twoja. Te pochwały tobie się należą. Co bym dał za to, żebym mógł powiedzieć panom dziennikarzom: «Jeśli to uważacie za tak wielką rzecz, to jedźcie gremialnie do Płozowa i tam klękajcie u pewnych nóżek...»

— Leonie! Leonie! — przerwała Anielka.

— Cicho, małe nic-dobrego, bo i ja to zrobię i nie wstanę pierwej, póki nie przyznasz, że to twój wpływ.

Anielka sama nie wiedziała, co ma odpowiedzieć. Słowa moje były wprawdzie mową człowieka zakochanego bez pamięci, ale ten ton swobodny, żartobliwy i wesoły, wytwarzał pewnego rodzaju nastrój, wobec którego tragiczne przyjmowanie tego, com mówił, było wprost niemożliwe.

Ja zaś rad byłem z tego nowego sposobu, bo widziałem, że za pomocą niego można dużo wypowiedzieć i dużo wyznań wcisnąć.

Nie chcąc go jednak ani nadużywać, ani przeciągnąć, zacząłem w tej chwili mówić po-

ważniej o zmianach, jakie zamierzam wprowadzić w domu.

— Całe piętro przeznaczam na pomieszczenie zbiorów — rzekłem — z wyjątkiem tego jednego pokoju, w którym ty zaprzeszłej zimy mieszkałaś. Ten zostanie, jak był. Pozwoliłem go sobie tylko trochę dziś przyozdobić na twoje przyjęcie.

Tak mówiąc, poprowadziłem ją ku drzwiom. Anielka, stanąwszy w progu, nie mogła powstrzymać okrzyku:

— Ach! co za kwiaty!

Ja zaś powiedziałem zcicha:

— Tyś sama kwiat, najpiękniejszy w świecie...
Poczem dodałem poważnie:

— Ty mi przecie, Anielko, wierzysz, gdy ci mówię, że tu chcę kiedyś umrzeć.

Och! ile było szczerości w tem, com powiedział. Twarz Anielki zaszła jakby mgłą; radość jej zgasła. Widziałem, że ją słowa moje wzruszyły bardzo, jak wzrusza każdy prawdziwy krzyk serca. Przez jedno mgnienie oka, jej głowa, ramiona i piersi zadrgały, jakby jakaś siła, stanąwszy za nią, popchęła ją nagle ku mnie. Ale ona oparła się jeszcze tym razem. Chwilę stała

przedemną z oczyma nakrytymi przez powieki, wreszcie rzekła z jakąś smutną powagą.

— Pozwól mi być z tobą swobodną. Nie zasnucaj mnie.

— Dobrze, Anielko — rzekłem — układ zawarty, oto moja ręka!

I wyciągnąłem ku niej dłoń. Anielka oddała mi uścisk tak silnie, jakby nim chciała wypowiedzieć wszystko, czego zabroniła powiedzieć ustom. Nagroził on mi też tysiąckrotnie wszelkie słowa i upoił mnie tak, iż ledwie się na nogach nie zachwiał. Po raz pierwszy od czasu mego powrotu, uczulem wyraźnie, że oto obejmuję w posiadanie tę istotę, wraz z jej duszą i ciałem. Było to wrażenie szczęścia tak niezmiernego, iż łączył się z niem jakiś strach. Otwierał się przedemną nowy, nieznany świat. Jestem od tej chwili przekonany, że opór jej, to tylko kwestya niedługiego czasu i mojej odwagi.

Ciotka wróciła ze stajen w różowym usposobieniu; żaden zamach na szacowne zdrowie «Naughty-boy'a» nie miał miejsca. Trener, Web, na wszystkie pytania ciotki, znajdował tylko jedną odpowiedź: «All right» — Dżak Goose pełen animuszu. Poszliśmy do okien, by widzieć,

jak przyszelego zwycięzcę będą wyprowadzali ze stajni, zbliżała się bowiem chwila w której miał wyruszyć na pole Mokotowskie i tam dreptać w kółko, czekając na swoją kolej. Jakoż po kilku minutach ujrzelśmy, jak dwaj stajenni wyprowadzili go na dziedziniec, ale oczy nasze nie bardzo mogły się nasycić pięknością jego kształtów, był bowiem jakby zaszyty w pokrowiec. Tylko przez otwory, powycinane w kapie, widać było jego wielkie, łagodne oczy, z pod dolnego obrębu zaś wysuwały się jego sprężyste nogi, które istotnie zdawały się być ze stali wykute. Za nim postępował Web, w końcu zaś nasz domorósty, mały Anglik, Dżak Goose, przybrany w nowy surdut, pokrywający kurtkę i w dżokejskie buty. Na drogę krzyknąłem mu przez otwarte okno:

— A nie daj się tam Kuba!

On zaś zdjął czapkę i ukazując nią na «Naughty-boy'a», odpowiedział wesoło, najczystszym, nie londyńskim, ale burzańskim akcentem:

— Bedom, prosę jaśnie hrabiego, widzieli, ale ino jego zad!

Zasiedliśmy do śniadania, które odbywało się pospiesznie; ciotka jednak znalazła dość czasu, by przy czarnej kawie przeczytać, co mówią

dzienniki o sprowadzeniu zbiorów ojca do Warszawy. Dziwna rzecz, jak kobiety są wrażliwe na wszelką publiczną pochwałę dla bliskich im mężczyzn. Ciotka aż zakwitła z radości — i była wprost nieoszacowana, gdy przerywając co chwila czytanie, spoglądała po przez okulary na mnie z uwielbieniem, na Anielkę z bacznością — i od czasu do czasu mówiła dogmatycznym tonem:

— Nic nie przesadzili! Zawsze był taki!

Ja dziękowałem tylko Bogu, że nie było przy tem jakiego mężczyzny sceptyka; w takim razie naprawdę miałbym niemądrą minę.

Nadeszła godzina ubierania się pań. Na odchodnem ciotka, ułożywszy jak można najobjętniejszą twarz, rzekła.

— Musimy się spieszyć, bo obiecałam małej Zawilowskiej, że ją wezmę na wyścigi; miała jechać z ojcem, ale on parę dni temu miał atak pedogry.

To rzekłszy, wyszła; my z Anielką spojrzeliśmy po sobie; kąci jej ust podniosły się w chytrym uśmiechu, a ja rzekłem:

— Anielu, nowe swaty!

Ona zaś przyłożyła palec do ust, niby ostrzegając mnie, że zagłośno mówię i znikła w swo-

im pokoju, ale po chwili śliczna jej główka znów wychyliła się przez drzwi.

— Przypomniałam sobie, żeś nie zaprosił panny Hilst! — rzekła.

— A nie zaprosiłem.

— Dlaczego?

— Bo ja ją kocham w ukryciu — odrzekłem, śmiejąc się.

— Nie; czemu jej nie zaprosiłeś?

— Jeśli chcesz, to jeszcze to uczynię.

— Jak ty wolisz — odpowiedziała, chowając się napowrót.

Ja zaś woląłem nie zapraszać panny Hilst.

W godzinę później ruszyliśmy w Aleje Belwederskie. Anielka była ubrana w kremową suknię, strojną koronkami. Tak nauczyłem się wypowiadać jej wszystko oczyma, że czytała w nich wyraźnie mój zachwyt; poznałem to z jej twarzy, nawpół rozpromienionej, nawpół zakłopotanej. Po drodze zatrzymaliśmy się przed willą państwa Zawilowskich, zaledwie jednak miałem czas zadzwonić, gdy drzwi otworzyły się i panna Helena, przybrana w szaro-srebrzystą suknię, stanęła, a raczej przebiegła koło mnie w całym swym majestacie, zaledwie kiwnąwszy mi głową. Jestto więcej brzydka, niż ładna blon-

dynka, o zimnych, blado-niebieskich oczach, twarzy bez uśmiechu i układzie nadzwyczaj ceremonialnym. Uchodzi ona za wzór dystynkcji, na cobym się chętnie zgodził, gdyby dystynkcyą oznaczała to samo, co sztywność. Obejście się jej ze mną jest równie zimne, jak jej oczy, a nawet nadto zimne, by mogło być szczere. Jestto poprostu metoda, obrachowana na podrażnienie mej miłości własnej — i obrachowana głupio, bo mnie nudzi, nie drażni i dzięki jej, zajmuję się panną Zawilowską tyle tylko, ile tego grzeczność wymaga.

Dziś jednak zajmowałem się nią nieco więcej, miała bowiem odegrać rolę ochronnego konduktora, to jest przyciągać ciekawość i odwracać przypuszczenia, jakiego widok Anielki, siedzącej ze mną w jednym powozie, mógł ludziom nasunąć. Niebawem ruszyliśmy dalej, ale zwolna, dzień był bowiem pogodny i mnóstwo osób jechało na wyścigi, tak, że nie można było dojrzeć końca powozów. Przed sobą i za sobą widziałem rzekę parasolek, co było naprawdę ładne, barwy ich bowiem grały bardzo silnie w słońcu, pod nimi zaś tworzyły się kolorowe cienie, z których wychylały się głowy kobiece o rysach delikatnych i wykończonych. Stosunkowo

dużo było twarzy ładnych, ale brakło im temperamentu; nie widziałem go nawet u tych pań ze świata finansowego, które zresztą, jak wiele innych rzeczy, tak i temperament raczej udają, niż mają w rzeczywistości. Ale te otwarte powozy, tu i owdzie charakterystyczne zaprzęgi, przeważnie jasne tualety, mieniające się w powietrzu na tle zieloności drzew — to wreszcie nagromadzenie wykwintnych ludzi i wykwintnych koni, nadawało pochodowi wysoce ucywilizowany, a nie pozbawiony przytem malowniczości pozór. Cieszyło mnie to, że Anielkę ów ruch i tłok widocznie bawił i sprawiał jej przyjemność. Odpowiadając na moje uwagi, spoglądała na mnie z pewną wdzięcznością, jakbym to ja przygotował jej tę rozrywkę. Siedząc naprzeciw, mogłem na nią swobodnie patrzeć, częściej jednak zwracałem się do panny Zawilowskiej, od której stale szedł zamróz, jak od karafki «frapowanej» wody, i która poczęła mnie poprostu bawić, zdawało się bowiem, iż jeśli odpowiada na moje pytania i zgadza się na moje towarzystwo — czyni to tylko przez dobre wychowanie i wysoką towarzyską uprzejmość. Stałem się dla niej tembardziej nadskakujący, ale z pewnym odcieniem dobrego humoru, który

w końcu począł ją drażnić. Dojechaliśmy nareszcie na Mokotowskie pola. Dla powozu ciotki zachowano zwykle miejsce przy trybunie — i wnet różni moi znajomi z kartami na kapeluszach, przyszli powitać ją i powinszować dzielnej i obiecującej postawy «Naughty-boy'a.» Jeden z najznakomitszych hodowców powiedział ciotce, że koń jest wspaniały, ale może niedostatecznie trenowany, że jednak w nocy deszcz padał i turf jest miękki, więc tak silny rumak, jak «Naughty-boy», ma za sobą wszelkie dane. Zdawało mi się, że mówił to z ironią i trochę się zaniepokoiłem, klęska bowiem «Naughty-boy'a» byłaby zepsuciem dnia ciotce i pośrednio mnie — albowiem jej zły humor zwarzyłby nam zabawę. Tymczasem poszedłem wzdłuż powozów, oglądając po drodze pole i wyszukując znajomych. Ludzi było pełno, trybuny wyglądały, jak jedna zbita ciemna masa, na której suknie kobiece tworzyły jaskrawe plamy. Całe szranki obwiedzione były grubym pierścieniem widzów. Wał miejski czernił się także od ciekawych. Po obu stronach trybuny ciągnęły się jakby dwa skrzydła, dwa nieskończone szeregi powozów, z których każdy, osobny wzięty, wyglądał jak kosz, napelniony kwiatami.

O jakie sto kroków od trybuny spostrzegłem w powozie zawadyacki nosek i różową twarz pani Sniatyńskiej. Gdym się do niej zbliżył dla powitania, powiedziała mi, że mąż jej poszedł szukać panny Hilst, poczem jednym tchem zadała mi następne pytania: jak się ma ciotka i pani Celina? czy Anielka jest na wyścigach? jakim sposobem te panie wyjadą do Gasteinu, skoro pani Celina nie może wstawać? czy «Naughty-boy» wygra, co będzie, jeśli przegra i ile osób będzie u mnie na obiedzie? Przez ten czas, stojąc przy jej powozie, zauważyłem, iż ma wyjątkową słodycz w wyrazie oczu i prześliczną nogę, ale chcąc odpowiedzieć na jej pytania równie hurtownie, jak były zadane, musiałbym chyba mieć, jak mówi Szekspirowska Rozalina, usta Gargantuy. Odpowiedziawszy piąte przez dziesiąte i poprosiwszy, by po wyścigach przyjechali oboje z mężem wprost do mnie, poszedłem także, śladem Sniatyńskiego, szukać Klary, sądziłem bowiem, że wypada mi zbliżyć się do powozu. Pokazało się, że stoi on niedaleko od ciotczynego. Klara wyglądała, jak pagórek, pokryty heliotropami. Znalazłem ją otoczoną przez artystów i melomanów i rozmawiającą z nimi wesoło. Na mój widok zasepiła

się nieco i przyjęła mnie z pewną oziębłością, ale taką, która czeka tylko na jakieś ciepłejsze, przyjazne słowo, by zmienić się w wielką serdeczność. Ja pozostałem jednak chłodny; pó kwadransie równie grzecznej, jak ceremonialnej rozmowy, poszedłem dalej i zamieniwszy w drodze po parę słów z innymi znajomymi, wróciłem do naszego powozu, albowiem dwie pierwsze gonitwy odbyły się przez ten czas i nadeszła kolej na «Naughty-boy'a.»

Spojrzałem na ciotkę: wyraz jej twarzy był uroczysty; widać jednak było, że usiłuje zachować zimną krew. Za to na twarzy Anielki odbił się wyraźny niepokój. Oczekiwaliśmy dość długo na ukazanie się koni, bo przy wadze marnudzono jakoś niezwykle. Tymczasem nadbiegł Śniatyński, zdaleka już wymachując swemi długimi rękoma i pokazując bilety, zakupione w totalizatorze.

— Postawiłem miliony za «Naughty-boy'em»
— zawołał — jeśli mnie zdradzi, obciążam hypotekę Płozowa.

— Mam nadzieję — zaczęła z godnością ciotka — że pan...

Lecz nie skończyła, bo w tej chwili ponad ciemną masę ludzi zebranych w okolicach try-

buny, wykwitły różnobarwne kurtki dżokejskie. Wyprowadzano konie na tor. Jedne z nich, wydostawszy się na wolną przestrzeń, puszczały się natychmiast w cwał ku miejscu, skąd gonitwa miała nastąpić; inne szły wolnym spokojnym krokiem. Po dokonanej starcie, jeźdźcy, ruszywszy, przegalopowali koło nas zbitą gromadą i niezbyt szybko, bieg bowiem miał być podwójny i musieli oszczędzać siły koni. Ale już na drugim skręcie szereg ów rozciągnął się w łańcuch. Robiło to takie wrażenie, jakby wiatr rozwał kupkę płatków kwiatowych wzdłuż po drodze. Na przodzie biegł dżokej ubrany całkiem biało, za nim niebieski z czapką i rękawami czerwonymi, za nim dwaj równo, jeden cały czerwony, drugi czerwony z żółtem — pomarańczowy zaś nasz Kuba zajmował przedostatnie miejsce, mając tuż za sobą jeźdźca, przybranego w barwę białą z błękitną. Porządek ten nie utrzymał się jednak długo. Gdy bieg doszedł do przeciwległego obrębu koła, w powozach uczynił się ruch; ciekawsze panie poczęły wstępować na poduszki powozów, by nie utracić żadnego epizodu gonitwy; za ich przykładem poszła i ciotka, która widocznie nie mogła już dłużej wysiedzieć.

Anielka odstąpiła swe miejsce pannie Zawilowskiej, która po krótkich ceremoniach stanęła obok ciotki, ja zaś umieściłem Anielkę na przednim siedzeniu, ponieważ jednak nie miała przed sobą oparcia, więc stanąwszy obok niej, podtrzymywałem ją za rękę. Wyznaję, że w tej chwili mniej myślałem o gonitwie, niż o tem, że ta delikatna, kochana ręka spoczywa w mojej i nie cofa się. Plecy ciotki zasłaniały mi nieco widok — lecz wspiąwszy się na palce, ogarniałem wzrokiem całe błonie i dżokejków, dochodzących do zawrotu na drugiej stronie błonia. Widziani zdaleka, byli podobni do jakichś jasnokolorowych żuków, lecących przez powietrze. Bieg z tej odległości wydawał się powolnym, a rzuty przednich i zadnich nóg końskich miały w sobie coś mechanicznego. Cały ten mieniący się wąż, mimo pozornej powolności, zostawiał jednak za sobą szybko przestrzeń. Porządek jeźdźców był już znowu zmieniony. Na przodzie biegł zawsze biały dżokej, za nim czerwony, nasz jednak Kuba zajmował trzecie miejsce. Inni pozostali daleko i przestrzeń, dzieląca ich od przodowników, zwiększa się z każdą chwilą. Widocznie «Naughty-boy» nie należał do koni najgorszych. Na chwilę straciłem ich z oczu,

ale ujrzałem ich znów, gdy przebiegli blisko nas. Czerwony jeździec doganiał tuż tuż białego — ale Kuba był jeszcze bliżej od obydwóch. Wiedziałem teraz, że biały musi zostać, bo jego koń miał już boki tak mokre i świecące, jakby oblane wodą. Czerwony był bardzo groźny, pomyślałem jednak, że w najgorszym razie «Naughty-boy» weźmie drugą nagrodę i klęska nie będzie zupełną. Dodało mi otuchy i to, że szedł on z taką flegmą, wyrzucał nogi tak spokojnie i miarowo, jakby odrabiał jakąś codzienną pracę. Zajęcie w widzach wzrastało z każdą chwilą.

— «Naughty-boy» przegrał? — spytała mnie cicho Anielka, widząc porządek, w jakim konie przebiegły koło trybuny.

— Nie, kochanie. Muszą jeszcze jeden krąg zrobić — odpowiedziałem, ściskając jej z lekka rękę.

A ona jej znów nie cofnęła. Prawda, że cała jej uwaga pochłonięta była przez gonitwę. W chwili, gdy konie ukazały się po za bokiem drogi, zasłoniętym dla nas przez trybunę, Kuba był już drugi; koń białego dżokeja wyczerpywał się tak, że i trzech pozostali w tyle jeźdźcy poczęli go doganiać. Widocznem już było dla

wszystkich, że walka rozstrzygnie się tylko między czerwonym a pomarańczowo-czarnym. Kuba zbliżył się jeszcze do czerwonego i tak, rozdzieleni przestrzenią pięciu lub sześciu koni, obiegli znaczną część pola. Nagle szmer na trybunach zapowiedział nam, że dzieje się coś niezwykłego. Spojrzałem: Kuba doganiał stanowczo swego przeciwnika. Szmer na trybunach zmieniły się w gwar. Anielkę tak dalece porwała zabawa, że sama teraz poczęła ścisnąć nerwowo moją rękę, pytając co chwila: «Co tam? co tam?» Jeźdźcy byli już z lewej strony pola. Czerwony znów, za pomocą kilku uderzeń spicrutą, wysunął się naprzód, lecz «Naughty-boy» sięgał go niemal nozdrzami. W szalonym pędzie wbiegli obaj na linię trybuny, na której znów straciliśmy ich początkowo z oczu. Walka za kilka sekund miała się rozstrzygnąć. Na trybunach zapadła chwilowa cisza, która w mgnieniu oka zmieniła się w okrzyki. Mnóstwo osób biegło pieszo ku sznurom, osłaniającym drogę i w tej chwili ujrzeliśmy czerwone chrapy, łeb koński, z wyciągniętą jak struna szyją, nad nią zaś pomarańczowo-czarne barwy, niesione jakby wichrem. Dzwonek ozwał się na trybunie — zwycięstwo było po naszej stronie.

Czerwony dżokej został na odległość kilkunastu koni.

Muszę oddać ciotce sprawiedliwość, że zachowała zimną krew; na czole jej tylko ujrzałem kilka kropel potu, które poczęła wachlować chustką. Anielka była wzruszona, rozbawiona do najwyższego stopnia i szczęśliwa. Oboje poczęliśmy składać ciotce życzenia, a nawet i panna Zawilowska wypowiedziała kilka francuskich frazesów, jak gdyby wyjętych z rozmów pani Boquel. Wkrótce znajomi otoczyli nasz powóz i tryumf ciotki był zupełny.

Ja byłem także upojony temi uściśnieniami dłoni, które otrzymałem od Anielki. Próżno sobie mówiłem, że mogły być one nieświadome, bo znów przychodziło mi na myśl, że częstoć opór kobiecy, gdy się ma przesilić, to przesila się zwykle w chwilach podniecenia i zapamiętania, czy to z powodu zabawy, czy pięknych widoków, czy jakichkolwiek innych okoliczności, odmiennych od pospolitych warunków życia. Przychodzi wtedy pewne rozkołysanie się nerwów, wobec którego utrata codziennej równowagi jest łatwa do zrozumienia. Wziąwszy w rachubę podobny właśnie stan Anielki, doszedłem do przekonania, że ona już przestaje

walczyć z ogarniającem ją uczuciem i postanowieniem być stanowczym.

Przypuszczam, że w Płoszowie nie zabraknie sposobności. Jutro tam wracamy. Dzisiejszy mój obiad, rozmowy i zabawa odegrały rolę dalszych kropel narkotyku. Ona nawet nie przypuszcza, ile czeka nas oboje szczęścia — musi mi tylko oddać na to swoją duszę zupełnie, bez zastrzeżeń i granic.

Lubo ciotka ostrzegła panią Celinę, że może zostanie z Anielką do jutra w Warszawie, mieliśmy wracać jeszcze dziś, po moim obiedzie, tymczasem zaszedł wypadek, który nas powstrzymał. Obiad z następną po nim herbatą, przeciągnął się do dziesiątej, w chwili zaś, gdy ostatni goście wyjechali, dano znać, że «Naughty-boy» zachorował. Zrobił się wielki zamęt. Zanim posłano po weterynarza i zanim go znaleziono, była północ. Ciotka ani chciała myśleć o wyjeździe.

Anielka miała ochotę wracać, ale spostrzegła, że chwyć się lada pozorów, by ją odwieść do Płoszowa — ona zaś jeszcze się boi. Ciotka powiedziała jej, że wróciwszy tak późno, rozbudzi cały dom i matkę, a wreszcie rzekła:

— Leon nie ma mi za złe, że ja zawsze

uwazam, iż jestem tu u siebie, więc i ty jesteś u mnie. Tak samo, gdybym mu oddała Płoszów, i samabym w nim mieszkała dalej i was nie puściła, póki Celina nie wyzdrowieje.

To ostatecznie skłoniło Anielkę do pozostania.

Teraz jest godzina trzecia w nocy. Widno już, ale na dziedzińcu i koło stajen migają do-
tąd latarki ludzi, chodzących koło «Naughty-
boy'a». Ciotka, gdyśmy się rozchodzili, mówiła że jeszcze przez dzień zostaje w Warszawie. Jam oświadczył, że zostawiłem ważne papiery w Płoszowie, pojedę więc po nie, a zarazem odwiozę Anielkę. Będziemy sami i nie będę wa-
hał się dłużej. Wszystka krew napływa mi do serca na myśl, że może odwiozę tę ukochaną istotę przytuloną do moich piersi i usłyszę jej wyznanie, że mnie tak kocha, jak ja ją ko-
cham.

Chmurno i dżdżysto, ale dnieje coraz bar-
dziej. Zaledwie kilka godzin oddziela mnie od tej chwili, w której zacznę nowe życie. Oczy-
wiście nie śpię i nie mógłbym zasnąć za nic w świecie. Najmniejsze znużenie nie ciąży mi na powiekach. Piszę i rozpamiętywam. W dłoni czuję jeszcze ciepło jej ręki i drżenie jej pal-
ców, które się nie cofały z uścisku. Jam urobił

tę duszę, wychowałem ją, rozwinąłem i przygotowałem dla miłości; jestem, jak wódz, który wszystko przewidział, obmyślił, wyrachował, ale który nie śpi przed dniem, mającym jego los rozstrzygnąć.

Anielka za to śpi tam, po drugiej stronie domu — i wierzę, że nawet sen jej pracuje dla mnie; być może, iż widzi mnie we śnie i wyciąga ku mnie ręce. Mrowie przechodzi mnie, gdy myślę o tem.

W tem morzu zła, głupstw, niepewności i zwątpień, jakim jest istnienie, jedna rzecz jest warta życia, niewątpliwa, mocna jak śmierć — to miłość. Nic niema po za nią...

6 Czerwca.

Odwiozłem dziś Anielkę, a teraz zadaję sobie pytanie, czym nie zwaryowałem? Nie! nie przywiózłem jej w ramionach, nie słyszałem jej wyznań! Zostałem odepchnięty tak bez wahania, z takim krwawem oburzeniem wstydu, że zostało ze mnie nic! Co to jest? Czy ja nie mam rozumu, czy ona nie ma serca? Z czem ja walczę? o co się rozbiłem? Dlaczego ona mnie odpycha? W głowie mej zrobił się taki chaos, że nie mogę myśleć, pisać, rozumować — tylko

powtarzam ciągle pytanie: o co ja się rozbijam?

7 Czerwca.

Popelnilem w czemś jakąś niezmierną pomyłkę, czegoś w tej kobiecie nie dostrzegłem i nie obrachowałem. Przez dwa dni starałem się zrozumieć to, co mnie spotkało, miałem jednak taki chaos w głowie, że nie mogłem myśleć. Teraz zbieram całą zimną krew i całą przytomność, by się rozpatrzeć w położeniu. Byłoby ono bardzo jasne, gdyby Anielki bronila miłość do męża; wówczas rozumiałbym ten obrażony wstęp i oburzenie, z jakim ta istota, tak łagodna i potulna, odtrąciła mnie od swych kolan. Ale tego dopuścić nie mogę. Tyle jeszcze mózgu zostało mi w głowie, by pamiętać, że widzieć rzeczy zbyt czarno jest takim samym błędem i głupstwem, jak widzieć je zbyt różowo. Skąd się miała wziąć w niej miłość dla Kromickiego? Obrachujmy wszystko jeszcze raz. Poszła za niego bez miłości; czas, który spędzili razem, obracał na podchodzenie jej zaufania; sprzedał jej rodzinny kąk, przez co przyczynił się do choroby jej matki. Nie mają dziecka. Zresztą dziecko nie uczy kobiety kochać

więcej męża, uczy ją tylko brać go więcej w rachubę, zabezpiecza go, inaczej mówiąc: zacieśnia związek rąk, nie serc. Anielka nie należy także do rzędu kobiet, w których miłość wybucha nagle, jak płomień po ślubie, bo takie kobiety albo bardziej tęsknią za mężem, albo łatwiej biorą kochanka. Wypowiadam to tak szorstko, że samemu sobie sprawiam ból, ale po co mam się oszczędzać? Ostatecznie jestem przekonany, że Anielka nie ma dla Kromickiego żadnego, zbliżonego nawet do miłości uczucia, a co więcej nie ma i szacunku; nie pozwala sobie tylko na pogardę — i oto stan jej duszy. Uważam to wszystko za dowiedzione raz na zawsze, inaczej byłbym ślepym.

Jeśli jej serce było w tej chwili, gdym powrócił: «tabula rasa», to jednak musiałem coś na tej tablicy napisać, ja, którym to w innych warunkach nieraz potrafił, ja, któremu tem bardziej o to chodziło, niż kiedykolwiek, który poruszałem w niej uczucia przyjaźni, litości, wspomnień, nie omieszkując niczego, licząc się ze wszystkim i mając tę siłę, jaką daje prawdziwie uczucie. Biorę oto w obie ręce moją głowę i mówię sobie: Człowieku, ty przecie nie jesteś parafialnym lwem, przekonany, że za-

dna kobieta nie może być dla ciebie obojętna — czyś ty się nie łudził, że ona ciebie kocha, że serce jej należy w gruncie rzeczy do ciebie?

Co przemawia za tem, że to jest złudzenie?

Na pierwszy rzut oka, jej opór.

Lecz ja nie śmiałem nigdy przypuszczać, że ona nie będzie się opierała? Wyobrażam sobie oto jakąkolwiek kobietę zamężną, zakonchaną bez pamięci w obcym człowieku — zadaję sobie pytanie, czy można przypuścić, żeby taka nawet kobieta nie okazała żadnego oporu, żeby nie walczyła sama ze sobą i z ukochanym mężczyzną aż do wyczerpania sił?

Opór nie wypływa z miłości, ale skoro te dwie siły mogą się mieścić obok siebie, jak dwa ptaki w gnieździe, więc się nie wyłączają wzajemnie.

Ja nietylko dlatego piszę ten pamiętnik, że stało się to już moją naturą i moją namiętnością, nietylko dlatego, że się w ten jedyny sposób wypowiadam, ale również i w tym celu, aby mózgiem sobie zawsze wszystko uprzytomnić, na nowo ogarnąć myślą cały przebieg zdarzeń i zdać sobie z nich sprawę. I oto odczytuję teraz te stronnice, na których zapisałem moją i Anielki historję, od chwili mego powrotu do

Płozowa; jest tam zapisane każde niemal jej spojrzenie, każda rozmowa, każdy uśmiech, każda łza, chwyczone każde drgnienie jej duszy. I nie! ja się nie łudzę, to nie jest analiza fałszywa! Były to słowa, łzy, spojrzenia i uśmiechy kobiety — może nieszczęśliwej — ale nie obojętnej.

Moje postępowanie musiało na nią oddziaływać. Nie mam katarakty na oczach: codziennie przecie rozdziera mi się serce, gdy widzę, jak ona chudnie, mizernieje, jak twarz jej staje się coraz mniejszą, ręce coraz przeźrocystsze — i włosy powstają mi niemal z przerażenia na myśl, że ona zdrowiem opłaca tę walkę. Ale wszystko to są niezbite dowody. Jej serce i jej myśli należą do mnie. Ona właśnie dlatego jest równie nieszczęśliwa, jak ja — nieszczęśliwsza może.

Czytam, com przed chwilą zapisał, że nawet nie śmiałem przypuszczać, że ona nie będzie się opierała. Prawda, tak było wkrótce po moim powrocie do Płozowa, ale ostatnim razem, wracając z Warszawy, przypuszczałem, że już się nie będzie opierała — i omyliłem się. Nie uczyniła mi żadnego ustępstwa, nie okazała żadnej litości, nie chciała słuchać tego, com mówił, jakbym mówił bluźnierstwa; widziałem w jej oczach iskry gniewu i rozżalenia, wydarła mi swoje

ręce, którem pokrywał pocałunkami, a słowa: «Ty mnie obrażasz!» — nie schodziły z jej ust. I energia jej pokonała moją, tem łatwiej, im mniej się jej wybuchu spodziewałem. Ach! Anielka zagroziła mi do tego stopnia, iż wysiadzie z powozu i pieszo pójdzie w deszcz do Płoszowa. Wyraz: «rozwód» sprawił na niej wrażenie rozpalonego żelaza. Nic, nic, nic nie wskórałem ani wybuchami uniesienia, ani zuchwalstwem, ani prośbą, ani miłością; wszystko było wzięte za złe, za obrazę, wszystko było odrzucone i podeptane. Dziś, gdy ją widzę, jak chodzi tu po pokojach, znowu łagodna, potulna, zdaje mi się, że tamto była jakaś inna kobieta. Nie mam co przed sobą ukrywać! Poniosłem klęskę tak zupełną, że gdybym miał siłę, gdybym miał jakąśkolwiek inną rację do życia, powinienbym dziś wyjechać.

Bo przypuśćmy, że mnie kocha, co mi z tego, jeśli to uczucie nie zerwie nigdy tych więzów, które je krępują, nie przedostanie się nigdy na wierzch, nie wyrazi się żadnym czynem? Tak samo mogę sobie wyobrazić, że mnie kocha grecka Helena, Kleopatra, Beatrix lub Marya Stuart! Takie też to musi być uczucie, które niczego nie chce i nic nie nakazuje. Może być,

że to serce należy do mnie, ale to jest małe, niezdolne do czynu serce! Ona może pozuje sama przed sobą na wzniosłą duszę, poświęcającą na ołtarzu obowiązków uczucie — i wydaje się sobie przez to piękną. Jestto satysfakcja, warta przecie, by dla niej coś uczynić! Dobrze! Poświęcaj sobie mnie, ale jeśli myślisz, że dużo poświęcasz, poświęcając swoje uczucie i że nakarmisz niem obowiązki — to się mylisz!

Nie mogę, nie mogę jeszcze ani myśleć, ani pisać spokojnie!

8 Czerwca.

Kokietka, jestto lichwiarz; przyznaje mało, a żąda olbrzymich procentów. Dziś, gdy jestem spokojniejszy i gdy mogę jaśniej myśleć, muszę przyznać, że pod tym przynajmniej względem nie mam Anielce nic do zarzucenia. Ona nic mi nie przyznawała i niczego nie żądała. To, com ja brał w niej w Warszawie za odcień kokieteryi, to była tylko chwila pogody i wesołości. To ja wywołałem wszystko, co zaszło, ja sam popełniłem szereg omyłek i sam jestem wszystkiemu winien.

Wiedzieć coś i brać w rachubę, są to dwie

rzeczy różne. Możemy sobie doskonale zdawać sprawę z obcych nam czynników, działających w duszy danego człowieka, w postępowaniu z nim jednak bierzemy najczęściej tylko samych siebie za punkt wyjścia. Tak zdarzyło się i mnie. Ja wiedziałem, a przynajmniej miałem poczucie, że ja i Anielka jesteśmy dwiema istotami, tak przeciwnymi sobie, jakbyśmy pochodzili z dwóch różnych planet — ale nie umiałem o tem stale pamiętać; mimowoli obrachowywałem, że ona w danym razie tak postąpi, jak ja bym postąpił.

I mimo tego poczucia, że my jesteśmy dwie najniepodobniejsze pod słońcem istoty — dwa bieguny, jeszcze teraz zapisuję to, jakby z pewnem zdziwieniem, jeszcze trudno zżyć mi się z tą myślą. A jednak to jest prawda. Ja tysiąc razy podobniejszy jestem do takiej Laury Davisowej, niż do takiej Anielki.

Teraz pojmuję, o com się rozbił.

O to, czego zanik czuję w sobie oddawna, o to, czego brak rozkiewał i wyswobodził wprawdzie moje myśli, ale wniósł zarazem we mnie zaród śmiertelnej choroby i stał się moją tragedją.

O katechizmową prostotę jej duszy.

Teraz zdaję sobie z tego sprawę wyraźnie— może jeszcze jednak nie dość szeroko, bo jestem człowiek tak powikłany, że straciłem zmysł prostoty... «Słyszę twój głos, ale cię nie widzę»... Wzrok mój duchowy cierpi na pewnego rodzaju daltonizm i nie odróżnia pewnych barw.

Mnie w głowie się nie mieści, jak można każdej zasadzie, choćby od wieków nie wiem jak, uświęconej, nie obejrzeć z obydwu stron, nie rozłożyć jej na części, cząsteczki, atomy, słowem, póty rozkładać, póki się nie rozsypie w proch i nie da się już złożyć z powrotem.

Anielce w głowie się nie mieści, jak można na zasadę, uznaną za dobrą i uświęconą zarówno przez religię, jak i przez ogół ludzi, patrzeć inaczej, niż jako na prawo obowiązujące.

Wszystko mi to jedno, czy to jest u niej świadome, czy instynktowne, wyrozumowane własnym umysłem, czy nabyte — dość, że to już dziś weszło w jej naturę.

Ja już dostałem jakby ostrzeżenie w tem, co mi powiedziała z powodu pani Koryckiej: «Wszystkiego można dowieść, ale gdy się źle postępuje, sumienie zawsze powie: «źle! źle! i niczem nie da się przekonać».

Nie przypisałem wówczas temu takiej wagi, jaką należało przypisać. W Anielce nie ma żadnych wahań się, żadnych zwątpień. Dusza jej odwiewa plewę od ziarna z taką dokładnością, że o zamieszaniu, mowy być nie może. Ona nie sili się na wyszukiwanie własnych norm, bierze je gotowe z religii i ogólnych moralnych pojęć, ale przejmuje się nimi tak silnie, że stają się one jej własnymi, bo wchodzą w jej krew.

Im to różniczkowanie zła i dobra jest prostsze, tem jest pewniejsze i bardziej nieubłagane. W tym kodeksie etycznym okoliczności łagodzące nie istnieją. Ponieważ, według niego, mążatka powinna należeć do męża, więc ta, która się oddaje innemu, czyni źle. Niema tam rozpraw, uwzględnień, rozmyślań — jest tylko prawica dla sprawiedliwych, lewica dla grzesznych, nad nimi miłosierdzie Boże, ale między nimi — nic — żadnego środka.

Jestto kodeks *zaczynego Bartłomieja i uczciwej Magdy*, tak prosty, że podobni do mnie, przestają go rozumieć. Nam się wydaje, że życie, że dusze ludzkie zbyt już są złożone, żeby się mogły w nim pomieścić. I rzeczywiście, może niepodobna nam się w nim pomieścić. Na nie-

szczęście, nie wynaleźliśmy nic innego i dlatego bujamy, jak zablakane ptaki — w pustce i w trwodze.

Ale większość kobiet, a zwłaszcza większość kobiet u nas, uznaje jeszcze ten kodeks. Nawet te, które w życiu odstępują od jego przepisów, nie pozwalają sobie ani na chwilę wątpić o jego prawowitości i świętości. Gdzie on się zaczyna, tam kończą się rozumowania.

Poeci fałszywie sobie przedstawiają kobietę, jako zagadkę, jako żywego sfinksa. Sto razy większą zagadką, sto razy większym sfinksem, jest mężczyzna. Kobieta zdrowa, nie histeryczka, może być złą lub dobrą, silną lub słabą, ale jest od mężczyzny duchowo prostsza. Ją po wszystkie wieki i po wszystkie czasy zadawania jakiegoś «Dziesięcioro,» bez względu, czy się do tego «Dziesięciorga,» stosuje, czy, przez ułomność natury, pomija jego przepisy.

Dusze kobiece są tak dogmatyczne, że znalazłem kobiety, w których nawet ateizm przybierał wszystkie cechy religii.

Jest rzeczą szczególną, że ów «kodeks uczciwej Magdy» nie wyłącza w kobietach ani przenikliwej inteligencji, ani misterności myśli, ani ich polotu.

Dusza kobieca ma w sobie coś z kolibra, który umie bujać swobodnie wśród gęstego krzewu i nie zawadzić o żadną gałązkę, nie potrącić jednego liścia.

To się da zastosować przedewszystkiem do Anielki. Największa misterność uczuć i myśli łączy się w niej z największą prostotą moralnych pojęć. Jej «Dziesięcioro» jest takie same, jak «Dziesięcioro» Magdy — tylko, że u Magdy jest ono wyszyte na zgrzebnem płótnie, u Anielki na delikatnej, jak koronka, tkaninie.

Czemu ja o tem rozprawiam? Boć to przecie dla mnie nie jakaś kwestya oderwana, ale kwestya niemal życia; mówię o tem, bo mnie to boli i stanowi moje nieszczęście, bo czuję, że ja tego prostego «Dziesięciorga» nie przemogę swoją zawikłaną i złożoną filozofią miłości. I jakże mam przemódz, gdy ja pierwszy nie wierzę bez zastrzeżeń w tę filozofię, a często nawet poprostu o niej wątpię, podczas gdy Anielka wierzy spokojnie i niewzruszenie w swoje przykazania.

Tylko takie usta, które już piły ze źródła zwątpień, można przekonać, że zabroniony pocałunek nie jest grzechem. Kobieta religijna

może być porwana przez miłość, jak drzewo przez huragan, ale jej nie uzna nigdy.

Czy ja kiedy zdołam porwać Anielkę? Może to głębokie, rozpaczliwe zniechęcenie, które mnie w tej chwili ogarnia, jest chwilowe, może jutro będę z większą nadzieją patrzył w przyszłość, dziś jednak wydaje mi się to prawie niepodobieństwem.

Napisałem sam kiedyś w tym pamiętniku, że w niektórych domach u nas wychowanie wszczepia kobietom skromność tak, jak ospę. Trzeba mi się i z tem liczyć, że owo prawidło, które mówi: «Żona ma należeć do męża,» a w które Anielka święcie wierzy, chronione jest w dodatku przez wstydlivość, tak w niej istotną, tak z nią zrosłą, tak przerobioną w jej naturę, że ja sto razy łatwiej mogę sobie wyobrazić tę Anielkę na marach, niż odsłaniającą przy mnie piersi.

I ja mogę się jeszcze łudzić, mogę od takiej kobiety czegoś oczekiwać? To jest przecie prosta bezmyślność!

Więc co mam zrobić? Wyjechać?

Nie wyjadę! — nie chcę i nie mogę!

Zostanę — a ponieważ moje uczucie jest bezmyślne, więc będę postępował bezmyślnie. Dość

systemów, obrachowywań, przewidywań. Niech będzie, co chce i jak chce! Tamta droga nie prowadzi do niczego.

9 Czerwca.

Ona nie jest szczęśliwsza odemnie. To, com widział dziś, przekonało mnie, że i w niej toczy się ciężka walka, do której siłę musi czerpać tylko w sobie. Myśli tak mi się płaczą, że się nie mogę uspokoić.

Po odjeździe pana Zawilowskiego, który był dziś w Płoszowie z córką, gdy ciotka poczęła z widoczną intencją podnosić przymioty panny Heleny, porwała mnie nagła złość; byłem zmęczony, niewyspany, nerwy miałem potargane, więc w chwili rozdrażnienia zawołałem:

— Dobrze! Jeśli chodzi więcej o moje małżeństwo, niż o moje szczęście, to mogę jutro oświadczyć się panie Zawilowskiej, bo nareszcie i mnie jest wszystko jedno!

Widocznem było przecie, że mówię to z rozdrażnienia, nie z przekonania i że nigdybym tego, co mówię nie zrobił, Anielka jednak stała się nagle blada, jak papier. Podniósłszy się nagle z miejsca, bez usprawiedliwionego powodu, poczęła odwiązywać sznurki rolety, przytem ręce jej drżały, jak w febrze. Na szczęście, i ciotka

pewnie nigdy w życiu nie była tak zmieszana, więc nic nie dostrzegła. Coś mi odpowiedziała, ale nie wiem co, bo w tej chwili wszystko przestało dla mnie istnieć poza Anielką. Ja wprawdzie rozumowaniem dochodziłem do wniosków, że jestem czemś w jej sercu, ale rozumować a widzieć coś, to dwie rzeczy różne. Nie zapomnę do ostatniej chwili życia tej bladeści i tych drżących rąk! Miałem teraz dowód niezbity, bo choćbym pewną część wrażenia przypisał temu, że odpowiedź moja spadła na nią tak niespodzianie, to i tak dosyć jeszcze zostaje!. Nagłej wiadomości, nie tylko o małżeństwie, ale nawet o śmierci istoty obojętnej, nie przyjmuje się bladeścią.

Myślałem przed paru dniami: Co mi z tego, że ona mnie kocha, jeśli to uczucie pozostanie nazawsze w niej zamknięte; a jednak obecnie, gdym się przekonał naocznie, że tak jest, wszystkie nadzieje moje zmartwychwstały odrazu, wszystkie zwątpienia znikły; miałem na nowo widzenie zwycięstwa, na nowo pewność, że musi przyjść czas, w którym jej uczucie stanie się od niej silniejsze, w którym ją ogarnę i zabiorę.

Niestety, prawie natychmiast przekonałem się, że to jest złudzenie. Ciotka, powiedziawszy

coś jeszcze, wyszła, może dlatego, żeby gdzie w kącie obetrzeć łzę żalu do mnie — ja zaś zbliżyłem się skwapliwie do Anielki i powiedziałem:

— Anielciu! za skarby świata nie ożeniłbym się z panną Zawilowską, ale wyrozumiej mnie. Nie dość mi zmartwień, jeszcze i z tej strony nie mam spokoju. Ty jednak wiesz najlepiej, że to się nigdy nie stanie.

— Owszem... cieszyłabym się, gdyby się to stało — rzekła z wysileniem.

— Nieprawda! widziałem żeś zbladła — widziałem!

— Pozwolisz, że odejdę...

— Anielko moja, ty mnie kochasz! Nie okłamuj siebie i mnie: ty mnie kochasz!

A jej usta znowu pobielwały.

— Nie — odpowiedziała prędko — ale się boję, że cię znienawidzę.

I odeszła do matki. Ja wiem, że kobiecie, która toczy ze sobą walkę, musi się tak często wydawać; że miłość gorzka i zabroniona musi przybierać podobną barwę; a jednak słowa Anielki zdmuchnęły moją radość, jak świecę. Istnieje pełno w życiu takich rzeczy, zupełnie naturalnych, których poprostu nerwy, ni siły ludzkie, nie znoszą. Uderza mnie teraz jedna

prawda, zapoznawana dotąd przeze mnie i zapoznawana powszechnie, że miłość do cudzej żony, jeśli jest pozorną, jest wielką podłością, jeśli jest rzeczywistą, jest wielkiem nieszczęściem — tem większem, im kobieta jest więcej warta. Pali mnie ciekawość ogromnie gorzka, coby było w takim razie, gdybym Anielce powiedział tak: «Albo mi zarzucisz ręce na szyję i wyznasz, że mnie kochasz, albo strzelę sobie w łeb w twoich oczach!» Wiem, że byłoby to nikizemne i nigdybym się na podobny wyzysk i gwałt nie zdobył, nie!... bądź co bądź, zbyt na to jestem porządnym człowiekiem... Ale jednak nie mogę się powstrzymać od postawienia sobie pytania, coby w takim razie nastąpiło? I prawie pewny jestem, że Anielka możeby nie przeżyła swego żalu — a przytem i swojej pogardy — aleby nie uległa. Gdy o tem myślę, zarazem ją przeklinam i jeszcze bardziej uwielbiam, zarazem nienawidzę i jeszcze bardziej kocham. Trzeba sobie otwarcie powiedzieć: trafiło mi się wielkie nieszczęście. Co gorzej, że nie widzę na nie środka, bo zupełnie nie czuję sił do wyrwania się z tej obieży. Do porywu zmysłów, który ta kobieta budziła zawsze we mnie w najwyższym stopniu, dołączyło się już jakieś psie przywiązanie. Obejmuję ją myślą,

wzrokiem, patrzę i nie mogę się napatrzeć na jej oczy, włosy, usta, ramiona — czuję jednak zarazem, że to jest nietylko najpożądanisza istota, ale już i najdroższa głowa w świecie. Żadna kobieta nie przywiązała mnie i tak podwójnie i tak bezwzględnie. Czasem ten wpływ jej wydaje mi się wprost niezrozumiały, czasem go sobie tłumaczę — i jak zwykle — tłumaczę dla siebie jak najgorzej.

Oto ja żyłem szybko i przeszedłem już swój zenit. Teraz idzie droga ku dołowi, skąd wieje chłód i mrok. Czuję wszelako, że w tej jedynej istocie odnalazłbym swoją młodość i bujność i ochotę do życia. Gdy ona dla mnie przepadnie, to naprawdę przepadnie i życie, a pozostanie tylko wegetacja, niesłuchanie posępna, jako przedsmak śmierci. Dlatego ja Anielkę kocham i całą siłą instynktu zachowawczego, nie przez zmysły wyłącznie, nie wyłącznie duchem, lecz także przez trwogę nicości.

Anielka tego nie wie; ale przypuszczam, że ona ma dla mnie wielką litość, co wnoszę z tego, że ja, który postępuję z nią bezlitośnie, sprzedałbym duszę za to, żeby jej ulżyć. I jak nie mam mówić, że miłość do cudzej żony jest nieszczęściem, skoro ona prowadzi człowieka do tego na przykład, że musi dręczyć istotę, za któ-

rej spokój oddałby siebie samego. I tysiące takich błędnych kół na każdym kroku! Ostatecznie, my oboje jesteśmy ogromnie nieszczęśliwi. Ale ty, Anielko, masz przecie jakieś oparcie w życiu, masz swój dogmat — ja zaś jestem istotnie, jak łódź bez steru i bez wiosel.

Jestem jakiś niezdrów. Zle sypiam, a raczej nie sypiam wcale, i nie może inaczej być. Doprawdy, chciałbym zachorować, ale tak porządnie; przeleżeć przez jaki miesiąc bez świadomości, bez pamięci, wypocząć za wszystkie czasy. To byłyby moje wakacje. Chwastowski wczoraj mnie oglądał i filozofował nade mną; powiedział, że mam system nerwowy rasy już przeżytej, ale że odziedziczyłem jeszcze duży zasób sił mięśniowych. Myślę, że rzeczywiście ma rację; gdyby nie to, tobym się był nie oparł moim nerwom. Kto wie, czy nie temu przypisać należy w części tę moją obecną wyłączność, bo przecie owe siły musiały znaleźć jakieś ujście, a że go nie znalazły ani w wiedzy, ani w czynie, więc popłynęły, jak potok, jednym łożyskiem: miłości do kobiety.

Tylko, dzięki nerwom: mętnie, burzliwie i krzywo! przedewszystkiem krzywo!

Co ja przechodzę wrażeń dziennie! Przed wieczorem przyszło do mnie kochane ciotczy-

sko i poczęło mnie przeproszać za swoje pochwały dla panny Zawilowskiej. Ucałowałem jej obie ręce i nawzajem przeproszałem ją za moje rozdrażnienie — ona zaś mówiła:

— Przyrzekam ci, że już o niej nie wspomnę. Prawda, mój Leonie, chciałabym z duszy serca, żebyś się ożenił, bo jesteś ostatni z rodziny, ale Pan Bóg wie najlepiej, czy mi nade wszystko nie chodzi o twoje szczęście — mój drogi, kochany chłopcze.

Ja uspokajałem ją, jakem umiał, w końcu zaś rzekłem:

— Cioteczka wie, że ja jestem trochę baba, nerwowa baba!

Lecz ciotka zaraz oburzyła się na mnie.

— Ty, baba? Każdy może pobłądzić, ale żeby wszyscy mieli tyle rozumu i charakteru, toby się na świecie inaczej działo!

I jak tu rozpraszać takie złudzenia? Czasem porywa mnie rozpacz, bo sobie mówię: co ja mam do roboty w takim domu i wśród takich kobiet, które wzięły w arendę anielstwo? Dla mnie już za późno nawracać się na ich wiarę, a ile ja im mogę zgotować zmartwień, zawodów i nieszczęść!

10 Czerwca.

Miałem dziś dwa listy: jeden od mego notariusza w Rzymie, drugi od Śniatyńskiego. Z Rzymu donoszą mi, że przeszkody, jakie stawia zwykle rząd włoski wywożeniu z kraju starożytnych zabytków i cennych przedmiotów sztuki, mogą być usunięte, a raczej dadzą się obejść. Zbiory ojca miały czysto prywatny charakter i nie były objęte żadną kontrolą państwową, zostaną zatem wysłane prosto jako meble.

Trzeba mi teraz zająć się odpowiednim urządzeniem domu w Warszawie, co uczynię z niechęcią, albowiem myśl przewiezienia tych zbiorów do kraju straciła już dla mnie wszelki urok. Co mnie to teraz obchodzi i na co się to zdało! Jeśli nie zaniecham zamiaru, to tylko dlatego, że sam tyle rozpowiadałem o nim i że tyle z tego powodu pisano.

Wrócił mi się ten stan umysłu, który mnie tak trapił w czasie moich podróży, zaraz po zamążpójściu Anielki. Teraz znowu działam, patrzę i pojmuję nie inaczej, jak w związku z myślą o Anielce, nie mam zatem żadnych bezpośrednich wrażeń. Ideje w których na dnię nie odkrywam jej, wydają mi się zupełnie puste i bez znaczenia. Jest to uderzające, jako dowód, jak dalece człowiek może się zaprzepaścić. Czy-

tałem dziś zrana odczyt Bungego pod tytułem «Witalizm i mechanizm» i czytałem z wyjątkowym zajęciem; wykazuje on bowiem naukowo to, co było w moich myślach oddawna, ale miało formę raczej niejasnych poczuć, niż określonych przekonań. Tu wiedza przyznaje się do sceptycyzmu względem siebie samej i nadto stwierdza nie tylko swoją bezsilność, ale i pozytywne istnienie jakiegoś świata, który jest czemś więcej, niż materią i ruchem, i który się nie daje wytłómaczyć ni fizycznie, ni mechanicznie. To już mi jest wszystko jedno, czy ten świat będzie czemś naddanem względem materji, czy czemś poddanem. Czysta gra słów! Ja nie jestem uczonym, nie jestem obowiązany do ostrożności we wnioskach, więc rzucam się głową naprzód w te otwarte drzwi i — niech sobie nauka sto razy mówi, że tam jest ciemno, ja czuję, że mi tam będzie widniej, niż z tej strony. Czytałem z chciwością prawie gorączkową i z ulgą wielką. Tylko zacofani głupcy nie zdają sobie sprawy, jak nas materyalizm gnębi i śmiertelnie nuży, jaka jest utajona bojaźń w umysłach, żeby wypadkiem jego nauka nie okazała się prawdą, jakie oczekiwanie nowej ewolucji naukowej i jaka radość jeńców, gdy się otworzy lada furtka, którą można uciec na

wolne powietrze. Cała rzecz, iż duchy już są tak przybite, że nie śmia ni oddychać, ni uwierzyć we własne szczęście. Alem ja śmiał i miałem takie uczucie, jakbym się wydostał z dusznej piwnicy. Może to także było chwilowe wrażenie, rozumiem bowiem, że neo-witalizm nie jest żadną epoką w nauce; może też jutro powrócę dobrowolnie do więzienia... Nie wiem!... Tymczasem było mi dobrze. Mówiłem sobie co chwila: jeśli tak jest, jeśli nawet drogą sceptycyzmu dochodzi się niewątpliwej pewności, że istnieje świat nadzmysłowy „*naigrawający się z wszelkiego mechanicznego tłumaczenia*“, leżący absolutnie po za sferą „*fizyko-chemicznych wyjaśnień*“ — to wszystko jest możliwe: wszelka wiara, wszelki dogmat, wszelki mistycyzm! Więc i wolno myśleć, że jak istnieje nieskończona przestrzeń, tak istnieje i nieskończony rozum, nieskończona dobroć; wolno się spodziewać, że jest jakaś wielka sutanna, ogarniająca wszechświat, do której można się przytulić — i jakaś opieka, pod którą kończy się zmęczenie. A jeśli tak, to dobrze! — to wiem przynajmniej dlaczego żyję i dlaczego cierpię! Co za niezmierna ulga.

Powtarzam raz jeszcze, że nie jestem obowiązany do ostrożnych i nieśmiałych wniosków, a poprzednio już napisałem, że nikt nie jest

bliższy mistycyzmu, jak sceptyk. Sprawdziłem to teraz na sobie, bom począł bujać, jak ptak, który więziony długo w klatce, wydostawszy się na swobodę, buja, rozkoszuje się i kąpie w przestrzeni. Widziałem nowe pola, pokryte nowem życiem. Nie wiem, czy to było na jakiejś innej planecie, czy gdzieś, hen! w przestrzeniach międzyplanetarnych, dość, że i to życie i te pola były zupełnie odmienne od naszych; światło tam było jasne i łagodne, w powietrzu chłód, pełen słodczy, głównie zaś różnica polegała na tem, że związek między duszą indywidualną a duszą ogólną był tam daleko bliższy, tak blizki, że niepodobna było rozeznaczyć, gdzie się kończy indywiduum a zaczyna się ogół. Czulem przytem, że właśnie na tej niejasności granicy polega szczęście tamtego życia, bo człowiek nie wyłącza się tam, nie przeciwstawia, ale istnieje w harmonii z otoczeniem, a tem samem żyje całą potęgą ogólnego życia.

Nie powiem, żeby to były widzenia; było to tylko przejście tego granicznego pasa, za którym kończą się ścisłe rozumowania, a zaczynają się poczucia, będące jednak jeszcze niejako wnioskami z poprzednich premiss — tylko doprowadzonymi tak daleko, że prawie nieuchwytnymi, jak może być prawie nieuchwy-

tną ciągnięta do nieskończoności nitka złota. Zresztą ja nie umiałem jeszcze wcielić się całkowicie w to życie nowych pól, ani dokładnie stopić się, ani dostatecznie zatracić w nich siebie samego. Zachowałem do pewnego stopnia swoją odrębność; czegoś mi brakło i zdawało mi się, że czegoś szukam wokół siebie. Nagle uczulem, że szukam Anielki. Oczywiście: tylko jej i zawsze jej! Co mnie bez niej mogło obchodzić to odmienne życie? Znalazłem ją nakoniec i poczęliśmy się razem błąkać, jak cień Paola z cieniem Franceski di Rimini...

Zapisuję to dlatego, że widzę w tem dowód niemal przestraszający, jak dalece moja istota pochłonięta jest przez uczucie dla tej kobiety. Co u licha! jaki może być związek między Bungem i jego neo-witalizmem a Anielką? A jednak ja, nawet gdy myślę o takich rzeczach, dochodzę w końcu do niej. Naukę, sztukę, naturę, życie, sprowadzam teraz do tego jednego mianownika. Jestto oś, około której obraca się dla mnie świat.

Ma to swoją niesłychaną wagę, bo wobec tego, czy jest choć najmniejsze podobieństwo, żebym kiedykolwiek poszedł za radą rozumu, która jeszcze powtarza mi od czasu do czasu słabym, przyduszonym głosem: wyjedź, uciekaj!

Wiem, że to się dobrze nie skończy, że to się nie może dobrze skończyć, ale skąd ja wezmę sił, skąd woli, skąd energii, kiedy to wszystko mi zabrano? Tak samo mógłbym człowiekowi, pozbawionemu nóg, powtarzać: wstań i idź w świat. Na czym? A ja jeszcze dodam: dokąd? po co? Tu jest moje życie!

Czasem bierze mnie ochota dać do czytania ten pamiętnik Anielce, ale nie zrobię tego. Litość jej dla mnie możeby potem wzrosła, ale miłość musiałaby się zmniejszyć. Gdyby Anielka została moja, szukałaby we mnie oparcia, uspokojenia i niezachwianej wiary za dwoje, że to tak właśnie być powinno, że tak jest dobrze; tymczasem znalazłaby i co do tego nawet zwątpienie. Przypuszczam zresztą, że chociażby zrozumiała wszystko, co się we mnie działo i dzieje, wielu rzeczy nie mogłaby odczuć. My jesteśmy takie dwie różne istoty! Oto na przykład ja, nawet wówczas, kiedy popadam w mistycyzm, kiedy sobie mówię, iż wszystko jest możliwe, wyobrażam sobie życie zaświatowe, nie według ogólnych pojęć, a zatem — o ile te ogólne pojęcia można nazwać normalnymi — nienormalnie. Dlaczego? Jeśli wszystko jest możliwe, to tak samo jest możliwe piekło, czyściec i niebo, jak moje blade, a jasne pola! A przytem wizye

Danta są przecie większe i wspanialsze ód moich. Więc dlaczego? Z dwóch powodów. Oto naprzód dlatego, że mój sceptycyzm, który zatrzuwa się własnem zwątpieniem, jak skorpion własnym jadem, ma jednak dość siły, żeby wyłączyć z różnorodnych przypuszczeń pojęcie proste i ogólnie przyjęte — a powtóre?... Powtóre, że w tych dantejskich przegrodach nie umiem sobie wyobrazić siebie i Anielki razem... Takiego życia nie chcę...

Ale to wszystko, co piszę i myślę, załatwiam za pomocą jakiejś cząstki mojej myślącej istoty; reszta jest przy Anielce. W tej chwili widzę jeszcze światło, padające z jej pokoju na krzewy berberysu, rosnące pod oknem. Moja biedna, miewa także bezsenne noce! Widziałem, jak dziś zdrzemnęła się nad robotą. W wielkim fotelu wydawała mi się malutka i oddychała głęboko ze zmęczenia. Miałem dla niej takie uczucie, jakby to było moje dziecko.

11 Czerwca.

Przysłano mi nakoniec ową główkę Madonny Sassoferata. Oddałem ją Anielce przy ciotce i przy pani Celinie, jako rzecz należną i zapisaną. Nie mogła żadnym sposobem odmówić. Następnie sam przybijałem obraz w jej budu-

arku. Ładnie to tam wygląda. Ja nie kocham się w Madonnach Sassoferata, ale ta taka jest prosta i taka pogodna w swoich jasnych tonach! Lubię pomyśleć, że Anielka, ilekroć na nią spojrzy, musi sobie przypomnieć, że to ja jej dałem tę świętość, a dałem ją dlatego, że kocham. W ten sposób ta miłość, którą ona uważa za grzeszną, musi w jej myśli łączyć się z wyobrażeniem świętości. Dziecinna pocięcha, ale kto nie ma żadnej, temu i taka dobra.

Miałem dziś jedną lepszą chwilę. Gdy obraz był już zawieszony, Anielka zbliżyła się do mnie, by mi podziękować. Ponieważ fotel, na którym siedziała pani Celina, był odsunięty dość daleko, więc w chwili, gdy Anielka cofała swoją rękę z mojej, zatrzymałem ją na sekundę i spytałem półgłosem:

— Czy ty mnie naprawdę, Anielko, nienawidzisz?

A ona potrzęsnęła główką, jakby ze smutkiem:

— Oj, nie! — odrzekła krótko.

Ile się mieściło w tej krótkiej odpowiedzi!

To się tak mówi, że jeśli uczucie kobiety kochanej niema nigdy wydobyć się na zewnątrz, to wszystko jedno, czy ona kocha. Nie! nie wszystko jedno! Niech mam choć to; nie

oddalbym tego za nic! O! to dopiero nie miałbym z czego żyć!

12 Czerwca.

Jestem w Warszawie na skutek listu Sniatyńskiego, który odebrałem jeszcze onegdaj, a w którym wzywał mnie, bym przyjechał na obiad pożegnalny do Klary. Na obiad nie pojechałem; odbył on się wczoraj, ale pożegnałem ją dziś na dworcu kolejowym. Właśnie stamtąd wracam. Poczciwa dusza odjeżdżała niezawodnie z żalem do mnie i z uczuciem doznanego zawodu, ale jak mnie tylko ujrzała, przebaczyła mi wszystko i pożegnaliśmy się najserdeczniej. Ja także czułem, że mi jej będzie brakło, że stanie się jeszcze większa pustka koło mnie. Na moich mistycznych polach nie będzie pożegnań. To dzisiejsze było prawdziwie smutne, bo w dodatku wieczór był chmurny, dżdżysty, ślota potrwa zapewne parę dni. Mimo tego, mnóstwo osób odprowadzało Klarę. Jej «sleeping» tak był zarzucony wieńcami i kwiatami, jak grobowiec. Musi to wszystko usunąć, bo inaczej się udusi. Klara, w tej chwili odjazdu, nie liczyła się już wcale z tem, co ludzie mogą sobie pomyśleć, i — o ile w takich okolicznościach było to możliwe — zajmowała się wyłącznie mną. Wsze-

dłem do jej przedziału i rozmawialiśmy, jak dwoje przyjaciół, nie zważając na obecność ani starej i wiecznie milczącej krewnej Klary, ani innych osób, które też pousuwały się w końcu dyskretnie na korytarzyk.

Trzymałem obie ręce Klary, a ona patrzyła na mnie swemi pocziwemi, niebieskimi oczyma, mówiąc przytem wzruszonym głosem:

— Panu jednemu powiem szczerze, że znikąd nie było mi tak żal wyjeżdżać... Przy tej krętaninie, w chwili odjazdu, niema nawet na to czasu, żeby coś wypowiedzieć — ale jak mi żal!... We Frankfurcie widuję dużo i ludzi uczonych i artystów, tylko, że... sama nie wiem... jest jakaś różnica... wy jesteście jakby delikatniejsze instrumenta. A już o panu niema co i mówić!

— Pani pozwoli pisywać do siebie?

— I ja będę pisywała, a pana chciałam o to prosić. Niby mam swoją muzykę, ale teraz mi to już nie zawsze wystarcza. Myślę, że i panu będzie to czasem potrzebne, bo pan może mieć wielu przyjaciół ale tak oddanej, tak bardzo życzliwej przyjaciółki, pewnie pan niema. Jestem tak niemądra, że mnie wszystko wzrusza, a tu zaraz trzeba jechać.

— Oboje ciągle kręcimy się po świecie: pani,

jako artystka, ja, jako cygan, więc to nie jest rozstanie, to tylko: do widzenia!

— Do widzenia! do widzenia jak najprędzej! Pan także jest artystą! Można nie grać, nie pisać, nie malować, a w duszy być artystą. Ja to od pierwszej chwili poznania pana dostrzegłam — i to także, że pan niby szczęśliwy, a w gruncie rzeczy może być ogromnie smutny. Niech pan pamięta, że jest jedna Niemka, która jest dla pana, jak siostra.

Podniosłem jej rękę do ust, ona zaś, sądząc, że już chcę wyjść, rzekła spiesźnie:

— Jeszcze jest czas, dopiero po drugim dzwonku.

Ja zaś rzeczywiście miałem ochotę już ją pożegnać. Ale do czego ja doszedłem z moimi nerwami! Oto krewna Klary ubrana była z powodu deszczu w płaszcz z gumowej tafty, niesłychanie szeleszczący za każdym jej ruchem — i szelest ten, a raczej świst gumy, doprowadzał mnie poprostu do rozpacz. Zresztą i tak zostawało już zaledwie parę minut. Usunąłem się nakoniec, gdy wbiegła pani Śniatyńska.

— Hilst, we Frankfurcie! — zawołała za mną Klara — z domu odeślą mi list, gdziekolwiek będę.

Po chwili znalazłem się na peronie, pod

oknem wagonu, wśród gwaru żegnających Klarę osób, pomieszanego z syczeniem pary, gwałtownym oddechem lokomotywy i nawoływaniem służby kolejowej. Okno «sleepinga» obsunęło się na dół i raz jeszcze ujrzałem tę pocziwą, przyjazną twarz.

— Gdzie pan spędzi lato? — spytała Klara.

— Nie wiem; napiszę pani — odpowiedziałem.

W tej chwili oddech maszyny stał się szybszy, rozległ się ostatni gwizd i pociąg ruszył. Pożegnaliśmy Klarę okrzykiem, ona posyłała nam rękoma pożegnania od ust, aż nakoniec znikła w oddaleniu i pomroce.

— Bardzo panu będzie tęskno? — pytała mnie nagle pani Sniatyńska.

— Bardzo! — odpowiedziałem i skłoniwszy się, poszedłem do domu.

Rzeczywiście miałem takie uczucie, jak gdyby odjechała osoba, która w danym razie mogła mi pomóc. Byłem niesłychanie rozdrażniony. Może przyczynił się do tego ten ponury wieczór, pełen dżdżu i mgły, tak gęstej, że wszystkie latarnie wyglądały zdaleka, jak tęczowe koła. Ostatnia iskierka nadziei zgasła we mnie. Pesymizm nietylko był we mnie, ale zdawał się ogarniać świat cały, jak atmosfera, ciężyc

na rzeczach, ludziach, przenikać we wszelkie kształty i wszelkie istoty.

Niosłem w sobie do domu ucisk i ogromny niepokój, jakby trwogę przed jakimś nieznanym i nieokreślonym niebezpieczeństwem. Zbudziła się we mnie na chwilę szalona nostalgia za słońcem i pogodą, za krajami, w których niema takich deszczów, ciemności i mgieł. Zdawało mi się, że jeśli ucieknę tam, gdzie będzie bardzo widno, to samo światło zdoła czegoś nie dopuścić i od czegoś mnie obronić. Cała moja zdolność myślenia streściła się w jednym wyrazie, który powtarzałem, jak echo: «wyjechać! wyjechać!» Nagle zdjął mnie strach na przypomnienie, że wyjechawszy, zostawię tu Anielkę samą i wydam ją na owe nieokreślone niebezpieczeństwa, przed którymi chcę zbiedz. Wiem, że to złudzenie, że jej mój wyjazd wyszedłby na dobre, ale nie mogę się pozbyć wrażenia, że byłoby to z mej strony jakieś tchórzostwo i jakaś nikczemność... Jestto we mnie silniejsze od wszelkich rozumowań... Zresztą: wyjechać, to puste słowo. Mogę je sobie powtarzać, mogę odczuwać, ale gdyby przyszło zmienić je w czyn — okazałoby się, że to jest czyn najmniej możliwy ze wszystkich, jakie leżą w mej mocy. Włożyłem taki ogrom nerwów, takie mnóstwo

życia w to uczucie, że łatwiejby się już mógł dziś porozrywać na kawałki, niż od niego oderwać.

Posiadam zdolność kontrolowania moich myśli i świadomość siebie w tak wysokim stopniu, iż wydaje mi się zupełnie niepodobnem przypuszczenie, abym mógł dostać pomieszania zmysłów. Nie umiem sobie nawet tego wyobrazić— chwilami czuję jednak, że moje nerwy nie dałyby się już o wiele więcej wyciągnąć.

Szkoda Klary. Widywałem ją w ostatnich czasach rzadko, ale woląłem myśleć, że ona jest niedaleko — teraz Anielka do reszty mnie zabierze, bo oddam jej i te władze, któremi się lubi spokojnie, któremi się odczuwa przyjaźń.

Wróciwszy do domu, zastałem młodego Chwastowskiego; przyjechał wieczorem na naradę z bratem księgarzem. Urządzą jakieś przedsiębiorstwo rozprzedaży elementarnych książek. Oni wiecznie coś robią, wiecznie czemś się zajmują i przez to mają ogromnie pełne życie. Doszedłem już do tego, że się ucieszyłem jego widokiem, zupełnie tak, jak dziecko, które, bojąc się strachów, rade widzi, że ktoś wchodzi do pokoju. Jego czerstwość duchowa pokrzepia mnie. Mówił, że pani Celina jest coraz lepiej i że za jakiś tydzień będzie mogła wyjechać do Gasteinu. O to! to! Byle zmienić miejsce. Będę

popychał tę sprawę ze wszystkich sił. Namówię i ciotkę, żeby razem pojechała. Ona to zrobi dla mnie, a w takim razie nikt się nie zdziwi, że i ja pojedę. Przynajmniej czegoś chcę i chcę bardzo! Ile to będzie sposobności do opiekowania się Anielką! Będziem jeszcze bliżej siebie, niż w Płoszowie. Czuję trochę ulgi, bo zresztą dziś był okropny dzień, a nic mnie tak nie gnębi, jak niepogoda. Słyszę jeszcze, jak deszcz dzwoni po rynnach — ale w przerwach między chmurami widać już trochę gwiazd.

12 Czerwca.

Kromicki dziś przyjechał..

KONIEC TOMU DRUGIEGO.

